

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 3 (102) 2023
Частина 2

Харків 2023

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 11 від 26.09.2023

Редакційна колегія:

А. В. Могилевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відпов. видальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузьль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головки** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікіничук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. В. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокуренко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Гільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Шивець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2023

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 3 (Vol. 102) 2023

Part 2

Kharkiv 2023

*The collection belongs to the category
“B” of the List of scientific professional
editions of Ukraine
(order of the Ministry
of Education and Science of Ukraine
dated from March 17, 2020, No. 409)
and is a professional edition in the
field of juridical science*

Recommended for publishing
and distribution through
Internet by the Academic
Council of Kharkiv National
University of Internal Affairs,
protocol No. 11 dated from
September 26, 2023

Editorial Board:

L. V. Mohilevskyy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhaferova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinichuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariiev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskyy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Kharkiv National University of Internal Affairs, 2023

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРИЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Бандурка С. С.

Історико-правовий огляд взаємодії держави
й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини..... 11

Наджафлі Е.

Доктринальні інтерпретації дигіталізації як загальноправового
феномена 24

Науменко К. С.

Характеристика джерел римського приватного права 33

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Колобиліна О. О.

Теоретико-правова характеристика ключових інститутів
муніципального права 40

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Василенко М. Є.

Сутність і особливості житлових правовідносин 47

Кравченко І. М.

Поняття і структурні елементи системи особистих
немайнових прав працівників 54

Сліпченко А. С.

Транслятивне правонаступництво 69

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Панасюк О. В.

Поняття й ознаки торгових правовідносин
як предмета торгового права..... 79

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Величко В. О.

Адміністративна відповідальність за невиконання рішень
органів місцевого самоврядування 85

Дорошенко В. А.

Правовий статус суб'єктів громадського контролю
за діяльністю Національної поліції України 97

Музичук Е. О.

Адміністративно-правове регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі106

Музичук О. М., Бугайчук К. Л.

Сучасна держава і громадянське суспільство: перспективні напрями та форми взаємодії у сфері публічного адміністрування114

Пономарьова Я. О., Новик М. Ю., Кобко Р. В.

Характеристики спеціальних принципів бюджетного права124

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Каверіна Т. П.

Зміна правової кваліфікації фактів безвісного зникнення особи: практичний аспект132

Мельник Д. С.

Кібертероризм: зміст, форми та перспективні заходи протидії144

Плетньов О. В., Коваленко Є. В.

Відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів злочинів159

Ткаченко П. І.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби169

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Дячук С. О.

Межі компетенції судового експерта-товарознавця щодо визначення характеристик товару у справах про порушення митних правил180

Коваленко А. В.

Огляд комп'ютерних даних: сутність і процесуальний порядок проведення187

Тищенко Г. В., Кравченко Р. В.

Особливості проведення судової товарознавчої експертизи сирів і встановлення їхньої фальсифікації198

Фоміна Т. Г., Рачинський О. О.

Електронні докази у кримінальному процесі: проблемні питання теорії та практики207

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Шуміло О. М.

Сутність і значення забезпечення незалежності
прокуратури в Україні..... 221

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Щербак С. В.

Воєнні злочини в міжнародному кримінальному
та гуманітарному праві й у кримінальному праві України:
теоретико-практичний аспект 227

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Левицький О. О.

Карантинні та протиепідемічні заходи
як елемент надзвичайного права в Україні 239

Лук'янихіна О. А., Петровська С. А.

Правові аспекти захисту населення України
від надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану 250

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бутенко М. В.

Обґрунтування авторської методики дослідження
емоційного інтелекту 257

НАШІ АВТОРИ..... 271

ДО УВАГИ АВТОРІВ 274

Періодичні наукові видання Харківського національного університету
внутрішніх справ..... 274

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Bandurka S. S.

Historical and legal overview of the State and Advocacy interaction
within the system of human rights and freedoms protection (*Ukr*)11

Najafli E.

Doctrinal interpretations of digitalisation as a general legal
phenomenon (*Ukr*)24

Naumenko K. S.

The characteristics of Roman Private Law Sources (*Ukr*)33

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Kolobylna O. O.

Theoretical and legal features of key institutions in Municipal Law (*Ukr*)40

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Vasylenko M. Ye.

The essence and features of housing legal relations (*Ukr*)47

Kravchenko I. M.

The concept and structural elements of the system
of personal empowerment rights of employees (*Ukr*)54

Slipchenko A. S.

Translational succession (*Ukr*)69

COMMERCIAL LAW; COMMERCIAL PROCEDURAL LAW

Panasiuk O. V.

The concept and features of trade relations as a subject
of Trade Law (*Ukr*)79

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Velychko V. O.

Administrative liability for non-implementation
of local self-government bodies' decisions (*Ukr*)85

Doroshenko V. A.

Legal status of public control entities over the activities
of the National Police in Ukraine (*Ukr*) 97

Muzychuk E. O.

Administrative and legal regulation of the limits for preventing
and combating corruption in the public service (*Ukr*) 106

Muzychuk O. M., Buhaichuk K. L.

Modern State and civil society: promising directions and forms
of interaction in the field of public administration (*Ukr*) 114

Ponomarova Yu. O., Novyk M. Yu., Kobko R. V.

Characteristics of Budget Law special principles (*Ukr*) 124

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Kavierina T. P.

Changing the legal qualification of the facts
of a person's disappearance: a practical aspect (*Ukr*) 132

Melnyk D. S.

Cyberterrorism: content, forms and promising countermeasures (*Ukr*) 144

Pletnov O. V., Kovalenko Ye. V.

Distinguishing collaboration from related elements of crime (*Ukr*) 159

Tkachenko P. I.

Special criminology measures for preventing involuntary
leaving a military unit or place of service (*Ukr*) 169

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Diachuk S. O.

Limits of competence of a forensic commodity expert in determining
the characteristics of goods in cases of customs rules violation (*Ukr*) 180

Kovalenko A. V.

Computer data examination: the essence and procedural order (*Ukr*) 187

Tyshchenko G. V., Kravchenko R. V.

Features of conducting a forensic commodity examination
of cheeses and establishing their falsification (*Ukr*) 198

Fomina T. H., Rachynskyi O. O.

Electronic evidence in criminal proceedings:
problematic issues of theory and practice (*Ukr*) 207

JUDICIAL SYSTEM; PROCURACY AND LEGAL PROFESSION

Shumilo O. M.

The essence and significance of ensuring the independence of the prosecutor's office in Ukraine (*Ukr*)221

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Shcherbak S. V.

War crimes in the International Criminal and Humanitarian Law and in the Criminal Law of Ukraine: theoretical and practical aspects (*Ukr*).....227

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Levytskyi O. O.

Quarantine and anti-epidemic measures as an element of Emergency Law in Ukraine (*Ukr*).....239

Lukianykhina O. A., Petrovska S. A.

Legal aspects of protecting the Ukrainian population against emergencies under martial law (*Ukr*).....250

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Butenko M. V.

Justification of the author's methodology of emotional intelligence research (*Ukr*)257

OUR AUTHORS (*UKR*).....271

ДО УВАГИ АВТОРІВ (UKR).....274

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)274

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 347.965:342.7|(477)(09) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.23>

Сергій Сергійович Бандурка,

доктор філософії,

Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0000-1928-4566>,

e-mail: lawyerkyiv895@gmail.com

**ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ
Й АДВОКАТУРИ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ**

Розглянуто взаємодію держави й адвокатури як правозахисної організації в історико-правовому вимірі. Показано, що в усі часи інститут правозахисту, який нині сприймається як адвокатура, не діяв ізольовано, а був складовою суспільства, діяв за законами і в порядку, встановленими державою. Зауважено, що в процесі соціальної взаємодії відбуваються соціальні, передбачені законом соціально-правові дії партнерів, взаємне пристосування дій кожного з них, що зумовлює використання в процесі історико-правового огляду взаємодії держави й адвокатури різних методів дослідження.

Ключові слова: взаємодія, держава, адвокатура, історико-правовий вимір, права і свободи людини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Адвокатура має тисячолітню історію, витоки її створення сягають давніх часів, зокрема часів державних утворень античних Греції та Риму, західноєвропейських держав Середньовіччя. Адвокатура незалежно від її назви в усі часи взаємодіяла з державою в системі захисту прав і свобод людини з огляду на те, як цей захист було передбачено в законах тих держав, у межах яких вона діяла.

Взаємодія держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод в Україні має тривалий історико-правовий вимір і набуває особливої актуальності нині, коли в Україні здійснюються радикальні реформи в державному управлінні, судочинстві, економіці, розбудові громадського суспільства, процесах євроінтеграції та умовах воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є історико-правовий огляд та дослідження проблем взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини. Завданнями статті є: здійснити історичний огляд взаємодії

держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини; відобразити особливості взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини.

Стан дослідження проблеми

Проблеми взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини знайшли своє відображення в наукових працях С. Абламського, В. Гвоздія, Т. Варфоломєєвої, Т. Вільчик, Л. Тацій, Н. Узун, І. Сопілко, В. Святоцької, Т. Курило, М. Аракелян та інших вчених. В їхніх дослідженнях представлено різноманітні аспекти і результати розвідок, які безпосередньо стосуються сфери професійної діяльності адвокатів. Віддаючи належне вказаним та іншим вченим у дослідженні проблем діяльності адвокатури в Україні, варто зауважити, що взаємодія держави й адвокатури в історико-правовому вимірі належного висвітлення не знайшла.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз історико-правового огляду проблем взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини.

Виклад основного матеріалу

Діяльність адвокатури в усі часи відбувалася в певній системі державних і суспільних правил та була покликана сприяти захисту інтересів людини тієї держави, в якій вона функціонувала: «Адвокатура є комплексним проявом як державного, так і суспільного інтересу, оскільки саме через адвокатуру й завдяки їй правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їхніх прав і свобод. Діяльність адвокатів, з одного боку, має конституційно обумовлений державою значимий характер, а з іншого – адвокати повинні бути максимально незалежні від держави, щоб ефективно захищати громадян і юридичних осіб від адміністративного свавілля. Адвокатура – унікальне юридичне явище, єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову) функцію і не є при цьому державним органом. Адвокатура навпаки зберігає незалежність від держави» [1].

Виходячи з того, що діяльність адвокатури має багатогранний характер, вона надає правничу допомогу фактично в усіх сферах суспільного життя, займається питаннями адміністративного, цивільного, кримінального процесу, консультує з усіх галузей права, здійснює представництво у випадках, передбачених законом, то вивчення її діяльності, зокрема у сфері взаємодії адвокатури та держави, зумовлює необхідність комплексного використання наукових методів дослідження такої взаємодії.

При дослідженні взаємодії адвокатури й держави в історико-правовому вимірі основним методологічним підходом має бути

антропологічний метод (від грецьк. *anthropus* – людина), згідно з яким людина як біологічний індивід є «мірилом всіх речей і явищ», зокрема державно-правових. При антропологічному методі людина розглядається як центральна постать правової реальності, вивчається роль людини у створенні такої реальності, взаємний вплив держави, людини, суспільства (враховуючи деструктивний), аналізується правовий розвиток суспільства, держави, людини. Оскільки, як зазначалося, діяльність адвокатури має всебічний характер і стосується всіх сфер суспільного життя, а людина завжди була (навіть якщо це не визнавалося офіційною владою) центральною фігурою суспільства, то антропологічний метод дослідження взаємин (взаємодії) адвокатури й держави можна вважати одним з основних методів такого дослідження.

Визначальним методом дослідження взаємодії адвокатури й держави слід визнати також системний метод. Адвокатура не діє ізольовано. Вона функціонує в системі державно-правового механізму захисту прав і свобод людини та громадянина. Системний метод дає можливість пізнати цілісність системи, її єдність, зв'язки між її елементами та їх взаємозалежність і координацію діяльності кожного.

Конституція України у ст. 59 передбачає, що кожен має право на правничу допомогу¹. В окремих випадках, передбачених законами, така правнича допомога надається безоплатно. Кожна особа є вільною у виборі захисника своїх прав і свобод. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правничої допомоги при вирішенні справ у судах та в інших державних органах в Україні діє адвокатура. Тобто держава надає можливість членам суспільства користуватися правом правничої допомоги за участю представників адвокатури.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає правові засади організації й діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні.

Завдання адвокатури із захисту прав, свобод і законних інтересів особи, щодо якої здійснюється досудове провадження чи судочинство, та надання іншої допомоги правничого характеру і завдання держави, для якої права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності, а утвердження й забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком, як бачимо, збігаються. Держава та адвокатура мають взаємодіяти в діяльності із захисту прав і свобод людини.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.08.2023).

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб, а держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності¹.

Як вважає С. Антонюк, у зв'язку з проведенням системних реформ в Україні (практично в усіх ключових напрямках життя держави), враховуючи реформування української судової системи, інститут правничої допомоги сьогодні зазнає певних суттєвих змін, зокрема на конституційному рівні [2].

З огляду на це історико-правовий огляд взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини набуває особливої актуальності.

У сучасному правознавстві, яке розвивається в період глибинних реформ, докорінних перетворень українського суспільства, комплексні, методологічні дослідження спрямовані на виявлення шляхів удосконалення правоохоронної та правозахисної діяльності. Історико-правовий огляд взаємодії держави й адвокатури не можна здійснити без історико-правового методу дослідження.

Як зауважують М. Кельман та І. Коваль, у сучасній вітчизняній юридичній науці вирішення методологічних проблем – об'єктивна вимога часу, оскільки поступ у розумінні дуже складного явища права можливий завдяки гіпотезам, концепціям, теоріям, школам, неабияка частина яких представники, так би мовити, неюридичних наук. І зважаючи на «демонополізацію» вітчизняної методології досліджень права та проникнення у правознавство висновків інших наук, наслідком якого стала «плюралізація» правових компетенцій, є підстава констатувати, що саме завдяки неюридичним наукам можливий стрімкий розвиток вітчизняного правознавства [3].

Аналізуючи адвокатську діяльність у різні періоди, можна побачити, як у діяльність адвокатури проникає логіка, філософія, етика й естетика, психологія, соціологія, педагогіка, інформатика, економіка, корпоративне управління, публічне адміністрування та інші галузі науки, що зумовлює широку методологію дослідження проблем взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини.

Кожний об'єкт дослідження потребує своїх методів. Неможливо створити загальний, універсальний метод пізнання. Кожний об'єкт дослідження характеризується своїми особливостями, специфічними

¹ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 19.08.2023).

якостями, а отже, дослідження такого об'єкта потребує своєрідних методів і методологічних досліджень.

Багатоманітність адвокатської діяльності, широкий спектр взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, об'єднаннями громадян і окремими громадянами зумовляють розмаїття методів дослідження різних сторін адвокатської діяльності: «Загальною методологією всіх галузей наукового пізнання виступає філософія, з її специфічною функцією метода пізнання. Сама по собі філософія не містить ні готового рішення наукових проблем, ні готових способів їх добування, але вона вказує на шляхи пошуку, визначає загальну стратегію дослідження, допомагає виявити значення і місце всіх засобів наукового пізнання. Закони діалектики, філософські принципи, положення гносеології виступають в якості логіко-методологічних принципів переходу до нового знання» [4, с. 4].

Методологія дослідження будь-якого предмета, зокрема історико-правового огляду взаємодії держави та адвокатури, ґрунтуються на таких загальнонаукових принципах, як-от: історичний, термінологічний, функціональний, системний, пізнавальний (когнітивний), синергетичний тощо. Загальнонаукові принципи зумовляють вибір методів дослідження.

До нашого часу дійшли перші писемні джерела права Київської Русі та договори Київської Русі з Візантією 907, 911, 944, 947 років. У цих правових документах вже передбачено заходи захисту інтересів договірних сторін і заходи покарання за порушення встановлених норм. Для того, щоб зрозуміти сутність відносин фізичних осіб з державною владою, ступінь захисту й міри покарання, необхідно звернутись до того історичного періоду. Історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у Київській Русі у хронологічній послідовності, виявити характер суспільних відносин у сфері правоохорони й правозахисту тогочасної державності на теперішніх українських землях. Для пізнання взаємодії і взаємовідносин стародавньої Київської держави в особі її органів (князів, намісників, дружинників та осіб, наділених владою) з особами, які здійснюють захист інтересів інших членів суспільства, доцільним буде використати історико-порівняльний метод, за допомогою якого можна залучити сукупність пізнавальних засобів і процедур, які дозволять виявити схожість і відмінність права Київської Русі й Візантії, Київської Русі й Великої Яси Чингісхана, законів Київської Русі та норм пізніших Новгородського й Псковського Судебників чи статусу адвокатури Литовсько-Польської доби.

Оскільки правові документи Київської Русі дійшли до нас або не в повному обсязі, або в перекладі, важливим буде метод аналізу

документальної інформації. Документальною інформацією буде будь-яка інформація, зафіксована в письмовому чи друкованому вигляді або подана в цифровому чи в малюнковому (схематичному) зображенні. Історико-правовий метод дозволить вивчити розвиток подій, фактів, документів Київської Русі, зокрема її суспільно-правове життя, у хронологічній послідовності з відповідним правовим регулюванням. Досліджуючи в історико-правовому вимірі взаємодію держави й адвокатури, доцільно використовувати й компаративний метод, коли шляхом порівняння, зіставлення можна виявити загальне у взаємодії держави й адвокатури та окреме, коли в держави й адвокатури є свої особливі інтереси та позиції, виявити причини цих подібностей і розходжень, тенденції та перспективи розвитку взаємодії. Дослідження подій і окремих фактів з історії взаємодії держави й адвокатури зумовлює застосування біографічного методу, що передбачає дослідження діяльності окремих політичних і громадських діячів, учених, які були адвокатами, свідчень очевидців, соціальних умов життя людини, культури, світогляду.

Досліджуючи систему правничого захисту та зародження адвокатури на українських землях, ми звертаємось до діяльності Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Казимира IV (автора Литовського судбника 1468 року), гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Павла Скоропадського, авторів судових статутів Російської імперії 1864 року, які розробили основу організації адвокатури.

Застосовуючи методи дослідження взаємодії держави й адвокатури в історико-правовому вимірі, не можна обійти історико-термінологічний метод, який передбачає вивчення змісту та сутності термінів і передбачуваних ними понять. Адвокат не завжди називався адвокатом. Професія правозахисника мала різні назви в процесі розвитку правозаступництва. Сама назва Київської Русі як давньоруської держави з'явилась наприкінці XVIII століття, договір у Київській Русі називався «рядом», а назва Литовських статутів виникла вже після їх видання. Термінологічний метод дозволяє сформулювати ознаки, які позначають обсяг і зміст досліджуваних предметів, дає можливість описати, уточнити понятійний апарат конкретних подій, встановити взаємозв'язок понять, забезпечити їх доцільне й наукове використання.

В усі часи інститут правозахисту, який нині сприймається як адвокатура, не діяв ізольовано. Він був складовою суспільної системи, діяв за законами і в порядку, встановленими державою, функціонував у системі судочинства чи в іншій сфері, був пов'язаний із застосуванням системи правових норм. Адвокатура завжди діяла системно як у внутрішніх, так і в зовнішніх зв'язках. Застосування системного методу дослідження взаємодії держави й адвокатури

надасть можливість охарактеризувати всю сукупність елементів системи, в якій складаються відносини держави й адвокатури.

У системі взаємодії держави й адвокатури задіяні різні соціальні організації, зокрема суд, прокуратура, поліція, органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, об'єднання громадян і окремі громадяни. Кожна група взаємовідносин держави й адвокатури є своєрідною системою (підсистемою) конкретних прав і обов'язків, функцій, діяльності, структури. Вже згадуваний системний метод забезпечить комплексне дослідження взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і тих елементів (підсистем), які тією чи іншою мірою стосуються захисту прав і свобод людини.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає, що адвокатурою є всі адвокати України, які мають право провадити адвокатську діяльність. Вивчаючи історико-правовий характер взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав людини, необхідно орієнтуватись на метод цілісного пізнання, що дозволяє розглянути адвокатуру як партнера держави, як цілісний, єдиний організм, де адвокати як його складові органічно інтегровані в єдине ціле зі своєю структурою, функціями, взаємозв'язками із зовнішнім середовищем, ієрархічністю, цілеспрямованістю, самоорганізацією і самоврядуванням. Тут доцільним буде й використання структурно-функціонального методу.

Ієрархічно-правовий метод дозволяє досліджувати взаємодію держави й адвокатури з огляду на функції, компетенцію та повноваження суб'єктів такої взаємодії в різні часи історичного розвитку держави й суспільства. Система адвокатури має свою ієрархію та самоврядування, до яких належать: З'їзд адвокатів, Рада адвокатів України, Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури, Вища ревізійна комісія адвокатури, конференція адвокатів регіону, Рада адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарна комісія, Ревізійна комісія регіону. Органи адвокатського самоврядування поєднує Національна асоціація адвокатів України, яка діє через організаційні форми адвокатського самоврядування, передбачені відповідним законодавством. Всі ієрархічні (структурні) підрозділи діють у межах своїх повноважень і обов'язків. Досліджуючи процеси самоорганізації та самоврядування адвокатури та її взаємодії з державою, доцільно використовувати також синергетичний метод, який дозволить вивчити роль і місце кожного елемента адвокатури, їх діяльність, взаємозв'язки і взаємозалежність, ступінь матеріального, фінансового, інформаційного забезпечення, гарантій діяльності та інших умов функціонування.

Особливу роль у дослідженні взаємодії держави й адвокатури відіграє метод правового регулювання. Він полягає в застосуванні

системи юридичних засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою досягнення цілей, що їх переслідує суспільство та держава в системі захисту прав і свобод людини. Метод правового регулювання взаємодії держави й адвокатури ґрунтується на нормах Конституції України, деталізується в Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», у Кримінальному процесуальному кодексі України, в інших законах та нормативно-правових актах.

О. Бандурка виокремлює три способи правового регулювання суспільних відносин у теорії права, а саме: розпорядження (зобов'язання) – забезпечення прямого юридичного обов'язку здійснити визначені дії; заборона – прямий юридичний обов'язок здійснити визначені дії; дозвіл (уповноваження) – юридичний дозвіл здійснити визначені дії на власний розсуд. На вибір юридичних засобів впливає зміст, призначення тієї або іншої галузі права [5, с. 62].

У процесі взаємодії держави й адвокатури найбільш поширеними, на наш погляд, є два методи правового регулювання: а) імперативний (централізований, наказовий), побудований на засадах імперативності, – держава приймає рішення, розробляє умови, контролює їх виконання, взаємодія відбувається на відносинах субординації суб'єктів і об'єктів правових відносин. При імперативному методі широко застосовують способи заборони, розпорядження, примусу, юридичної відповідальності; б) диспозитивний (децентралізований, автономний) метод – ґрунтується на юридичній рівності, партнерстві суб'єктів правовідносин, вільності їх волевиявлення при здійсненні юридичних дій, дискусії і виробленні узгодженого рішення. Диспозитивний метод припускає надання суб'єкту права – партнеру, можливості використовувати дозвіл, уповноваження чи компроміс.

Залежно від цілей і мети реалізації взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини можливе використання інших методів, зокрема анкетування, опитування, дослідження інформації та публічних повідомлень (інформаційний метод), метод критичного аналізу (аналітичний), спостереження, узагальнення та ін.

Правознавство в сучасній Україні переживає період надзвичайного підйому. Це зумовлено процесами побудови правової держави, розвитку громадянського суспільства, усвідомленням ролі особи у громадському житті, утвердження принципу верховенства права, що є особливо актуальним у період війни, що розв'язана росією проти України. Зростає кількість наукових досліджень у сфері юриспруденції, обсяг підготовки спеціалістів юридичного профілю, інтерес населення до правової сфери. Не випадково професія юриста, особливо адвоката, стала однією з найпрестижніших серед молоді. В Україні існують серйозні проблеми правового забезпечення економіки, екології, культури й освіти, охорони правопорядку, захисту

прав людини. Адвокати як юристи, як посадові особи працюють у різних як державних, так і громадських установах. Вони перебувають на передньому краї правових змін, адвокат не може не знати новітніх норм і положень, які з'являються в бурхливому потоці законодавчих та підзаконних актів. Ба більше, він має розумітись на взаємовідносинах адвокатури і державних органів, які складаються між ними в системі захисту прав та свобод людини. Методи дослідження взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини мають не лише теоретичний, а й практичний характер, оскільки служать удосконаленню діяльності як адвокатів, так і працівників правоохоронної та правозахисної сфери держави й суспільства.

Україна обрала євроінтеграційний шлях свого майбутнього розвитку, вона набула статусу кандидата в члени Європейського Союзу. Процес приєднання до Європейського Союзу і НАТО потребує часу, за який Україна має здійснити певні реформи, зокрема у сфері правового забезпечення. У зв'язку з чим постала необхідність приведення українського законодавства, українських стандартів суспільного життя й державного управління до європейського законодавства та європейських стандартів. Законодавці, політичні й державні діячі, вчені вивчають європейське правове регулювання, європейський досвід і можливості їх використання в Україні, досліджується, порівнюється і аналізується процес реформування української правової системи та виконання вимог рекомендацій Єврокомісії щодо вступу України в ЄС.

У Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» в основному враховані європейські стандарти адвокатської діяльності, але стан дотримання законності в Україні, кримінальна і криміногенна ситуація в суспільстві, порушення державних гарантій адвокатської діяльності, умови воєнного стану зумовлюють необхідність посилення ефективності адвокатської діяльності.

В Україні проводяться порівняльно-правові дослідження в різних галузях юридичної науки, наприклад у сфері кримінального, цивільного, адміністративного права, охорони правопорядку й боротьби зі злочинністю, у системі захисту прав і свобод людини та громадянина, зокрема надання правничої допомоги і представництва інтересів фізичних і юридичних осіб, які здійснює адвокатура.

У таких порівняльно-правових дослідженнях вивчається законодавство й юридична практика країн – членів Європейського Союзу, США і Великобританії, інших демократичних, розвинених країн світу, порівнюються різні правові системи та правове регулювання не лише сьогодення, а й минулого часу. Історико-порівняльний метод, який є невід'ємним елементом порівняльно-правового дослідження взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та

свобод людини, дозволяє зазирнути з минулого в сучасне адвокатури, її історичне місце в суспільстві і державі, проаналізувати еволюцію законодавства, що регламентує взаємодію держави й адвокатури, вивчити стан наукової розвідки проблеми такої взаємодії, порівняти європейське законодавство про адвокатську діяльність з національним.

Д. Шигаль зауважує, що основною проблемою історико-правового порівняльного методу є отримання нового знання за допомогою проведення порівнянь історико-правових джерел [6].

Методологія порівняльно-правових досліджень, використана при дослідженні взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини в історико-правовому вимірі, являє собою систему методологічних інструментів компаративного та некомпаративного характеру, а також конкретні методики й техніки, які використовуються для досягнення мети порівняльно-правових досліджень – отримання достовірних знань для їх подальшого практичного застосування [7, с. 272]. Весь порівняльно-правовий аналіз в історико-правовому методі проводиться на основі зіставлення нормативних актів, явищ, подій, документів, що дозволило здійснити історико-правовий огляд виникнення, становлення й розвитку адвокатури, впровадження європейських стандартів у практику адвокатської діяльності в Україні, змісту й призначення правил адвокатської етики у відносинах з державними органами влади, органами місцевого самоврядування, їхніми службовими та посадовими особами, іншими суб'єктами владних повноважень.

Методологія дослідження держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини не має обмежень, вона може використовувати найрізноманітніші методи й підходи: від загальнонаукових і методів філософського пізнання до методу особистого спостереження, який дослідник застосовує індивідуально. Крім згаданих і коротко охарактеризованих наукових методів у дослідженні проблеми взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини, корисними можуть бути такі методи: інформаційно-пізнавальний, аналітично-оціночний, інтерпретаційний, евристичний, прогностичний, регулятивно-правовий та ін.

Інформаційно-пізнавальний метод дасть можливість отримати уявлення про суб'єктивні права та юридичні обов'язки органів державної влади й адвокатури у взаємовідносинах, пізнати інші правові явища та процеси, що виникають під час взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав та свобод людини. За допомогою аналітично-оціночного методу виникає можливість оцінки правової дійсності й правового забезпечення юридичної практики як органів держави, так і адвокатури, яка формується в процесі їх правозахисної діяльності.

Інтерпретаційний (від лат. *interpretatio* – роз'яснюю, перекладаю, роз'яснення, тлумачення, розкриття змісту, творче, своєрідне виконання) [8, с. 195] метод дає можливість з'ясувати й роз'яснити дійсний зміст норм права, принципів права, їх значення для юридичної практики в адвокатській діяльності. Інтерпретаційний метод дозволяє сформулювати проблемні питання адвокатської діяльності, шляхи їх вирішення, поглиблення правових знань про різносторонню діяльність адвокатури, пошук і знаходження нових закономірностей адвокатської діяльності та розвитку правового регулювання функціонування адвокатури в системі захисту прав і свобод людини.

Евристичний метод (від грецьк. *ευρισκο* (*heuristiko*) – знаходжу) спрямований на пошук нового, він використовується у творчій діяльності, являє собою сукупність прийомів навчання, набуття досвіду, примноження знань і уявлень.

Прогностичний метод забезпечує розуміння, уявлення про наслідки правової діяльності суб'єктів права, за допомогою цього методу адвокат може спрогнозувати як позитивні, так і негативні наслідки його взаємодії із суб'єктами владних повноважень, одночасно визначаючи необхідні дії, що випливають із цих наслідків.

Регулятивно-правовий метод дослідження зумовлює настанови на певні дії, на необхідну поведінку відповідно до норм закону і правил адвокатської поведінки та етичних правил для службових і посадових осіб у процесі партнерських відносин.

Вивчаючи взаємодію держави й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини, досліднику необхідно виходити з того, що метод (від грецьк. *metodos* – шлях до чого-небудь) дослідження – це спосіб його власної соціальної діяльності в пізнавальній, аналітичній, оціночній, інформаційній формах.

Методи пізнання тих чи інших суспільних і правових явищ хоча й є загальними та відомими, проте вони завжди індивідуальні, особливі й неповторні, оскільки їх використовує конкретний дослідник. Методи та прийоми, використані в одному дослідженні, можуть бути зовсім не придатними для іншого, а методи, використані одним дослідником, можуть виявитися неефективними для іншого вченого, оскільки їх вибір і використання залежить від професійної, наукової підготовленості автора дослідження, його кругозору, правової свідомості і правового мислення.

Висновки

Ми вважаємо, що кожна методологія пізнання є індивідуальною та конкретною, оскільки неможна створити загальної методології наукового дослідження і загального комплексного методу пізнання. Саме тому кожна тема дослідження вимагає пошуку нової методології для

вирішення конкретної проблеми, зокрема взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини в Україні.

Здійснюючи історико-правовий огляд взаємодії держави й адвокатури в системі захисту прав і свобод людини, ми використали власний досвід адвокатської діяльності, досвід юриста, який має постійно вступати у правовідносини із суб'єктами владних повноважень, надаючи правничу допомогу, виконуючи представницькі функції та беручи участь у кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесах та в інших правничих акціях, зумовлених адвокатською діяльністю.

Список бібліографічних посилань: 1. Подоляка А. М. Захист прав і свобод громадян засобами адвокату. *Форум права*. 2009. № 1. С. 431–437. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_1_62.pdf (дата звернення: 19.08.2023). 2. Антонюк С. Міжнародно-правові стандарти професійної діяльності адвоката у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 347–353. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.65>. 3. Кельман М., Коваль І. Методологія дослідження як наукове пізнання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 199–204. 4. Тюрина В. А., Влащенко И. В. Основы методологии и методики научного исследования : учеб. пособие. Киев : Международное финансовое агентство, 1992. 5. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 480 с. 6. Шигаль Д. А. Теорія історико-правового порівняльного методу. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. С. 31–40. 7. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 951 с. 8. Данилюк І. Г. Сучасний словник іншомовних слів для середньої і вищої школи. Донецьк : БАО, 2008. 576 с.

Надійшла до редколегії 22.08.2023

Прийнята до опублікування 19.09.2023

Bandurka S. S. Historical and legal overview of the State and Advocacy interaction within the system of human rights and freedoms protection

The article examines the interaction between the State and the Advocacy as a human rights protection organisation from the historical and legal perspective. At all times of its formation and development, the Advocacy has operated within a certain system of state and social relations and was called upon to promote the protection of human interests in accordance with the laws of the State in which it operated. The activities of the Advocacy have always been

multifaceted, and therefore the article describes various methods of studying the interaction between the State and the Advocacy from the historical and legal perspective. The necessity of studying the interaction between the State and the Advocacy to refer to the legal documents of the past which regulated the activities of the Advocacy and its relationship with the State is emphasised.

It is demonstrated that at all times the institution of human rights protection, which is now perceived as the Advocacy, has not acted in isolation, but has been a component of the society system, acting in accordance with the laws and in accordance with the procedure established by the State. The Advocacy functions in the unified legal system of the state together with the state authorities, central executive bodies and their local bodies and institutions, local self-government bodies, and civil society institutions. Therefore, when analysing the interaction between the state and the Advocacy, characterising the activities of the Advocacy in the protection of human rights and freedoms, it is necessary to consider the activities of the subjects of power in the protection of human rights and freedoms. Interaction between the State and the Advocacy is a social interaction.

It is emphasized that in the process of social interaction, social, statutory, socio-legal actions of partners take place, and mutual adaptation of actions of each of them, which leads to the use of various research methods in the process of historical and legal review of interaction between the State and the Advocacy.

Key words: interaction, State, Advocacy, historical and legal dimension, human rights and freedoms.

Емін Наджафлі,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0003-2551-5871>,

e-mail: Nadgafly@ukr.net

ДОКТРИНАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДИГІТАЛІЗАЦІЇ ЯК ЗАГАЛЬНОПРАВОВОГО ФЕНОМЕНА

У статті продемонстровано доктринальні інтерпретації дигіталізації як загальноправового феномена. Акцентовано увагу на тому, що аналіз змісту наукових публікацій у сфері дигіталізації суспільних відносин свідчить, що пріоритет поки що надається вузькоспеціальним питанням, які досліджуються в межах переважно галузевих правових наук, насамперед конституційного, судового, адміністративного та цивільного права. Зазначено, що у правовому вимірі поруч із традиційним правом, що стрімко цифровізується, виникає й феномен цифрового права.

Ключові слова: державне управління, дигіталізація, електронна держава, правове регулювання, соціотехнологічна реальність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Теоретичне осмислення закономірностей, проявів і трендів дигіталізації часто на рівні експертного середовища та державного управління опиняється відірваним від ретельного наукового прогнозування наслідків відповідних процесів, від адекватного розуміння й усвідомлення їх соціальної «ціни», ризиків і небезпек, а так само і специфіки прояву в різних соціально-економічних укладах, які вона сама спроможна «ранжувати» по-новому.

Парадоксальність ситуації, що складається довкола дигіталізації в сучасній Україні, виявляється, на наш погляд, в тому, що в державі, починаючи з 2019 року, фактично оголошено курс на прискорення дигіталізації разом із побудовою атрибутів електронної держави¹. Водночас як на науковому, так і на державному рівні мало переймаються глибинним розумінням суті задекларованого курсу розвитку

¹ Володимир Зеленський підтримує стратегію цифрової трансформації України на наступні роки // Президент України : офіц. сайт. 18.02.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidtrimuye-strategiyu-cifrovoyi-transfor-66605> (дата звернення: 10.08.2023).

держави та, не спираючись на надійні науково-теоретичні підвалини розуміння сутності цих процесів, їх проявів і складнощів впровадження в конкретно-історичних умовах, часто ігнорують національну специфіку або суто механічно підходять до імплантації тієї чи іншої моделі дигіталізації, вважаючи її своєрідною «чарівною паличкою» для вирішення ледь не всіх економічних проблем і модернізації державного управління. Нехтування такою закономірністю призводить лише до збільшення кількості системних помилок і зумовлює функціональні «збої» (дисфункцію) в механізмах державного управління, що має вкрай негативні наслідки в умовах незавершених структурних реформ у різних сферах суспільного та державного життя, девальвує соціальний і правовий характер держави. При цьому основне питання, на наш погляд, полягає, найімовірніше, у з'ясуванні тих викликів для суспільного розвитку, державного управління та сфери реалізації прав людини, що їх породила або загострила дигіталізація в найближчій перспективі, у виявленні ступеня їх критичності й загрозовості правам людини, суспільства, національній безпеці та збереженню державності в Україні.

У зв'язку з такими викликами цифрової реальності очевидною стає необхідність переосмислення ролі й призначення права, пошук його соціально-регулятивних резервів та адаптивних здатностей. Утім, як відомо, досі чинне правове регулювання в цій сфері перебуває на стадії формування та існує достатньо законодавчих проблем, які не лише лежать у площині інформаційного права, а й стосуються інших галузей права [1, с. 130].

Стан дослідження проблеми

Дигіталізація як ключове суспільне та правове явище сучасності порівняно нещодавно стало розглядатися вітчизняною правовою наукою (Т. Бачинський, О. Вінник, О. Кохановська, Р. Стефанчук, Є. Харитонов, О. Харитонova, О. Яворська та ін.). Як свідчить аналіз змісту дисертаційних досліджень у сфері дигіталізації суспільних відносин, пріоритет у цій сфері поки що надається вузькоспеціальним питанням, що досліджуються в межах переважно галузевих правових наук, насамперед конституційного, судового, адміністративного та цивільного права. Якщо проаналізувати наявний масив публікацій із цього приводу, то йдеться передусім про ще одне адміністрування (адміністративно-правові аспекти регулювання певної сфери, у цьому разі застосування технологій) або про вирішення конкретних прецедентів (характерно для цивільно-правової науки) [2, с. 30]. Проте проведене на рівні цих розробок дослідження дигіталізації зазвичай позбавлене комплексного характеру, оскільки відповідні питання аналізуються без з'ясування її концептуальної основи, без глибокого дослідження її правового змісту та особливостей як базового

явища й процесу, в межах якого реалізуються ті чи інші правові норми, властиві українському праву на сучасному етапі його розвитку.

Поширеними є також наукові праці з прогнозування розвитку електронних правових систем, машинної освіти та методу процедурної генерації крізь призму права [3].

Так, у нашій роботі запропоновані принципово нові підходи щодо вдосконалення тих чи інших правових регуляторів, переорієнтації законодавства на регулювання суспільних відносин у галузі дигіталізації з урахуванням стрімкого розвитку відповідних процесів, що охоплюють дигіталізацію як внутрішньо закономірний, об'єктивний, складний, багатофакторний і тривалий процес, що розгортається, реалізується, провадиться під впливом численних об'єктивних і суб'єктивних, постійних і тимчасових, екзогенних та ендогенних, правових та позаправових факторів, які слід аналізувати й ураховувати. Це приводить до такого структурування узвичаєної правової реальності, що значно змінює фокус загальноконцептуального бачення дигіталізації, по-новому окреслюючи її стандарти, еталони й принципи, замінюючи деякі інститути правового регулювання цілих блоків суспільних відносин, спричиняючи такі структурні й функціональні зміни в організації державної влади, сенс та значення яких неможливо з'ясувати без застосування нових доктринальних підходів, які б тісно ув'язували концепт електронної держави та електронного урядування із базовим, відправним, «матричним» для них феноменом дигіталізації суспільних відносин і системи органів державної влади.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування правового змісту явища дигіталізації (суспільних відносин) шляхом проведення теоретико-правового аналізу цього феномена в контексті доктрини юридикації суспільних відносин. *Завдання* наукового дослідження передбачають: аналіз запропонованих у вітчизняній правовій науці підходів щодо вдосконалення тих чи інших правових регуляторів, переорієнтації законодавства на регулювання суспільних відносин у галузі дигіталізації; встановлення особливостей феномена дигіталізації у правовому вимірі.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз доктринальних інтерпретацій дигіталізації як загальноправового феномена, з урахуванням чого визначено, що пріоритет у цій сфері надається вузькоспеціальним питанням, що досліджуються в межах переважно галузевих правових наук, передусім конституційного, судового, адміністративного та цивільного права. Тим часом у правовому вимірі поруч із традиційним правом, що стрімко цифровізується, виникає і феномен цифрового права.

Виклад основного матеріалу

Одним із серйозних викликів є правова інтерпретація сутності й змісту дигіталізації у зв'язку із її трансформативним впливом на систему суспільних відносин: з одного боку, право зазнає впливу дигіталізації як сфера «докладання» її зусиль, а з другого – право саме змушене «реагувати» на дигіталізацію як на об'єктивний процес, що має цілком певні форми, механізми, технологію та наслідки. Насамперед нова технологічна (чи, точніше, соціотехнологічна) реальність, яка виникає внаслідок дигіталізації (включно із цифровою економікою та електронною державою, цифровими правами людини й необхідністю їх додаткового захисту, феноменами кіберзлочинності й віртуалізації правопорушень), окреслює системні виклики для права як універсального соціального регулятора. Найпершим з них є принципове питання про саму здатність права упорядкувати нові суспільні реалії, усувати соціальні дисфункції та патології, що стрімко народжуються на «темній стороні» дигіталізації (феномен кіберзлочинності [4] тощо), а також стимулювати розвиток дигіталізації в соціально прийнятному річизі, не призводячи до формування новітніх електронних диктатур і звуження прав людини, їхнього вихолощення й деградації механізмів їхньої реалізації.

Між тим сучасне правове мислення є доволі консервативним феноменом і ґрунтується здебільшого на домінуючому регулятивно-охоронному типі правосвідомості, наслідком чого є стагнація рівня правового опанування процесом дигіталізації, його адекватної оцінки у правовому вимірі, зниження рівня відчуття суб'єктивної залученості до соціальних, політичних і правових процесів, що супроводжують цю дигіталізацію чи стають її результатами.

Як засвідчує історія розвитку правового регулювання, охоплення ним нових об'єктів регулювання, охорони та захисту є доволі складним та динамічним процесом. Розгортання сфери, що підпадає під правове регулювання, нагадує еволюцію Всесвіту, який невпинно розширяється. Таке розширення, утім, не є суто механічним процесом накопичення кількісних змін і їх «приростанням»: мірою ускладнення структури суспільних відносин і соціальних зв'язків, трансформації суб'єктів права, розширення їх кола та збільшення можливостей їх впливу на правову систему в цілому і сферу правового регулювання зокрема. Сфера правового регулювання має виразний антропоцентричний характер, що відображає соціоантропний характер самого права як суто людського феномена. Це вказує на неможливість адекватної оцінки процесів дигіталізації з ігноруванням закономірностей юридизації суспільних відносин як охоплення регулятивним впливом права нових соціальних сфер, структур і практик.

Натомість на практиці формування нових правових моделей дигіталізації суспільних відносин у цілому та державного управління зокрема відбувається поза опрацьованою теоретико-правовою наукою доктриною юридизації суспільних відносин. Такий підхід засадничо суперечить наявним суспільним потребам, призводить до управлінського і правотворчого хаосу та відсутності розмежування дійсно об'єктивних потреб правового регулювання нових відносин від кон'юнктурних управлінських рішень, які лише вибірково стимулюють регулятивний вплив права на дигіталізацію. Він же не дає змоги забезпечити своєчасне й ефективне правове регулювання відповідного масиву суспільних відносин, що стрімко народжуються та суттєво трансформують узвичаєний уклад життя суспільства, політико-правовий та ціннісний «образ» держави, її інституційні й функціональні підвалини, а також спосіб життя кожного громадянина, враховуючи комплекс його особистих прав, що реалізуються в суспільному житті цифрової доби.

Вказані міркування свідчать про необхідність проведення фундаментального наукового (передусім теоретико-правового) аналізу феномена дигіталізації крізь призму доктрини юридизації відповідного масиву суспільних відносин.

Різноманітні наукові інтерпретації дигіталізації як загальноправового феномена характеризуються вихідним характером та яскраво відображають неоднорідність розуміння цієї правової категорії. Практично вся палітра репрезентованих у теоретико-правовій науці поглядів мають гостро дискусійний характер, адже доволі часто наукові гіпотези не ґрунтуються на всебічному осмисленні філософських, соціологічних, політичних та інших вимірів цього надскладного феномена. Унаслідок цього об'єктивно постає питання формування комплексного міждисциплінарного підходу, завдяки якому в межах загальнотеоретичної юриспруденції було б вироблено цілісне вчення про правовий зміст і призначення дигіталізації.

Як відомо, поява терміна «дигіталізація», або ж «цифровізація», зазвичай пов'язується з фундаментальною та багато в чому «піонерською» науковою працею американського вченого з Массачусетського університету Н. Негропonte «Життя в цифровому світі» (1995), в якій він зробив спробу описати особливості новопосталої цифрової світу. Надалі в сучасній науці погляди Н. Негропonte були розвинуті й поглиблені та сформульовано доволі переконливе бачення дигіталізації як одного з ключових трендів майбутнього, який присутній вже зараз. Так, відповідно до найузагальненіших футуристичних сценаріїв сучасний світ – звісно у різних країнах із різною швидкістю, різними темпами – очікує суцільна дигіталізація практично всіх боків

життя суспільства. При цьому і держава з її інститутами змушена буде переходити до нової системи комунікацій із суспільством, що засновуватиметься на інформаційно-комунікаційних технологіях, які мають незабаром замінити узвичаєні традиціоналістські бюрократичні практики управління.

Зазначена трансформація не може не позначитися на фундаментальних змінах права, яке має відповідати сучасним соціальним реаліям, чутливо вловлювати їх і реагувати на нові соціальні виклики наявними або новими, віднайденими ресурсами, інструментами й можливостями. Водночас право, як відомо, лише відображає соціальну реальність, хоча часом і активно впливає на її зміни. Тому для того, щоб збагнути місце права в осмисленні феномена дигіталізації та в опосередкуванні цифрових процесів, явищ і відносин правовими регуляторами, слід спершу звернутися до аналізу співвідношення різних ракурсів пізнання цифрової реальності, що їх демонструє сучасна наука.

Феномен дигіталізації по-різному осмислюється в сучасному суспільстві. Натепер щонайчастіше застосовується так зване вузьке та широке розуміння дигіталізації. У першому значенні під нею розуміють перетворення інформації на цифрову форму. Як закономірний результат інформатизації та комп'ютеризації дигіталізація стає ніби наступним етапом розвитку новітнього технологічного укладу.

Загалом можна констатувати, що поки що важко передбачуваним є комплекс суспільних відносин, яких уже торкнувся або торкнеться цей процес. Водночас швидко змінювані умови формування та самого змісту нових суспільних відносин спонукають суспільство віднаходити регулятивні ресурси для їх упорядкування. Поява нових суб'єктів таких відносин або суттєва деформація суб'єктного складу наявних цифрових відносин засвідчує необхідність упорядкування міжсуб'єктної взаємодії та статусної визначеності.

Участь держави в процесах дигіталізації, що дедалі розширюється та диверсифікується, надає їм характеру цілеспрямованого управлінського процесу, який, безумовно, передбачає високий певний рівень урегульованості та упорядкованості.

Всі означені мотиви зумовлюють юридичний вимір дигіталізації, що спонукає розглянути такий процес крізь призму доктрини юридизації, визначивши найбільш придатні для застосування її елементи, окресливши межі такої юридизації та способи регулятивної взаємодії цифрового права з іншими соціальними регуляторами в упорядкуванні, регулюванні, охороні та захистові відносин, що мають характер цифрових. Не заперечуючи протилежності юридизації цифрових відносин, ми маємо усвідомлювати, що і юридизація зазнає зворотного впливу з боку цифровізації і тому сама стає суттєво іншою в цифровому суспільстві.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладені міркування, маємо констатувати, що нова технологічна (чи, точніше, соціотехнологічна) реальність, яка виникає внаслідок дигіталізації (включно із цифровою економікою та електронною державою, цифровими правами людини й необхідністю їх додаткового захисту, феноменами кіберзлочинності й віртуалізації правопорушень), окреслює системні виклики для права як універсального соціального регулятора. Найпершим із них є принципове питання про саму здатність права упорядкувати нові суспільні реалії, усувати соціальні дисфункції та патології, що стрімко народжуються на «темній стороні» дигіталізації, а також стимулювати розвиток дигіталізації в соціально прийнятному річизці, не призводячи до формування новітніх електронних диктатур та звуження прав людини, їхнього вихолощення й деградації механізмів їхньої реалізації.

Феномен дигіталізації по-різному осмислюється в сучасному суспільстві. Він здебільшого оцінюється у філософському ракурсі як новий формат усєї соціальної реальності, перетвореної завдяки широкому застосуванню штучного інтелекту, та фактор, що зумовлює трансформацію людської свідомості; у соціологічному – як нове структурування соціального світу, ієрархії соціальних зв'язків і взаємодій; в економічному – як такий напрям змін, що трансформує економічні відносини та призводить до появи цифрової економіки, яка ґрунтується на цифрових ресурсах і тісно пов'язана з виробництвом, обміном та споживанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; у політичному вимірі як новий тренд розвитку політичних відносин, у системі яких виникають, поширюються та поступово починають домінувати політичні інститути, що існують в умовах цифрових платформ (електронна демократія, електронне управління, електронне голосування та ін.); у правовому вимірі, де разом із традиційним правом, що стрімко цифровізується (переміщається у віртуальний простір із паперових носіїв), виникає й феномен цифрового права – міжгалузевого утворення, яке опосередковує суспільні відносини, які відбуваються у віртуальному просторі (від обігу криптовалюти до надання адміністративних послуг).

На практиці формування нових правових моделей дигіталізації суспільних відносин у цілому та державного управління зокрема відбувається поза опрацьованою теоретико-правовою наукою доктринальною юридизації суспільних відносин. Такий підхід засадничо суперечить наявним суспільним потребам, призводить до управлінського та правотворчого хаосу і відсутності розмежування дійсно об'єктивних потреб правового регулювання нових відносин від кон'юнктурних управлінських рішень, які лише вибірково стимулюють регулятивний вплив права на дигіталізацію. Він же не дає змоги забезпечити

своєчасне й ефективне правове регулювання відповідного масиву суспільних відносин, що стрімко народжуються та суттєво трансформують узвичаєний уклад життя суспільства, політико-правовий та ціннісний «образ» держави, її інституційні й функціональні підвалини, а також спосіб життя кожного громадянина, враховуючи комплекс його особистих прав, що реалізуються в суспільному житті цифрової доби.

Список бібліографічних посилань: 1. Костенко О. В. Напрями розвитку права у сфері інтернет речей (IoT) та штучного інтелекту. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 130–136. DOI: <https://doi.org/10.15421/392161>. 2. Доронін І. М. Цифровий розвиток та національна безпека у контексті правових проблем. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 29–36. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1\(28\).221305](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1(28).221305). 3. Germain C. M. Digitizing the World's Laws. *Cornell Law Faculty Working Papers*. 2010. No. 72. URL: https://scholarship.law.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1075&context=clsops_papers (дата звернення: 10.08.2023). 4. Кравцова М. О. Кіберзлочинність: кримінологічна характеристика та запобігання органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 16 с.

Надійшла до редакції 19.08.2023

Прийнята до опублікування 21.09.2023

Najafli E. Doctrinal interpretations of digitalisation as a general legal phenomenon

The article demonstrates the doctrinal interpretations of digitalisation as a general legal phenomenon. The emphasis is placed on the fact that the analysis of the content of scientific publications in the field of digitalisation of social relations indicates that priority in this area is still given to highly specialised issues which are studied mainly within the framework of branch legal sciences, primarily constitutional, judicial, administrative and civil law. Therefore, the study of digitalisation usually lacks a comprehensive nature, since the relevant issues are analysed without clarifying the conceptual basis of digitalisation. The approaches proposed in the national legal science to improve certain legal regulators and reorient legislation to regulate social relations in the field of digitalisation often fall behind the rapid development of the relevant processes.

It is indicated that along with traditional law which is rapidly being digitised (moving into the virtual space from paper carriers), the phenomenon of digital law is emerging which is an intersectoral formation mediating social relations which take place in the virtual space (from cryptocurrency circulation to the provision of administrative services).

Furthermore, emphasis is placed on the fact that in practice, the formation of new legal models of digitalisation of public relations in general and public administration in particular takes place outside the doctrine of social relations legalisation which has been developed by theoretical and legal science. Such an approach fundamentally contradicts the existing social

needs, leads to managerial and law-making chaos and the lack of distinction between the truly objective needs for legal regulation of new relations and opportunistic managerial decisions which only selectively stimulate the regulatory impact of law on digitalisation. It also fails to ensure timely and effective legal regulation of the relevant range of rapidly emerging social relations that significantly transform the conventional way of life of society, the political, legal and value “image” of the state, its institutional and functional foundations, as well as the lifestyle of each citizen, including the set of his or her personal rights exercised in the public life of the digital age.

Key words: public administration, digitalisation, electronic state, legal regulation, socio-technological reality.

УДК 347.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.25>

Катерина Сергіївна Науменко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
відділ навчально-методичної роботи (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7403-0419>,

e-mail: naumenko.katerina1006@gmail.com

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «джерела римського приватного права». Здійснено аналіз теоретичних підходів науковців щодо класифікації та переліку ключових джерел міжнародного приватного права. Запропоновано власний підхід щодо класифікації джерел римського приватного права.

Ключові слова: римське право, джерела права, класифікація, звичаї, закони, угоди, судові рішення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Неможливо побудувати успішне майбутнє без ретельного аналізу історичного досвіду. Це актуально і для галузі юриспруденції, особливо якщо йдеться про римське право, яке історично стало загальним правом всього світу, заклало основи нашого сучасного розуміння системи права, систематизації та кодифікації законодавства, вплинуло на формування правових систем провідних західноєвропейських та інших держав світу.

Стан дослідження проблеми

Римське приватне право ґрунтовно досліджували такі науковці, як Д. Дождєв, Н. Крестовська, В. Маковій, С. Мирза, Є. Орач, О. Підпригора, Є. Харитоновна та ін. Наголошуючи на вагомому внеску вітчизняних і зарубіжних науковців у дослідження окресленої проблематики, в юридичній літературі досі спірними залишаються підходи до розуміння переліку та змісту ключових джерел римського приватного права.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб встановити коло ключових джерел римського приватного права, а також надати їм змістовну характеристику крізь призму авторської позиції та бачення науковців у цій галузі. Для досягнення окресленої мети необхідним є вирішення

таких завдань: здійснити аналіз наукових поглядів учених щодо тлумачення поняття «джерело права»; визначити перелік ключових джерел римського приватного права.

Наукова новизна дослідження

Окреслено принципово нове бачення певних теоретичних аспектів, пов'язаних з осмисленням переліку джерел римського приватного права.

Виклад основного матеріалу

І. Козуб та М. Боднарук зауважують, що «джерела права – це все те, що творить право. І, дійсно, залежно від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, у різні часи такими факторами вважали різні явища. При цьому варто зазначити, що саме поняття “джерело” права залежне від праворозуміння. Сьогодні визнається, що право – це не тільки сукупність норм і установок. До змісту права включаються й правові принципи, що лежать в основі законодавства, зумовлюють існування форми і, головне, змісту певної системи законодавства, без якого немає права» [1].

Погоджуючись із позицією дослідників, ми зауважимо, що історично право втілювало в собі цивілізаційні надбання людства. Джерела ж права по суті виступали похідними від рівня розвитку певного суспільства, а також, що актуально й нині з мусульманськими системами права, від впливу релігії і традицій на державну владу або окремі її гілки.

Також І. Козуб та М. Боднарук акцентують увагу на тому, що «в юридичній літературі термін “джерело права” застосовується у двох значеннях – матеріального джерела права (джерела права у матеріальному сенсі) і формального джерела права (джерела права в юридичному сенсі). Під матеріальним джерелом права розуміють об'єктивні умови, які викликають або зумовлюють утворення права, тобто все те, що породжує (формує) позитивне право: ті чи інші матеріальні або духовні фактори, суспільні відносини, природа людини, природа речей, божественний або людський розум тощо. У юридичному сенсі під джерелом права розуміють документальні способи вираження і закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення, які виходять від держави або визнаються нею офіційно» [1].

Наголошуємо, що такий поділ є фундаментальним аспектом у нашому дослідженні, адже дозволяє простежити також зв'язок між матеріальними та формальними джерелами права. У цьому взаємозв'язку і криється розвиток правових систем, зокрема римського права. Так, матеріальними джерелами римського приватного права можна вважати завоювання нових територій, удосконалення на рівні управлінських рішень системи адміністративно-територіального

поділу, розвиток торгівлі, що об'єктивно потребували закріплення в певних непорушних приписах, тобто появи формальних джерел права та їх подальшої кодифікації.

І Римська імперія, безсумнівно, з огляду на розвиненість політичної, соціальної, культурної сфери, органічне запозичення кращого досвіду та культурних надбань завойованих територій потребувала врегулювання на рівні джерел права складного механізму державного управління. Таким чином, джерела римського приватного права є способами закріплення та зовнішнього вираження правових норм, що у сукупності були спрямовані на регулювання приватно-правових відносин.

До основних особливостей римського приватного права слід віднести: 1) правові інститути необмеженої індивідуальної приватної власності та договору, що їх «викували» рабовласники для закріплення й посилення своєї влади; 2) індивідуалізм і свободу правового самовизначення «заможних» верств вільного населення; 3) вирішення на основі розгляду конкретного випадку казусів, що виникають у процесі життя; 4) розвиток права на ґрунті судового захисту з урахуванням двох основних і протилежних принципів: консервативного та прогресивного¹.

Як бачимо, підґрунтям окремих прогресивних зрушень у сфері нормативно-правового регулювання стали прагнення провідної верстви, тобто рабовласників, зберегти «старі порядки» та вплив у суспільстві. Це є доволі цікавим аспектом розвитку римського права та осмисленням його як філософської категорії. Що часто лежить в основі розвитку людства? Так, це консервативні прагнення зберегти старе за допомогою нових інструментів.

Система римського права була доволі багатоманітною та багаторівневою, що породжує певні складнощі в її науковому осмисленні, проте саме так формувалися сучасні нормативно-правові акти, інститут референдуму, виборів, окремі норми вітчизняного цивільного права.

Як зауважує Ю. Жорнокуй, можна вважати, що окремі правові категорії, зокрема «юридична особа», на цьому етапі історичного розвитку не були сформовані з точки зору матеріального права, а оформилися лише як соціальна категорія, але не як права [2, с. 88].

В. Борисова та Л. Баранова наголошують, що «звичай у ранньому римському праві були головною формою правотворення і являли собою усталені, поширені правила поведінки осіб у тій чи іншій сфері

¹ Конспект лекцій дисципліни «Основи римського приватного права». Дніпро : Навч.-наук. ін-т гуманітарних і соц. наук, 2020. URL: <https://cgr.ntu.org.ua/ua/doc/osnovi.pdf> (дата звернення: 17.08.2023).

діяльності. Із цього приводу римський юрист Юліан писав: “Звичай, що вкоренився, як закон застосовується вірно, і це право називається правом, встановленим мораллю. Бо якщо самі закони пов’язують нас на підставі лише того, що вони прийняті за рішенням народу, то заслужено пов’язує всіх і те, що народ схвалив, але не записав. Яке має значення, оголосив народ свою волю голосуванням або шляхом справ і дій” [3].

Наведені слова давнього мислителя якнайкраще описують сутність правового звичаю. Юліан розглядає його кризь призму «права, встановленого мораллю», наголошуючи тим самим на важливості схвалення народом. Моральний аспект народного волевиявлення є втіленням демократичного духу в позиціях римських юристів.

Р. Калюжний та Ю. Ящурицький зауважують, що «з оформленням у державній політичній структурі єдиновладної верховної влади (III ст.) єдиним джерелом права стали постанови (*constitutiones*) імператора. Постанови мали кілька різновидів, які суттєво відрізнялися не тільки формально, а й змістовно. 1. Едикти (*edictum*) – загальні розпорядження, які були обов’язковими і для службових осіб, і для населення. 2. Декрети (*dicretum*) – імператорські рішення з конкретних судових справ. 3. Мандати (*mandatum*) – інструкції посадовим особам (чиновникам, правителям провінцій) щодо правозастосування. 4. Рескрипти (*rescriptum*) – письмові відповіді на запитання приватних або посадових осіб з приводу правових питань» [4].

Як бачимо, на окремих етапах свого розвитку римське право стикнулося з великою кількістю неупорядкованих правових актів правителів. Перед римськими юристами поставало питання систематизації та кодифікації наявних джерел з метою забезпечення зручності їх застосування та подальшого розвитку правової системи.

А. Соловей стверджує, що «одним із найбільш відомих джерел права, а саме імператорського права, стала Кодифікація Юстиніана. IV ст. н. е. ознаменувалось набігами варварів, а також доволі неоднозначними запитаними у державі, які потребували негайної систематизації права в єдине ціле, яке буде містити ключові правила та положення щодо регулювання права. Саме за це завдання і взялися видатні правники того часу – Феофіл та Трибоніан – юрист константинопольської школи та начальник канцелярії при імператорі відповідно. Крім того, неоціненним був труд спеціальної комісії, створеної на вимогу Юстиніана» [5].

Як бачимо, систематизація та кодифікація виступають основами розвитку правових систем, що є актуальним і нині. Тому ретроспективний напрям правових досліджень, особливо в царині римського права, є перспективним і в сучасних реаліях.

Р. Калюжний та В. Вовк наголошують, що важливим джерелом римського приватного права були Закони XII таблиць. Для їх історичної характеристики необхідно врахувати зафіксовані в них пережитки первісності, а також норми, що належать до законодавства греків, що може бути визначене лише за допомогою порівняння повідомлень античних письменників. Так, засудження до смерті за порушення вірності клієнтських стосунків (VIII, 21), як і дозвіл вбивати дітей-виродків (IV, 1), визначається Діонісієм Галікарнаським як встановлення Ромула [6, с. 38]. За своєю сутністю Закони XII таблиць у цілому були обробкою й консолідацією звичаєвого права Риму. Наведені в них посилання на інші джерела суттєво ускладнюють їх осмислення. Проте варто бути свідомими, що значення подібних джерел зовсім не у високій юридичній техніці наведених у них норм, а в появі перших відомих людській думці кодексів, що однією лише своєю категоріальною сутністю істотно вплинули на подальший розвиток правової думки.

У створенні римського права значна роль належить римським юристам. На відміну від правопорядку сьогодення, коли наукова доктрина не є безпосередньо джерелом права, у республіканському Римі авторитет ученого-юриста був подібним до авторитету закону. Із цього приводу Гай у своїх Інституціях зазначав: «Відповіді знавців (права) – це думки і судження юристів, яким дозволялося встановлювати і творити право. Якщо думки цих осіб збігаються, то набуває сили закону те, у чому вони згодні» [3]. На наше переконання, у сучасних умовах подібні думки давніх мислителів повинні підштовхувати сучасних науковців та законодавців на посилення наукового забезпечення питань нормотворчості, розвиток відповідних науково-дослідних лабораторій, розширення їх діяльності на міжнародний вимір.

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу говорити про те, що ключові джерела римського приватного права слід поділити на такі групи:

1) закони (*leges*) – нормативні акти, які видавали законодавчі органи Римської республіки або імперії. Найважливішими були Закони XII таблиць (*Lex Duodecim Tabularum*), які стали першим кодифікованим законом у римській історії;

2) звичаї (*mores*) – норми поведінки, які мали загальне визнання серед римської громадськості. Звичаї виникали зі складних взаємин між людьми та вирішували певні питання, які закони не врегулювали;

3) судові рішення (*iudicia*) – рішення суду, які стали прикладом для подальших рішень у подібних випадках. Вони вважалися одним із найважливіших джерел римського приватного права, оскільки забезпечували юридичну стабільність і прогресивний розвиток права;

4) юридичні твори (*responsa, iura, commentarii*) – твори відомих римських юристів, які містили юридичні думки та погляди на різні питання права. Вони стали важливим джерелом права, оскільки забезпечували тлумачення законів та встановлювали юридичну практику;

5) угоди (*pacta*) – домовленості між сторонами з певних питань. Вони мали чималу вагу в римському приватному праві, оскільки забезпечували правовий захист сторін та регулювали їхні взаємовідносини.

Наголошуємо на необхідності подальшого осмислення джерела римського права, формулюванні на основі позицій стародавніх дослідників новітніх рекомендацій та знаходженні в цих позиціях нових у контексті сучасної правової думки рішень наявних у суспільстві проблем. На це мають бути спрямовані дослідження в різних галузях права, а також відповідні наукові заходи, конференції, конкурси із залученням здобувачів освіти тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Козуб І. Г., Боднарук М. І. Основи римського цивільного права : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с. 2. Жорнокуй Ю. М. Римське право про юридичну особу: pro et contra. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.07>. 3. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с. 4. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю. В. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Персонал, 2011. 184 с. 5. Соловей А. О. Джерела римського приватного права: поняття та види // Шерешевські читання. Оновлення цивільного кодексу України: концептуальні засади : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2020. С. 118–121. 6. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник. Київ : Леся, 2014. 240 с.

Надійшла до редколегії 20.08.2023

Прийнята до опублікування 13.09.2023

Naumenko K. S. The characteristics of Roman Private Law Sources

The article establishes that the sources of Roman Private Law are the ways of consolidation and external expression of legal norms which, in their entirety, were aimed at regulating private legal relations.

It is argued that the key sources of Roman Private Law should be divided into the following groups: laws (leges) – these were normative acts issued by the legislative bodies of the Roman Republic or Empire (the most important laws were the XII Tables (Lex Duodecim Tabularum), which became the first codified law in Roman history); customs (mores) – these were the norms of behaviour which were generally recognised by the Roman public (customs arose

from complex relationships between people and resolved certain issues which laws did not regulate); judicial decisions (iudicia) were court decisions that served as an example for subsequent decisions in similar cases (they were considered one of the most important sources of Roman Private Law, as they ensured legal stability and progressive development of law); legal writings (responsa, iura, commentarii) were works of famous Roman lawyers containing legal opinions and views on various issues of law (they became an important source of law as they provided interpretation of laws and established legal practice); agreements (pacta) were agreements between parties on certain issues (they played an important role in Roman Private Law as they provided legal protection to the parties and regulated their relations).

The author emphasises the need for further understanding of the sources of Roman law, formulation of the latest recommendations based on the positions of ancient researchers and finding in these positions the latest solutions to the problems existing in society in the context of modern legal thought. This should be achieved through research in various branches of law, as well as relevant scientific events, conferences, competitions involving students, etc.

Key words: Roman law, sources of law, classification, customs, laws, agreements, court decisions.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.553

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.26>

Олександра Олегівна Колобиліна,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (викладач);

 <https://orcid.org/0009-0007-5013-5105>,

e-mail: alexa_sumy@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КЛЮЧОВИХ ІНСТИТУТІВ МУНІЦИПАЛЬНОГО ПРАВА

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «інститут муніципального права». Виокремлено та надано характеристику ключовим інститутам муніципального права. Зауважено, що окреслені у статті інститути муніципального права не є вичерпними, проте саме вони найбільш змістовно розкривають сутність відповідної галузі права.

Ключові слова: муніципальне право, місцеве самоврядування, елемент, інститут права.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В умовах муніципальної реформи у правовій науці з'являються принципово нові інститути муніципального права, зокрема інститут територіальних громад, що вимагає детального аналізу всього періоду функціонування цих інститутів в Україні та світі, виокремлення характерних рис задля визначення перспективних напрямків їх удосконалення в майбутньому. Саме тому важливого значення набуває здійснення подальших наукових досліджень, присвячених характеристиці ключових інститутів муніципального права.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти загальнотеоретичного осмислення муніципального права та функціонування інститутів муніципального права у своїх наукових працях розглядали О. Батанов, І. Георгізова А. Заяц, В. Кампо, В. Куйбіда, Н. Мішина, В. Нудельман, М. Пухтинський, А. Ткачук та інші дослідники, які сформуваали категоріальний апарат, окреслили напрями подальших досліджень у царині муніципального права. Водночас можемо констатувати, що в юридичній науці ще й досі не існує єдиного науково обґрунтованого підходу щодо

узагальнення переліку інститутів муніципального права й окремих аспектів їх функціонування.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб виокремити коло ключових інститутів муніципального права, а також надати їм характеристику крізь призму авторського бачення. Задля досягнення вказаної мети слід вирішити такі *завдання*: розглянути наукові погляди вчених, на основі яких запропонувати власну думку щодо визначення поняття «інститут муніципального права»; здійснити аналіз норм чинного законодавства та позицій науковців у галузі, на основі чого виокремити коло інститутів муніципального права.

Наукова новизна дослідження

Крізь призму авторської позиції дістала новітнього осмислення характеристика ключових інститутів муніципального права.

Виклад основного матеріалу

Муніципальне право, як зауважує А. Колодій, – це система норм і принципів, які регулюють та охороняють суспільні відносини у сфері існування і функціонування місцевого самоврядування та інші тісно пов'язані з ними суспільні відносини. Тому, наголошує вчений, можна стверджувати, що муніципальне право стосується, насамперед, безпосередньої і представницької місцевої (локальної) влади, а отже, воно належить до групи публічних галузей права [1].

Зазначимо, що питання муніципального права в Україні доречно розглядати крізь призму процесу децентралізації. Власне цю категорію активно використовують у медійному та науковому дискурсі, позначаючи специфічну для України мету цього процесу, а саме відхід від адміністративно-командних пережитків системи адміністративного поділу, характерної для Радянського Союзу.

Як і будь-яка інша галузь права, система муніципального права складається з великої кількості елементів, серед яких важливе місце посідають муніципально-правові інститути. Будь-який інститут права – це відносно відокремлений комплекс юридичних норм, що регулюють певний однорідний вид, групу суспільних відносин, який характеризується такими ознаками: наявністю сукупності нормативних приписів; юридичною однорідністю зазначених приписів; об'єднанням правових норм стійкими закономірностями і зв'язками, які віддзеркалюються в юридичних приписах і в цілому у праві [2].

Так, інститут права постає системоутворюючим підґрунтям для подальшої розбудови та наукового осмислення певної групи правових відносин. Адже неможливо повністю пізнати частину цілого без комплексного уявлення як про інші частини цього цілого, так і про

ціле як сукупність, певну систему, на рівні якої існують характерні лише їй взаємозв'язки та особливості.

На наше переконання, у процесі осмислення цієї позиції варто звернути увагу на запропоновану категорію «нормативна уособленість». Ми вважаємо, що ця категорія етимологічно є не зовсім прийнятною в цьому контексті. Адже уособлення, по суті, є втіленням, причому не повним, а певних якостей, властивостей тощо. Ми ж вважаємо, що більш слушною категорією буде виступати «нормативна узгодженість», «нормативна структурованість» чи «нормативна визначеність». Ці категорії є більш чіткими, адже художність може виступати недоліком наукового тексту, розширюючи розуміння окремих ознак настільки, що втрачається контекстуальна єдність і логічність наукової думки.

Муніципально-правовий інститут є основним, системно організуючим елементом муніципального права України та являє собою сукупність функціонально й інституційно пов'язаних і взаємообумовлених муніципально-правових норм та, в окремих випадках, правових норм інших галузей права (матеріального і процесуального характеру), що спрямовані на регулювання й охорону історично традиційно сформованих однорідних груп суспільних відносин, які належать до предмета муніципального права України [3].

Як зауважує І. Гофман, муніципальні завдання визначаються муніципальною організацією відповідної структури країни, традиціями та конституційним підходом сектору публічних послуг [4, с. 206].

Важливо зазначити, що муніципальне право пройшло довгий шлях становлення у світовій правовій думці. Так, Д. де Рюйшер пропонує розглядати старе муніципальне приватне право не як набір правил, закріплених традицією, а скоріше як податливу сукупність норм. Символічні якості закону були такими, що оновлення та перефразування можна було поєднати з ідеологією збереження. Тоді можливо було просувати нові правила як частину «вікового закону» міста чи землі, не порушуючи прихованих умов щодо якості закону [5, с. 95]. Водночас сучасні інститути муніципального права втілюють у собі провідні демократичні, соціально-орієнтовані тенденції розвитку суспільства.

Таким чином, інститути муніципального права є ключовими елементами досліджуваної галузі права. Це пояснюється тим, що вони є більш чіткими, конкретизованими та однорідними щодо свого предмета елементів регулювання, що дозволяє вносити в них певні структурні та змістовні зміни, не впливаючи на інші складові системи муніципального права. Поділ на інститути допомагає згрупувати однорідні за предметною спрямованістю і методами регулювання норми права, що сприяє більш чіткому визначенню основних

напрямів реалізації регулятивного впливу муніципального права та забезпечує більш змістовне й оперативне регулювання відповідних правовідносин, а також внутрішню цілісність та автономність системи муніципального права.

З огляду на аналіз наукових поглядів учених та норм чинного законодавства можна виокремити такі інститути муніципального права:

- загальні засади місцевого самоврядування (конституційно-правові норми). Загальні засади визначають основу для подальшого осмислення місцевого самоврядування, формують категоріальний апарат та базові вихідні положення;

- гарантування діяльності місцевого самоврядування. Під гарантіями місцевого самоврядування розуміють сукупність умов і засобів, які забезпечують реалізацію завдань та функцій, захист прав місцевого самоврядування. Вони поділяються на загальні та спеціальні (юридичні) гарантії місцевого самоврядування. Загальні гарантії – це економічні, політичні, духовні засади суспільства і держави, що створюють реальні можливості для стимулювання, виконання завдань та функцій місцевого самоврядування [6]. Причому важливою складовою, що постає із запропонованої позиції, є також духовні засади суспільства. Саме сприйняття населенням місцевого самоврядування як джерела реалізації його волі, довіра до цього джерела, формування стійкого позитивного ставлення з боку населення, відповідних прийнятих на рівні громад морально-етичних стандартів для тих осіб, хто представляє їхню волю, – це питання, які багаті в чому пов'язані з правовою культурою, правовим виконанням, зокрема в територіальних громадах задля забезпечення єдності форми та її змісту;

- принципи організації та діяльності суб'єктів місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах: народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законодавством; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування¹. Аналізуючи подані в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» принципи, на додаткову увагу потребує принцип поєднання місцевих і державних інтересів.

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 19.08.2023).

Цей принцип, на нашу думку, для більш точного сприйняття важливо також доповнити такою категорією, як «розподіл сфер впливу». Так, сфера національної безпеки та оборони, очевидно, є предметом відання саме держави, а сфера комунальних послуг – органів місцевого самоврядування;

– місцеві вибори, референдуми та різні форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення (збори, конференції, громадські слухання, місцеві ініціативи, індивідуальні та колективні звернення);

– територіальні громади. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальні громади в порядку, встановленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову. Територіальні громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, можуть вийти зі складу об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному законом [7];

– виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад. Виконавчими органами сільських, селищних, міських рад згідно із Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» є виконавчі комітети, відділи, управління та інші виконавчі органи, які створюються радами як виконавчі органи;

– комунальна власність. Комунальна власність – це майно, що належить на праві власності територіальним громадам, управління і розпорядження якими здійснюється нею безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Що ж стосується майна та фінансових коштів районних у місті громад, то питання щодо управління майном вирішується місцевими референдумами районної в місті громади. Якщо рішення не прийняте або міська рада не прийняла рішення про створення районних у місті рад, то управління майном здійснює міська рада [7];

– місцевий бюджет і місцеві фінанси. Місцеві податки й збори є одним із дієвих механізмів формування фінансового потенціалу органів місцевого самоврядування та джерелом соціального й економічного розвитку відповідної території [8, с. 46].

У контексті проведеного дослідження варто наголосити, що порушене у статті питання в умовах євроінтеграційних процесів, які сьогодні тривають в Україні, має важливе значення. Тому варто підтримати думку Ю. Загуменної та В. Лазарева щодо того, що «становлення місцевого самоврядування супроводжується активним розвитком законодавства в цій галузі, а також підвищенням ролі локальної

нормотворчості та ратифікації міжнародно-правових актів, що регламентують статутні й функціональні аспекти становлення та розвитку локальної муніципальної демократії» [9, с. 106]. І навіть попри те, що в Україні вже більш ніж півтора роки триває війна, спричинена агресією з боку росії, наша держава не має відійти від євроінтеграційного курсу, а поступове впровадження позитивного зарубіжного досвіду в галузі муніципального права лише пришвидшить економічне й соціальне відновлення України в післявоєнний час.

Висновки

Варто зауважити, що окреслений нами вище перелік інститутів муніципального права не є вичерпним, проте його аналіз надає можливість найбільш змістовно розкрити сутність відповідної галузі права. Таким чином, створення належних правових та організаційних умов для забезпечення якісного та ефективного функціонування й взаємодії всіх інститутів муніципального права є одним із провідних завдань, що постають як перед законодавцем, так і перед науковою спільнотою.

Список бібліографічних посилань: 1. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Правознавство : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 792 с. 2. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 288 с. 3. Демиденко В. О. Загальнотеоретична характеристика інститутів муніципального права України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2018. № 4. С. 6–12. 4. Hoffman I. Challenges of the comparative municipal law – in the light of the comparison of the municipal tasks // Transylvanian International Conference in Public Administration (Cluj-Napoca, Romania, 2–4 November 2017) / ed. by C. M. Hinteá, B. A. Moldovan, B. V. Radu, R. M. Suciú. Cluj-Napoca, 2017. Pp. 206–219. 5. De Ruyscher D. Customs and Municipal Law: The Symbolic Authority of the Past (Low Countries, 16th–17th Century). *Dutch Crossing*. 2022. No. 46 (2). Pp. 95–114. DOI: <https://doi.org/10.1080/03096564.2020.1754673>. 6. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 232 с. 7. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : підручник. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 531 с. 8. Пабат О. В. Особливості правового регулювання місцевих податків і зборів. *Право і безпека*. 2020. № 4 (79). С. 44–47. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.4.06>. 9. Загуменна Ю. О., Лазарев В. В. Становлення та розвиток органів місцевого самоврядування в Україні (1991–2019 роки). *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 106–117. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.2.15>.

Надійшла до редколегії 22.08.2023

Прийнята до опублікування 17.09.2023

Kolobylna O. O. Theoretical and legal features of key institutions in Municipal Law

It has been established that the institutions of Municipal Law are the key elements of the studied branch of law. This is due to the fact that they are more clear, specific and homogeneous regulatory elements with regard to their subject matter, which allows making certain structural and substantive changes to them without affecting other components of the Municipal Law system. The division into institutes helps to group legal norms that are homogeneous in terms of subject matter and methods of regulation, which contributes to a clearer definition of the main directions of the regulatory impact of Municipal Law and ensures more meaningful and efficient regulation of relevant legal relations, as well as the internal integrity and autonomy of the Municipal Law system.

The following are proposed to be classified as the institutions of Municipal Law: general principles of local self-government (constitutional and legal norms); guarantee of local self-government; exercise of power by the people through local self-government bodies; principles of organisation and operation of local self-government entities; local elections and referendums; various forms of direct participation of citizens in resolving local issues; territorial communities; executive bodies of village, town, city, district and city councils; village, town and city heads; institution of representative bodies of local self-government; communal property; local budget and local finance; responsibility of local self-government bodies and officials.

It has been noted that the above-mentioned institutions of Municipal Law are not exhaustive, but they reveal the essence of the relevant branch of law in the most meaningful way. It has been emphasised that an important task of the legislator is to create appropriate legal and organisational conditions for ensuring high-quality and efficient functioning and interaction of all municipal law institutions.

Key words: Municipal law, local self-government, element, institute of law.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.27>

Марина Євгенівна Василенко,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2992-6646>,
e-mail: marena.ev@gmail.com

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Здійснено аналіз наукових поглядів учених щодо тлумачення понять «соціальні відносини», «правовідносини» та «житлові правовідносини», на основі чого запропоновано авторське визначення поняття «житлові правовідносини». Узагальнено, що житлові правовідносини супроводжують людину майже все її життя, адже однією з базових потреб кожної людини є житло. Саме тому важливим завданням законодавця є створення всіх необхідних правових та організаційних умов для належної реалізації житлових правовідносин.

Ключові слова: правовідносини, житлові правовідносини, житлове право, законодавство, суб'єкт, об'єкт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах ринкової економіки в Україні житло почало набувати принципово нового змісту. Роки адміністративно-командного устрою, коли житлові правовідносини регулювалися переважно державою на рівні відповідних планів і програм, призвели до окремих проблем після здобуття Україною незалежності. На житлових правовідносинах позначається і кризовий стан економіки, і застарілість житлового фонду, і низка інших факторів, які в сукупності породжують підвищений інтерес до окресленого питання.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти реалізації житлових правовідносин у своїх наукових працях розглядали О. Аврамова, М. Галянтич, І. Гордієнко, Г. Кичоть, Л. Лічман, Ю. Мохова, Т. Тилик та інші дослідники. Праці цих науковців становлять базис, основу наукового осмислення означеної

проблеми, проте в сучасній науковій літературі відсутні комплексні дослідження, присвячені характеристичі сутності житлових правовідносин, які б враховували новітні проблеми, пов'язані, зокрема, із правовим режимом воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб на основі глибинного аналізу поглядів науковців у галузі й авторської позиції розкрити сутність і з'ясувати особливості житлових правовідносин. З огляду на зазначену мету *завданнями* статті є: з'ясувати сутність понять «соціальні відносини» та «правові відносини»; розкрити сутність житлових правовідносин.

Наукова новизна дослідження

У статті наведено нетиповий авторський погляд на сутність і характерні ознаки житлових правовідносин, а також окремі аспекти суспільних відносин, що з ними пов'язані.

Виклад основного матеріалу

На початку дослідження наголосимо на тому, що житлові правовідносини є видом суспільних відносин, адже вони не можуть існувати поза суспільством, яке зберігає свій комплексний вплив на них і знаходить у них свій прояв.

В. Швачка доводить, що суспільні відносини – це не абстрактні зв'язки між людьми. Це міжособове спілкування, постійний процес взаємовпливу людей одне на одного, зіткнення їх потреб і інтересів, співставлення поглядів і переконань, обмін досвідом, а також результатами діяльності, предметно втіленими в матеріальній і духовній культурі, здійснення взаємної стимуляції, контролю та корекції діяльності [1].

Дійсно, суспільні відносини є основою взаємодії людей між собою. І не лише окремих осіб, а і їхніх об'єднань, груп задля узгодження широкого кола інтересів, втілення в життя спільних стандартів поведінки, а також утвердження певних цінностей у загальній культурі, зокрема правовій. Суспільні відносини також є основою для задоволення потреб людей як соціальних істот, значна кількість яких проявляється в соціальній взаємодії.

Особливістю суспільних відносин, як пише Н. Недюха, є те, що їхніми суб'єктами є не всі спільноти людей, а лише ті, які виникли об'єктивно в процесі історичного розвитку: 1) соціально-класові спільноти (класи, внутрішньокласові та міжкласові соціальні верстви й групи); 2) етнопонаціональні утворення (племена, народності, нації); 3) соціально-демографічні групи (сім'я, чоловіки, жінки, молодь, особи пенсійного віку та ін.); 4) соціально-професійні групи (робітники, селяни, підприємці, спеціалісти, службовці та ін.); 5) соціально-територіальні

спільноти (населення окремих адміністративно-територіальних одиниць, регіонів, жителі окремих міст і сіл, міське та сільське населення) [2, с. 76].

Акцентуючи увагу на комплексності запропонованого підходу, ми водночас вважаємо доречним наголосити на появі принципово нових спільнот в умовах воєнного стану, а також переосмисленні діяльності окремих інститутів громадянського суспільства, зокрема в контексті забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб. Так, в умовах воєнного стану одним із напрямів волонтерської діяльності стало забезпечення житлом тих, хто цього потребує. Це знаходить свій прояв у організації на рівні громадськості притулків (шелтерів), виконанні волонтерами комплексу робіт, спрямованих на відбудову пошкодженого житла, встановлення вікон тощо.

Г. Кикоть у своєму дослідженні подає такий перелік найбільш характерних ознак суспільних відносин: 1) наявність двох конкретних сторін, на кожній із них може бути кілька суб'єктів; 2) суб'єктний склад таких відносин не такий широкий, як у суспільних зв'язках чи у фактичних відносинах, нерідко стороною суспільних відносин може стати тільки особа, яка має певні ознаки, зокрема займає певну соціальну позицію, виконує соціально значущі функції тощо; 3) суспільні відносини являють собою стійкий, «затверділий», типовий зразок взаємодії [3, с. 23–24].

Зазначимо також, що в умовах воєнного стану соціальні відносини трансформуються, адже змінюються окремі повноваження тих або інших суб'єктів, територія їх діяльності, зокрема зазнає змін і внутрішній зміст соціальних відносин, що належить до сфери морально-етичних цінностей. У зв'язку із тривалим перебуванням в умовах постійної небезпеки, спільних проблем, пов'язаних із відсутністю електроенергії, водопостачання, суспільство стає більш злагодженим і готовим до взаємодії.

Варто зауважити, що окремим різновидом суспільних відносин є відносини правові, тобто такі, що виникають на основі правових норм і регулюються ними. В. Молдован та А. Чулінда вказують, що правові відносини – це специфічні вольові суспільні відносини, які виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Вчені наголошують, що через правовідносини реалізуються норми права, які встановлюють права та обов'язки людини [4].

Позиція дослідників щодо вольового характеру правовідносин потребує більш детального розгляду. Адже саме воля лежить в основі бажання діяти задля досягнення свідомо поставленої мети. Так, ми підходимо до питання правової свідомості, яка виступає внутрішнім змістом правовідносин.

Таким чином, правовідносини – це двосторонні вольові відносини між суб'єктами права, які виникають на основі норм права та регулюються ними з метою визнання, реалізації і захисту їхніх прав, свобод та інтересів. Тож ключовою характеристикою правовідносин є саме їх добровільність і цільове призначення, адже вони виникають виключно з конкретною метою. Специфіка правовідносин залежить від того, в якій сфері суспільного життя вони виникають і нормами якої галузі права регулюються.

Що ж стосується житлових правовідносин, то вони регулюються нормами цивільного та житлового права. Так, М. Галянтюк вказує, що житлові правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами житлового права. Житлові правовідносини – це двосторонні та багатосторонні фактичні відносини, що складаються між суб'єктами житлового права [5]. Водночас, доповнюючи позицію дослідника, хочемо зауважити, що окремі житлові правовідносини лежать у площині не лише житлового, а й інших галузей права, зокрема кримінального, в разі порушення недоторканності житла або незаконного виселення. Тому доречніше вести мову не лише про врегулювання нормами житлового права, а про врегулювання суспільних відносин у сфері володіння, користування, розпорядження житлом.

А. Лічман у своєму дисертаційному дослідженні вказує, що житлові правовідносини – це відносини щодо підстав, умов і порядку укладення договору найму (оренди) житла, яке належить наймодавцю на праві приватної власності, а також відносини із забезпечення житлом осіб, які потребують соціального захисту й поліпшення житлових умов у будинках, що є об'єктом державної або комунальної власності, будинках житлово-будівельних кооперативів, у службових жилих приміщеннях, гуртожитках, інших спеціалізованих жилих приміщеннях (жилих будинках); відносини, пов'язані з безпосереднім користуванням зазначеним житлом, зокрема членами сім'ї управомоченої особи, припиненням права власності на житло і/або права користування (позбавлення) житлом, а також відносини з надання та споживання житлово-комунальних послуг; відносини, спрямовані на забезпечення належного користування житлом, тобто з управління, експлуатації, забезпечення схоронності та ремонту житлового фонду [6].

Також ми хотіли б акцентувати увагу на тому, що на практиці в діяльності територіальних підрозділів поліції мають місце випадки написання заяв щодо, наприклад, порушення недоторканності житла в тих випадках, коли фактично ознак кримінального правопорушення в діяннях осіб немає. Проте через невизначеність для громадян цивільно-правових механізмів захисту порушених прав вони звертаються до підрозділів поліції, після чого в судовому порядку

отримують ухвали про необхідність унесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Такі кримінальні провадження впродовж кількох місяців безуспішно розслідуються підрозділами слідства (дівання), після чого закриваються, громадяни знову оскаржують рішення та вказаний цикл повторюється знову. Це зумовлює необхідність розроблення пам'яток для населення з максимальною деталізацією відповідних механізмів захисту порушених житлових прав у порядку цивільного судочинства. Цю позицію підтримує і В. Кройтор, який зауважує, що встановлення способів, засобів цивільно-правового захисту житлових прав є актуальним та перспективним напрямом подальших наукових дослідження [7, с. 138].

Отже, житлові правовідносини – це врегульовані нормами житлового права правові відносини між суб'єктами права (які володіють необхідною правосуб'єктністю), пов'язані з: набуттям та/або реалізацією права власності на житло; користуванням, орендою, приватизацією, зміною власника житла, а також іншими питаннями, що входять до предмета регулювання нормами відповідної галузі права.

Розкриваючи сутність житлових правовідносин варто зауважити, що їх ключовими елементами є: суб'єкт, об'єкт і предмет. Так, О. Аврамова цілком слушно вказує, що суб'єкти житлових правовідносин поділяються на такі групи: 1) суб'єкти власності на житло (фізичні, юридичні особи, територіальна громада, держава); 2) суб'єкти користування житлом (наймачі, члені сім'ї наймача, орендарі житла тощо); 3) організації, що управляють житлом (ОСББ, ЖК, управляючі компанії тощо); 4) суб'єкти надання житлово-комунальних послуг (виробники, виконавці житлово-комунальних послуг); 5) суб'єкти девелопменту (ЖБК, будівельні компанії, ріелторські фірми тощо) [8, с. 113–114].

Існують різні види житла, враховуючи квартири, будинки, кімнати, гуртожитки тощо. Так, власник житла має право володіти, користуватися, розпоряджатися та ремонтувати свою власність у межах закону. Орендар має право користуватися житлом на умовах договору оренди, а користувачі житла можуть мати право на безоплатне чи платне користування житлом на підставі укладеного договору, наявності спільної власності, спадщини та інших підстав.

Висновки

Житлові правовідносини супроводжують людину майже все її життя, адже однією з базових потреб кожної людини є житло. Саме тому важливим завданням законодавця є створення всіх необхідних правових та організаційних умов для належної реалізації житлових правовідносин, адже житло є одним з основних елементів соціальної інфраструктури, яка визначає якість життя населення. Доступ до якісного житла є необхідним для задоволення базових потреб людини, таких як безпека, комфорт і здоров'я. Законодавче унормування

житлових правовідносин забезпечує захист прав власників житла, орендарів, мешканців багатоквартирних будинків та інших їх учасників. Це включає в себе встановлення правил використання житла, укладення договорів оренди та купівлі-продажу житла, розгляд спорів і конфліктів між учасниками житлових відносин. Крім того, це забезпечує стабільність ринку житла, допомагає уникнути корупції та інших негативних явищ у сфері житлового будівництва та експлуатації. Це допомагає забезпечити належні умови для розвитку житлового будівництва та забезпечення житлом населення.

Список бібліографічних посилань: 1. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 198 с. 2. Недюха М. «Суспільні відносини» та «соціальні відносини» як поняття політико-правової науки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 188–200. 3. Кикоть Г. В. Юридичні факти в системі правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 198 с. 4. Моддован В. В., Чулінда А. І. Правознавство : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2010. 184 с. 5. Галянтюк М. К. Житлове право України : практикум. Київ : МАУП, 2004. 116 с. 6. Лічман А. Г. Судовий захист прав і інтересів членів сім'ї власника жилого приміщення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2005. 221 с. 7. Кройтор В. А. Система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 135–140. 8. Аврамова О. Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні : монографія. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 426 с.

Надійшла до редколегії 20.08.2023

Прийнята до опублікування 11.09.2023

Vasylenko M. Ye. The essence and features of housing legal relations

The analysis of scientific viewpoints of scholars on the interpretation of the concepts of “social relations”, “legal relations” and “housing legal relations” has been carried out, and the author's own definition for the latter has been proposed. It has been established that legal relations are bilateral volitional relations between subjects of law which arise on the basis of legal provisions and are regulated by them with a view to recognising, exercising and protecting their rights, freedoms and interests. A key characteristic for legal relations is their voluntary nature and purpose, as they arise exclusively for a specific purpose. The specificity of legal relations depends on the sphere of public life in which they arise and the rules of which branch of law they are regulated.

It has been proved that housing legal relations are legal relations regulated by housing law provisions between legal entities which have the necessary legal personality and are related to the acquisition and/or exercise of the right to ownership of housing, use, lease, privatisation, change of housing owner, and other issues which are subject to regulation by the provisions of the relevant branch of law.

It has been identified and characterised the subject, object and subject of housing legal relations. It has been argued that housing legal relations accompany a person almost all his/her life, since housing is one of the basic needs of every person. That is why an important task of the legislator is to create all the necessary legal and organisational conditions for the proper functioning of the latter.

Key words: legal relations, housing relations, Housing Law, legislation, subject, object.

Ігор Миколайович Кравченко,

кандидат юридичних наук, доцент,

Луганський навчально-науковий інститут ім. Е. О. Дідоренка

Донецького державного університету внутрішніх справ,

кафедра правосуддя (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-3082-4970>,

e-mail: inkravchenko2017@gmail.com

**ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ
ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ**

Розглянуто проблему визначення системи особистих немайнових прав працівника як сукупність її окремих структурних базових елементів як у системі особистих немайнових благ фізичної особи, так і в загальній системі прав людини. На підставі аналізу норм національного законодавства, а також досягнень наукової думки надано правову характеристику поняття системи, структури її елементів системи особистих немайнових прав працівника в процесі його трудової діяльності. Вивчено питання можливості нормативного визначення та закріплення системи й класифікації особистих немайнових прав працівника під час виконання ним своїх трудових функцій.

Ключові слова: роботодавець, найманий працівник, трудовий договір, особисті немайнові права працівника, система особистих немайнових прав працівника, структура системи особистих немайнових прав працівника, елемент системи особистих немайнових прав працівника.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Статті 3 та 21 Конституції України, закріплюючи загальнолюдські цінності (блага), що містяться в цілій низці міжнародно-правових актів, визначають пріоритет прав людини на життя, честь і гідність, недоторканність і безпеку, вважаючи їх найвищою соціальною цінністю, невідчужуваними та непорушними, а їх дотримання – головним завданням держави¹. Одне з визначальних місць у цій системі прав і свобод посідають особисті немайнові права людини. Це зумовлено посиленням гуманістичної спрямованості сучасних правових систем, враховуючи українську, на які впливають насамперед загальноєвропейські стандарти, а також тим, що нематеріальні блага

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 354к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 31.08.2023).

людини, які охоплюють всі сфери становлення та розвитку особистості, визначають і внутрішнє благополуччя людини, і духовно-моральний потенціал суспільства, і становище людини в цьому суспільстві, а рівень гарантованості їх здійснення визначає рівень розвитку самої держави.

Беззаперечно, кожна наукова галузь потребує певної організації (упорядкування певним чином) всієї сукупності досліджуваних нею об'єктів, тобто системності. Як зауважує визнаний учений-цивіліст Р. О. Стефанчук, надзвичайно важливим в аспекті дослідження проблеми особистих немайнових прав є питання визначення системи особистих немайнових прав фізичної особи, яка б забезпечувала їхню зовнішню єдність та внутрішню диференціацію [1, с. 278]. Необхідність правової систематизації видів особистих немайнових прав людей під час їх трудової діяльності в науці трудового права назріла вже давно. Відсутність чітко розробленої та нормативно закріпленої системи особистих немайнових прав працівника спричиняє ситуації, коли такі права, що містяться в цивільному та трудовому законодавствах, а також у багатогалузевих нормативних актах, просто «губляться» в загальному нормативному масиві і, як наслідок, просто ігноруються учасниками трудових правовідносин.

Отже, у дослідженні проблем особистих немайнових прав працівників, як видається, цілком логічним і вкрай важливим є питання визначення їх структурованості як певного системного утворення та окремої групи в загальній системі трудових прав, яка б відображала та забезпечувала їх внутрішню диференціацію та зовнішню єдність. Зазначена сукупність (група) прав, як і будь-яке інше складне системне утворення, містить численні елементи та їх види, що об'єднуються за певними критеріями в окремі підсистеми (підгрупи).

Стан дослідження проблеми

Правова природа та система немайнових прав фізичних осіб, загальні засади й різні аспекти їх правового регулювання та систематизації є об'єктами наукових досліджень і жвавих дискусій доволі тривалий час насамперед серед учених-цивілістів. Це, зокрема, вітчизняні дисертаційні дослідження і публікації таких науковців, як Ч. Н. Азімов, І. А. Безклубий, В. І. Бобрик, Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, В. І. Борисова, С. Б. Булеца, О. В. Григоренко, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, Н. О. Давидова, А. О. Дутко, І. В. Жилінкова, В. І. Кисіль, Н. О. Коротка, В. М. Коссака, В. В. Луць, Л. В. Малюга, Р. А. Майданик, В. Ф. Маслов, Г. К. Матвеев, О. О. Мережко, О. А. Мірошниченко, М. М. Мікуліна, Е. Е. Мухамедова, О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, О. О. Пунда, З. В. Ромовська, В. С. Синенко, Р. О. Стефанчук, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, С. І. Черноченко,

Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка, Л. В. Федюк, Ю. М. Юркевич та ін. Серед учених – дослідників проблем трудового права з питання особистих немайнових прав працівників передусім варто виокремити дисертаційне дослідження І. В. Лагутіної [2] і публікації С. В. Вишневецької [3], М. І. Іншина, М. В. Лушнікової, Г. І. Чанишевої, О. М. Ярошенка та ін. Наукові здобутки названих учених надали ґрунтовний матеріал для розуміння теоретичних основ змісту та класифікації видів особистих немайнових трудових прав працівників. Водночас необхідність формулювання конкретних пропозицій щодо вдосконалення чинного трудового законодавства (саме через відсутність нормативного визначення) та подальшого наукового обговорення проблем формування системи особистих немайнових прав працівників й зумовляють актуальність цієї статті.

Мета і завдання дослідження

Визначення специфіки правового регулювання особистих немайнових прав працівників є головною *метою* цієї статті. *Завдання* наукової розвідки передбачають: 1) дослідження поняття системи трудових прав у галузі особистих немайнових прав людини в процесі її трудової діяльності; 2) встановлення актуальності, а отже, можливості нормативного закріплення класифікації, структури (системи) особистих немайнових прав працівників, враховуючи класифікацію їх видів; 3) подальший розвиток теорії трудового права щодо особистих немайнових трудових прав людини.

Наукова новизна дослідження

Питання систематизації особистих немайнових прав працівника вперше комплексно досліджено з огляду на класи (типи) їх видів відповідно до вимог національного цивільного і трудового законодавства та згідно з науковими дослідженнями.

Виклад основного матеріалу

Особисті немайнові права фізичної особи регулюються насамперед нормами цивільного законодавства¹. Водночас відповідно до ч. 1 ст. 9 Цивільного кодексу України його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сфері трудових відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства, насамперед трудового, яке регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини, та спрямоване на всебічну охорону трудових прав працівників. До того ж законодавство

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 31.08.2023).

про працю становлять Кодекс законів про працю України та інші акти законодавства, ухвалені відповідно до нього¹.

Звичайно, переважна більшість людей значну частину свого свідомого життя проживають, виконуючи саме трудові функції, тим самим реалізуючи своє право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу з роботодавцем. Отже, під час своєї трудової діяльності вони мають (повинні мати) специфічний комплекс особистих немайнових прав, але навіть у цьому процесі не припиняються особисті права людини в розумінні конституційного, кримінального, адміністративного, екологічного, цивільного, сімейного, житлового права.

Водночас трудове право найбільш тісно пов'язане саме з цивільним правом. Це зумовлено тим, що трудове право історично виокремлювалося з цивільного і з ним взаємодіє, «дрейфуючи» в бік то віддалення, то наближення до нього. Крім цього, деякі правовідносини зі сфери регулювання цивільного права переходять до трудового права і навпаки. Ба більше, цивільне право також регулює відносини, пов'язані з працею людини.

Для особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері праці характерним є те, що, на відміну від особистих немайнових прав, які регулюються та захищаються нормами цивільного законодавства, вони містять вторинну (похідну) чи непрямую (опосередковану) майнову складову. Так, серед особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття працівників у праві на захист від безробіття та сприяння у працевлаштуванні, – це їх право на матеріальне забезпечення на випадок безробіття та соціальні послуги²; у праві працівників на професійний розвиток – це обов'язок роботодавця фінансувати професійний розвиток працівників за рахунок власних коштів та інших не заборонених законодавством джерел³; у праві працівників на відпочинок – це обов'язок роботодавця з оплати за час щорічної відпустки працівників, додаткових відпусток у зв'язку з навчанням, творчої відпустки, відпустки у зв'язку з усиновленням дитини, відпустки для підготовки та участі у змаганнях, додаткової відпустки

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 332-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 31.08.2023).

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 № 1533-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14> (дата звернення: 31.08.2023).

³ Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17> (дата звернення: 31.08.2023).

працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину – особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А I групи та компенсації за невикористані відпустки¹; у праві на здоров'я у сфері праці – це право працівника на компенсаційні виплати та фінансування заходів і покращення умов та охорони праці, а також обов'язок роботодавця здійснювати працівникам як застрахованим особам у разі настання страхового випадку відповідний вид страхових виплат і надання соціальних послуг² тощо. Отже, зазначена складова зумовлена наявністю у складі трудових правовідносин майнового елемента та його нерозривним зв'язком із немайновим елементом. Саме в цьому і проявляється специфіка трудового права як галузі та специфічність методів правового регулювання трудових відносин. Водночас зазначена майнова компонента не перетворює особисті немайнові права у трудових правовідносинах на майнові, оскільки не визначає природу цих прав, їх нерозривний і безпосередній зв'язок з матеріальними благами та особи працівника як їх носія. Крім того, зазначена складова зазвичай є лише немайновою компонентою і має вторинний (похідний) характер.

Отже, для особистих немайнових прав у процесі трудової діяльності характерна наявність двох правомочностей (як захищеної законом можливості громадян діяти певним чином при реалізації належних їм прав, зокрема користуватися особистими немайновими благами) [4, с. 117]: 1) можливості працівника вимагати від невизначеного кола, насамперед роботодавця, зобов'язаних утримуватися від порушення його права; 2) можливості працівника в разі порушення його права звернутися до встановлених законом заходів його захисту. Таким чином, особисті немайнові права у трудовому праві є самостійним видом суб'єктивних прав, які виконують роль правового засобу забезпечення особистої (індивідуальної, персональної) сфери працівника від стороннього втручання, передусім роботодавця. Отже, цілком логічним було б припустити, що можливе існування самостійної особливої системи трудових прав працівників, у змісті яких основною її побудови є особиста домінанта (лат. *dominans*, *dominari* – пануючий; головна ознака; найважливіша складова частина)³.

¹ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр> (дата звернення: 31.08.2023).

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 31.08.2023).

³ Домінанта // Словник іншомовних слів : сайт. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=6696&action=show> (дата звернення: 31.08.2023).

Важко не погодитись із М. М. Мікуліною, що для виокремлення системи особистих немайнових прав необхідно проаналізувати, зокрема, роль системності як основної, фундаментальної властивості об'єктивного світу [5, с. 268]. Системність є загальною та невід'ємною властивістю людської практики, враховуючи мислення. Отже, і в дослідженні проблем особистих немайнових прав працівників цілком логічним і вкрай важливим є питання визначення їх структурованості як певного системного утворення та окремої групи в загальній системі трудових прав, яка б відображала і забезпечувала їх внутрішню диференціацію та зовнішню єдність. Зазначена сукупність (група) прав, як і будь-яке інше складне системне утворення, містить численні елементи та їх види, що об'єднуються за певними критеріями в окремі підсистеми (підгрупи).

Система особистих немайнових прав працівників, як і будь-яка складна побудова соціальних явищ, у цілому є узагальненою функціональною моделлю дійсності, що здатна до певного прогнозування їх розвитку у визначеному діапазоні умов. Однак така побудова вимагає точної характеристики і чіткого визначення понять. Отже, як видається, для розуміння поняття «система особистих немайнових прав працівників» слід визначитися з поняттями система, структура, елемент структури (системи).

Поняття «система» – багатозначний термін, який доволі широко використовують для характеристики різноманітних суспільно-правових явищ. Відповідно до загального визначення система (від давньогр. *συστημα* – сполучення, ціле, з'єднання) – множина взаємозв'язаних елементів, відокремлена від середовища, що взаємодіє з ним як єдине ціле. Академічний тлумачний словник української мови таким чином інтерпретує цей термін: «Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь; форма організації, будова чого-небудь; сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням; будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин»¹. У межах системного підходу система – це будь-який об'єкт, що розглядається як цілісна сукупність визначеної множини взаємодіючих частин і одночасно як складова частина більш загального об'єкта [6, с. 12].

І. М. Дудник визначає систему як відмежовану від зовнішнього середовища сукупність взаємозв'язаних частин (компонентів), що має якісно вищі та складніші властивості, якщо порівняти із сумою властивостей її частин, і характеризується певним складом (набором)

¹ Система // Словник української мови : сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/systema> (дата звернення: 31.08.2023).

компонентів та певним способом їх взаємодії [7, с. 10]. О. О. Пунда під поняттям «система» розуміє певний визначений порядок у розташуванні і зв'язку частин будь-чого, зокрема і у дії, форму організації, ціле, що являє собою єдність закономірно розташованих і таких, що перебувають у взаємозв'язку між собою частин [8, с. 54]. Л. Р. Наливайко зауважує, що система – це цілісна єдність її елементів і структури [9, с. 237].

Водночас структура (від лат. *structūra*, англ. *structure*, нім. *struktur* – будівництво, пристрій; зв'язок або розташування складових частин) – це характеристика складу частин, елементів, певний функціональний взаємозв'язок складових об'єкта, внутрішня будова¹.

У теорії систем структурою системи називають сукупність необхідних і достатніх для досягнення цілей відношень (зв'язків) між її компонентами (елементами), а у складних системах структура відображає лише найбільш істотні елементи, що мало змінюються при поточному функціонуванні системи і забезпечують існування системи та її основних властивостей. Структура характеризує організованість системи, стійку упорядкованість її елементів і зв'язків [10, с. 17]. Водночас кожна система – насамперед сукупність елементів (лат. *elementum* – стихія, первинна речовина), що є складовою чогонебудь, нерозкладним компонентом складних систем, пов'язаним певними відносинами з іншими об'єктами в єдиний комплекс, а отже, зв'язок елементів системи визначається як структура².

У теорії систем елементом системи називають її найпростішу та відносно самостійну складову, яка розглядається як одне ціле зі своєю поведінкою, спрямованою на реалізацію властивої цьому елементу функції, та використовується в певному контексті. Між елементами системи існують істотні зв'язки або властивості, а внаслідок об'єднання декількох елементів і утворення системи з'являються нові властивості, яких не має жоден елемент до створення системи, що має назву емерджентність [10, с. 17].

Емерджентність (від англ. *emergent* – стрибкоподібний, несподіване виникнення, поява нового)³ у теорії систем може характеризувати ступінь організованості системи та визначає, що властивості системи не зводяться до властивостей елементів, з яких вона

¹ Структура // Словник української мови : сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/struktura> (дата звернення: 31.08.2023).

² Елемент // Словник української мови : сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/element> (дата звернення: 31.08.2023).

³ Емерджентність // Словник.UA : сайт. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swgd=емерджентний#:~:text=ЕМЕРДЖЕНТНИЙ%2C%20-a%2C,нібито%20зумовлена%20втручанням%20ідеальних%20сил> (дата звернення: 31.08.2023).

складається, тобто майже ідеальна система може бути створена з неідеальних елементів. Що більше характеристики системи відрізняються від характеристик елементів, з яких вона утворена, то більше організованою є система.

Водночас, аналізуючи питання сутності поняття «система», А. М. Добробог констатував, що система – це не просто певна структура, внутрішня будова чого-небудь, а пов'язані між собою елементи, які становлять певне цілісне утворення. Бо структура – це внутрішня організація системи, що проявляється у зв'язках і відношеннях, які існують між елементами, що становлять систему [11, с. 31]. Отже, структурою вважається побудованість з елементів певного соціального явища, а система – це вже побудований комплекс цього явища, якому притаманні відповідні якісні властивості, певні взаємозв'язки між цими елементами.

Водночас А. В. Федюк виокремлює такі ознаки системи: 1) доцільність; 2) структурованість; 3) єдність і цілісність компонентів (елементів); 4) входження як підсистеми до системи вищого порядку [12, с. 45]. Досліджуючи складові системи, М. М. Мікуліна констатує, що ними можна вважати: 1) зовнішнє оточення, зворотній зв'язок; 2) внутрішню структуру як сукупність взаємопов'язаних компонентів; 3) досягнення мети системи [5, с. 268]. Отже, очевидною є логічність і доцільність щодо визначення загальної системи особистих немайнових прав працівників. Бо, по-перше, всі її елементи мають бути спрямовані на досягнення спільної мети – охорони та захисту особистої сфери кожної людини в процесі її трудової діяльності; по-друге, цій системі притаманна структурованість; по-третє, особисті немайнові права працівників становлять єдиний комплекс норм, що охороняють і регулюють особисті немайнові трудові відносини; по-четверте, сукупність норм, яка регулює ці права як підгалузь (у сукупності відповідних правових інститутів), входить до системи вищого порядку, а саме системи трудового права.

У юридичній літературі загальновизнаними елементами системи права вважають галузі, підгалузі, інститути, норми. Враховуючи логіку такого підходу, можна охарактеризувати й елементи системи особистих немайнових прав працівника. Отже, якщо розглядати сукупність особистих немайнових прав працівників як підгалузь трудового права, то цілком логічно, що цю систему слід вважати сукупністю певних правових інститутів та норм, які регулюють ці права. Структурі цієї системи притаманна внутрішня організація, яка проявляється в її поділі на окремі чітко визначені та взаємоузгоджені елементи, які в процесі своєї взаємодії забезпечують функціональну самостійність правових норм і є основою її внутрішньої будови (порядку розташування її структурних елементів).

На думку Р. О. Стефанчука, особисті немайнові права фізичних осіб у своїй сукупності становлять певну систему. Ця система внутрішньо диференційована та зовнішньо цілісна і спрямована на забезпечення немайнових інтересів фізичної особи шляхом наділення її відповідними суб'єктивними правами, а в подальшому вона буде вдосконалюватись і розширюватись, враховуючи, що кількість, зміст і обсяг відповідних прав, які є її елементами, постійно зростає [13, с. 263].

Особисті немайнові права є структурним утворенням, окремою групою в загальній системі прав людини, що містить численні елементи, які об'єднуються за певними критеріями в окремі підсистеми (враховуючи правові інститути). Проте, як справедливо зауважує О. О. Пунда, ця структурованість не має в національній законодавчій системі завершеного характеру [8, с. 55].

Як видається, структура системи особистих немайнових прав у межах системи трудового права, як і у цивільному праві, може цілком розглядатись як її підгалузь (об'єднання декількох однорідних та взаємопов'язаних предметом регулювання галузевих інститутів, що охоплюють сферу суспільних відносин, яка об'єктивно утворюється в межах трудового права). А отже, структурними елементами системи особистих немайнових прав працівників є правові інститути, що складаються з відповідних норм як її первинні елементи, що регулюють особисті немайнові права працівників під час виконання трудових функцій.

Ю. Ю. Івчук виокремлює такі ознаки правового інституту: 1) однорідність фактичного змісту – регулювання щодо відособленої групи суспільних відносин; 2) юридична єдність правових норм як єдиний комплекс; 3) нормативна відособленість; 4) повнота регульованих відносин [14, с. 69]. Як слушно зауважує М. М. Мікуліна, критеріями розподілу правових інститутів особистих немайнових прав вважають: предмет регулювання як основний критерій; частини, глави, розділи законодавства; характер і зміст впливу норм на суспільні відносини; спосіб правового регулювання суспільних відносин; сфера правового регулювання цих відносин; структура правового інституту [5, с. 270].

Водночас, на відміну від трудового права, де визначення сукупності особистих немайнових прав як правових інститутів поки не знайшло відображення та закріплення, переважна більшість дослідників-цивілістів відповідно до нормативних положень глав 20–22 Цивільного кодексу України поділяє ці права на правові інститути за предметом їх правового регулювання [13, с. 265–266]: 1) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи; 2) інститут особистих немайнових прав, які забезпечують соціальне буття; 3) інститут особистих немайнових прав інтелектуальної власності тощо.

Як випливає з теорії права та розуміння системи права як комплексу правових норм, структуру системи особистих немайнових прав становлять інститути (уособлені групи правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини певного виду) та самі норми, що регулюють ці права. Отже, структуру вважають побудовою, поділом особистих немайнових прав як окреме суспільне явище, а систему – побудованим комплексом цього явища, якому притаманні якісні властивості, певні взаємозв'язки між елементами (інститутами та нормами).

З позиції позитивного права (право, чинне в певному суспільстві та певний час) і за умови поділу права на галузі, підгалузі, інститути систему, що досліджується, становлять інститути особистих немайнових прав працівників у процесі виконання ними трудових функцій. Вчені-цивілісти пропонують розглядати систему особистих немайнових прав через їх класифікацію, що сприятиме з'ясуванню взаємозв'язків між ними, системних зв'язків щодо функціонування цих прав загалом [13, с. 265–266]. Водночас важко не погодитись з М. М. Мікуліною, яка вважає, що якщо виходити з позицій природного права, то не можна систему особистих немайнових прав визначити виключно через структуру й класифікацію, оскільки не завжди можна передбачити в позитивному праві всіх ситуацій, що виникнуть у майбутньому після врегулювання нормами закону [5, с. 270].

Однак, попри це, створюючи систему особистих немайнових прав працівників, необхідно максимально наблизитися до їх правової природи, урахувати саме їх стан при можливому правовому регулюванні. Водночас, як слушно зауважує С. В. Вишневецька, система особистих немайнових трудових прав являє собою складне явище, її зміст і форма не залишаються незмінними. Система особистих немайнових трудових прав працівника збагачується з появою нових особистих немайнових прав. Їхній перелік неухильно розширюється, що залежить від розвитку національного трудового законодавства під впливом міжнародних та європейських стандартів, від рівня розвитку життя, від культурного розвитку самої людини, її самосвідомості та самооцінки [3, с. 91]. Як наслідок, неминучою є й поява певних проблем щодо побудови та функціонування цієї системи, що є ознакою недостатньої системності, але вирішення цих проблем буде результатом підвищення системності особистих немайнових трудових прав, підтвердженням існування та виживання самої побудованої системи особистих немайнових прав працівників. Крім цього, систему особистих немайнових прав слід розглядати, ураховуючи їхню класифікацію, адже це є важливим для пізнання природи та сутнісних ознак цих прав, а також для відмежування від інших систем [5, с. 270–271].

Водночас актуальною залишається проблема відмежування трудових відносин від цивільних, враховуючи охорону та захист особистих немайнових прав людини в процесі організації її праці, а спільність галузевого регулювання та захисту дозволяє об'єднати зазначені права в єдину систему особистих немайнових прав працівників.

Очевидно, що система особистих немайнових прав працівника є самостійною та доволі складною конструкцією. Водночас, як видається, при її побудові слід керуватись положеннями «закону простоти складних систем», за яким реалізується, виживає, відбирається той варіант системи, який має найменшу складність [15, с. 30].

Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що система особистих немайнових прав – це сукупність елементів відповідного соціального явища, упорядкованих та пов'язаних між собою, певним чином структурованих і згрупованих за відповідними критеріями (за наявності або відсутності в змісті особистого немайнового права майнової компоненти та за належністю певним суб'єктам трудових правовідносин), які в сукупності і створюють цю систему.

Отже, як видається, структурними елементами зазначеної системи є (можна вважати) правові галузеві інститути, які складаються з норм, що регулюють (можуть регулювати) і захищають особисті немайнові права працівників та є первинними елементами структури цієї підсистеми особистих немайнових трудових прав як складової загальної системи трудових прав працівників. Такими структурними елементами системи особистих немайнових прав працівників у межах системи трудового права є (можуть бути) правові галузеві інститути як сукупність правових норм, що регламентують особисті немайнові права працівників під час виконання ними своїх трудових функцій. За визначенням І. В. Лагутіної, систему особистих немайнових трудових прав працівників утворюють такі особисті немайнові трудові права працівника, як право на професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації, право на інформацію сторін трудового договору, право на справедливі умови праці, право на безпечні та здорові умови праці, право на моральні заохочення, право на недоторканність особистого життя і захист персональних даних, право на захист трудової честі та гідності і захист від мобінга, право на рівність і захист від дискримінації у сфері праці [2, с. 12–13].

Як видається, особисті немайнові права працівника, що регулюються та захищаються трудовим правом, можна класифікувати за такими основними критеріями: 1) за наявністю або відсутністю у змісті особистого немайнового права особи майнової компоненти: а) особисті немайнові права, що не містять вторинну майнову компоненту (до таких, зокрема, належать: право на працю та вибір сфери її

застосування; право працівників на рівність можливостей щодо просування по роботі та захист від дискримінації у сфері праці; право працівника на честь, гідність, ділову (трудова) репутацію і захист від мобінга тощо); б) особисті немайнові права, що містять вторинну майнову компоненту (наприклад, право на працю та вибір сфери її застосування; право на захист від безробіття та сприяння у працевлаштуванні тощо); 2) за належністю тільки певним суб'єктам трудових правовідносин: а) належать всім працівникам (наприклад, право на життя та усунення небезпеки, що загрожує життю і здоров'ю працівника; право на захист персональних даних працівника; право на відпочинок; право на інформацію сторін трудового договору тощо); б) належать окремим категоріям працівників (наприклад, право на професійний розвиток щодо права на свободу вибору та використання працівником освітньої установи, навчальних посібників та матеріалів, методів оцінки знань учнів тощо; право на недоторканність власного житла, що використовується як робоче місце працівника; право авторства працівника на службовий твір тощо).

Водночас системний аналіз й осмислення сутності тих ґрунтовних властивостей і функцій, що відображають внутрішній зміст, взаємозв'язок і елементну структуру особистих немайнових прав працівників, дозволяє визначити місце цієї підсистеми як сукупності правових інститутів особистих немайнових прав людини як у трудовій сфері, так і в системі права загалом.

Отже, на підставі цього аналізу правового матеріалу уможливується виокремлення певних особистих немайнових прав працівників, передбачених та непередбачених нормами чинного трудового законодавства України, що існують (мають існувати) у межах трудових правовідносин, а саме: 1) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують природне благополуччя та автономію (індивідуалізацію) працівника: право на власне ім'я працівника; право працівника на особисту безпеку, безпечні та здорові умови праці; право на життя та усунення небезпеки, що загрожує життю і здоров'ю працівника; право працівника на медичну допомогу та конфіденційність даних про його здоров'я; право на недоторканність зовнішнього вигляду працівника; право на особисту свободу та фізичну, психологічну і моральну недоторканність працівника від дій роботодавця та інших осіб; право працівника на честь, гідність, ділову репутацію і захист від мобінга; право на справедливі умови праці; право працівників на рівність можливостей щодо просування по роботі та захист від дискримінації у сфері праці; 2) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття працівника: право на працю та вибір сфери її застосування; право на захист від безробіття та сприяння у працевлаштуванні; право на інформацію сторін трудового

договору; право на професійний розвиток; право на трудову мобільність (на свободу пересування); право на відпочинок; право на моральні заохочення; право на професійні об'єднання; 3) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують недоторканність приватного життя під час виконання трудової функції: право на недоторканність засобів особистого спілкування та кореспонденції працівника; право на недоторканність приватної документації працівника; право на незастосування засобів аудіовізуального контролю за поведінкою працівника на робочому місці; право на незастосування засобів спеціального контролю щодо достовірності наданої працівником інформації; право на недоторканність власного житла, що використовується як робоче місце працівника; право на захист персональних даних працівника; 4) інститут спеціальних (окремих) особистих немайнових прав, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності працівників: право на ім'я та псевдонім (право авторства працівника на службовий твір); право на збереження цілісності створеного працівником службового твору; право на індивідуальний вигляд працівника (право на власне зображення та його оприлюднення); право працівника на свій голос та його відтворення.

Висновки

Проведене дослідження свідчить про недостатню розробленість вчення про систему особистих немайнових прав працівників в Україні. Водночас, враховуючи сталу тенденцію щодо появи нових особистих прав під впливом міжнародних стандартів, рівня розвитку особистого та суспільного життя, розвитку самої людини та її самооцінки, їх перелік буде неухильно розширюватися. Тож побудова системи зазначених прав працівників дозволить прогнозувати розвиток самого національного трудового законодавства в частині появи та нормативного закріплення нових особистих немайнових трудових прав працівників, зокрема за рахунок цивільного законодавства. Поняття емерджентності як властивість кожної розвиненої системи має стати визначальною при побудові системи особистих немайнових прав працівників з огляду на неухильне розширення їх переліку з розвитком національного трудового законодавства та, як наслідок, зміни рівня самовизначення працівника у професійно-трудовому середовищі та його самосвідомості як особистості. Звичайно, запропонована система особистих прав працівників як певна теоретична побудова буде розвиватися, і, як зазначалось, відображати досягнення теорії трудового права, трудового законодавства щодо організації процесу праці та практики його застосування, що так само актуалізує теоретичний та прикладний інтерес щодо подальшого дослідження правової природи системи особистих немайнових прав людини в процесі її трудової діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Стефанчук Р. А. Методологические проблемы системы личных неимущественных прав физических лиц // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения : сб. статей и иных материалов / под. ред. Р. А. Стефанчука. Киев : Юринком Интер, 2010. 1036 с. **2.** Лагутіна І. В. Юридичний механізм забезпечення особистих немайнових трудових прав працівників : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2015. 39 с. **3.** Вишновецька С. В., Рошук М. В. Особисті немайнові трудові права працівників: поняття та види. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2015. № 4 (37). С. 88–93. **4.** Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В. Л. Бабка, М. М. Шумило ; за ред. А. М. Киридон. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с. **5.** Мікуліна М. М. Від системи до структури системи особистих немайнових прав фізичних осіб. *Держава і право.* 2011. Вип. 52. С. 267–271. **6.** Ачкасов А. Є., Лушкін В. А., Охріменко В. М., Воронкова Т. Б. Теорія систем і системний аналіз : навч. посіб. Харків : ХНУМГ, 2014, 167 с. **7.** Дудник І. М. Вступ до загальної теорії систем. Київ : Кондор, 2009. 205 с. **8.** Пунда О. О. Адміністративно-правове регулювання забезпечення здійснення особистих немайнових прав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2018. 449 с. **9.** Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія. Харків : Право, 2009. 598 с. **10.** Теорія систем в екології : підручник / Ю. Г. Масікевич, О. В. Шестопапов, А. А. Негадайо та ін. Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. 330 с. **11.** Добробог Л. М. Система права: теоретико-правовий дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2013. Вип. 21, ч. II, т. 1. С. 30–32. **12.** Федюк Л. В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві : монографія. Івано-Франківськ, 2007. 82 с. **13.** Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2007. 626 с. **14.** Івчук Ю. Ю. Теоретичні підходи до системи трудового права України в умовах ринкової економіки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2004. 155 с. **15.** Грицюк П. М., Джоші О. І., Гладка О. М. Основи теорії систем і управління : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2021. 272 с.

Надійшла до редакції 02.09.2023

Прийнята до опублікування 22.09.2023

Kravchenko I. M. The concept and structural elements of the system of personal empowerment rights of employees

The article considers the problem of defining the system of personal non-property rights of an employee, as a set of its individual structural basic elements in the system of personal non-property benefits of an individual, and in the general system of human rights. The essence

and content of any social, legal phenomena, which are the personal non-property rights of employees, as relevant legal values, can be fully revealed only thanks to the study of objective signs characteristic of these rights. When studying the current issues of employees' personal rights, it is extremely important to determine their structure as a certain systemic formation and a separate group in the general system of labour rights which would reflect and ensure their internal differentiation and external unity. Due to the fact that the personal rights of a person are a separate type of subjective rights (they belong to the category of intangible goods), their features are the absence of direct property content and an inseparable connection with the personality of their bearer. At the same time, in an objective sense, personal non-property rights are undeniably a complex legal institution that forms the norms of various branches of public and private law (constitutional, criminal, administrative, environmental, civil, family, housing, labor, etc.). Based on the analysis of the provisions of national and prospective legislation, as well as the achievements of scientific thought, the article provides a legal description of the concept of the system, structure and elements of the system of personal non-property rights of an employee in connection with the performance of his/her employment duties. The issue of the possibility of regulatory definition and consolidation of the system and classification of personal non-property rights of employees in the course of their employment functions has been investigated. The scientific novelty of the publication is that the issue of systematization and/or classification of the employee's personal non-property rights has been comprehensively researched, taking into account the classes (types) of their types, in accordance with the requirements of national civil and labor legislation and according to scientific research.

Key words: employer, employee, employment contract, employee's personal non-property rights; the system of personal non-property rights of the employee; the structure of the system of personal non-property rights of the employee; element of the system of personal non-property rights of the employee.

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.29>

Анатолій Святославович Сліпченко,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-2439-4951>,

e-mail: Slipchenkoanatoliu@gmail.com

ТРАНСЛЯТИВНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО

У статті досліджено транслятивне правонаступництво. Виявлено характерні риси та ознаки правонабуття. Розглянуто особливості транслятивного правонаступництва, сучасні та найбільш поширені підходи до розуміння цього поняття. Проведено порівняння транслятивного правонаступництва та конститутивного правонаступництва. Через з'ясування відмінностей окреслено межі застосування поняття «транслятивне правонаступництво». Виявлено, що правонаступництво – це перенесення прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої, в результаті чого відбувається зміна суб'єкта правовідносин.

Ключові слова: правонаступництво, транслятивне правонаступництво, конститутивне правонаступництво, перенесення права, правонаступники, правовий титул.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Традиційно вважається, що правонабуття може мати первинний і похідний характер. Первинним є набуття особою суб'єктивного цивільного права, яке не залежить від права попередника, тобто його виникнення не спирається на попереднє право. Похідне правонабуття відбувається в тих випадках, коли виникнення нового права спирається на попереднє право (залежить від права попередника) [1, с. 177; 2, с. 125]. Відповідно похідне правонабуття – це правонаступництво. До похідного правонабуття належать випадки: виникнення права за договорами, в результаті реорганізації юридичної особи, спадкування тощо. Подібне розуміння правонаступництва можна зустріти й у приватному праві зарубіжних країн¹.

Таким чином, вважається, що правонаступництво та похідне правонабуття є тотожними поняттями.

¹ Legal System of Civil Law in the Netherlands // DCL : сайт. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/content/legalsystem044.htm> (дата звернення: 18.08.2023).

По суті, правонаступництво є одним із засобів динаміки суб'єктивних прав у суспільстві, однією з юридичних форм цивільного обороту об'єктів цивільного права. Інакше кажучи, динаміка тих чи інших благ у суспільстві отримує своє юридичне оформлення через правонаступництво [3, с. 95–100]. А як відомо, саме цивільний оборот забезпечує розвиток економіки, держави, ринкових відносин, зростання соціальних гарантій у суспільстві тощо. Тому дослідження правонаступництва в сучасних умовах, його видів набуває особливого значення. Крім того, актуальність подібних досліджень зумовлена прагненнями України уніфікувати вітчизняне законодавство з європейським.

Водночас у теорії права досі точаться суперечки щодо того, що являє собою правонаступництво. Однією з гострих є дискусія про наявність такого виду правонаступництва, як транслятивне. Не дає чіткого розуміння про сутність останнього і чинне цивільне законодавство України. У цьому разі правосуддя стикається з цілою низкою проблем при вирішенні цивільних спорів, що нерідко ускладнює захист прав учасників цивільних правовідносин. Невизначеність у праві щодо існування транслятивного правонаступництва створює і проблему вирішення спорів між учасниками цивільного обороту. Адже якщо його не існує, то й відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої не є цивільним оборотом [4, с. 129–132].

Стан дослідження проблеми

Необхідно зауважити, що питанням транслятивного правонаступництва тією чи іншою мірою приділяли увагу ряд вітчизняних учених. Зокрема, А. Геліч зазначає, що при транслятивному правонабутті переносяться всі правомочності (правоналежності) правопередника [1, с. 178]. Водночас вбачається, що в самому дослідженні обсягу прав, які переходять, приділено недостатньо уваги. Деякі інші дослідники стверджують, що в результаті транслятивного правонаступництва тождність між обсягом прав правопередника та правонаступника відсутня [5, с. 11; 6, с. 22–23; 7], а розглядаючи види правонаступництва, зауважують, що конститутивне правонабуття не є правонаступництвом у точному розумінні цього поняття. Подібні погляди підтримують і деякі зарубіжні дослідники [8, с. 52; 9, с. 248; 10, с. 416]. Таким чином, науковці схиляються до думки, що транслятивне правонаступництва – це єдиний вид. Інколи навіть стверджується, що транслятивного правонаступництва взагалі не існує [11, с. 100]. Водночас кількість наукових досліджень не зменшує актуальність цієї тематики для теорії цивільного права, адже нові погляди, точки зору потребують певного узгодження між собою. І на цю необхідність вже зверталася увага в юридичній літературі [12].

Мета і завдання дослідження

Метою цього дослідження є виявлення істотних ознак такого виду правонабуття, як транслятивне правонаступництво. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: на основі загального розуміння правонаступництва виокремити його види; за допомогою порівняльного аналізу конститутивного та транслятивного правонаступництва виявити видові відмінності останнього.

Наукова новизна дослідження

Визначено загальні ознаки транслятивного правонаступництва та виявлено винятки із загального правила, коли обсяг права (обов'язку), яке переходить до правонаступників, може не збігатися.

Виклад основного матеріалу

Відомо, що правонаступництво – це перенесення прав (обов'язків) від однієї особи до іншої, в результаті чого відбувається заміна (зміна) суб'єкта правовідносин. Причому подібне сприйняття правонаступництва характерне не лише для вітчизняної юриспруденції, а й для більшості країн англосаксонської системи права¹, європейських країн пандектної системи права² та інституційної³.

Залежно від обсягу тих прав та обов'язків, які переносяться від правопередника до правонаступника, похідне правонабуття поділяють на транслятивне і конститутивне. Відмінність між ними полягає в тотожності чи нетотожності права чи обов'язку (далі – права) правопередника та правонаступника або, інакше кажучи, залежно від обсягу правомочностей (меж належної поведінки), які виникають в останнього. У разі транслятивного правонаступництва право переноситься в повному обсязі, у разі конститутивного – лише частково [1, с. 178]. При транслятивному – правонабувач отримує всі правомочності (права) правопередника, по суті, до останнього переходить правовий титул першого. При конститутивному – обсяг змісту права, яке виникає у правонаступника, не є тотожним обсягу змісту права правопередника [13, с. 128]. Правовий титул залишається при цьому у правопередника. Ще одна відмінність полягає в тому, що при транслятивному правонаступництві правопередник

¹ National reports on the transfer of movables in Europe : England and Wales, Ireland, Scotland, Cyprus. Volume 2. München : Sellier, Europ. Law Publ., 2009. Pp. 63, 196.

² National reports on the transfer of movables in Europe : Germany, Greece, Lithuania, Hungary. Volume 3. München : Sellier, Europ. Law Publ., 2011. Pp. 71, 246, 363, 530.

³ National reports on the transfer of movables in Europe : France, Belgium, Bulgaria, Poland, Portugal. Volume 4. München : Sellier, Europ. Law Publ., 2011. Pp. 74, 225, 405–406, 656.

вибуває з правовідносин, а на його місце стає правонаступник. Наприклад, саме така заміна осіб у правовідносинах відбувається при спадкуванні або в результаті такого виду реорганізації юридичної особи, як перетворення. Водночас при конститутивному правонабутті, наприклад, власник, який передав свою річ в оренду, зберігає за собою титул власника.

Таким чином, транслятивне правонабуття охоплюється класичним (традиційним) розумінням правонаступництва. Тільки тут відбувається зміна суб'єктів. При цьому саме правовідношення як системне утворення залишається незмінним. Особливість транслятивного правонаступництва полягає в тому, що до правонаступника переносяться всі правомочності правопередника. Юридичний титул останнього переходить до першого. Наприклад, у результаті укладеного договору купівлі-продажу право власності (титул власника) переходить від продавця до покупця; в результаті спадкування титул власника переходить від спадкодавця до спадкоємця, який прийняв спадщину.

Водночас зроблений висновок про те, що при транслятивному правонаступництві мають обов'язково переноситися права тільки в повному обсязі (повністю всі правомочності), потребує певних уточнень, оскільки таке твердження не є абсолютним. Адже у випадках, прямо передбачених чинним законодавством України, обсяг права, яке переходить до правонаступників, може не збігатися. Подібний незбіг може бути викликаний і природою самого права. При цьому юридичний титул правопередника переходить до правонаступника.

Так, наприклад, при спадкуванні (як типовому прикладі транслятивного правонаступництва) земельної ділянки сільськогосподарського призначення іноземцем або особою без громадянства в них виникає право власності на успадкований об'єкт, тобто має місце перехід юридичного титулу. Інакше кажучи, відбувається перехід права власності. При цьому, якщо право власності у спадкодавця не було обмежене в часі, то у вищенаведених спадкоємців (іноземців чи осіб без громадянства) воно є обмеженим. Адже відповідно до ч. 4 ст. 81 Земельного кодексу України землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину особами без громадянства, а також іноземцями, протягом року підлягають відчуженню. Саме таку позицію свого часу висловив Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у листі «Про деякі питання застосування норм Земельного кодексу України» від 16 січня 2013 р. № 10-71/0/4-13¹. При цьому іноземці або особи без громадянства,

¹ Про деякі питання застосування норм Земельного кодексу України : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних

які успадкували земельну ділянку сільськогосподарського призначення, можуть без будь-яких обмежень, на відміну від громадянина України (спадкодавця), упродовж одного року вільно вчиняти будь-які правочини, спрямовані на її відчуження. Тобто має місце незбіг і за колом осіб та підстав відчуження.

Отже, як можна спостерігати, у наведених прикладах має місце відсутність тотожності між обсягом права правопередника та правонаступника. І така відсутність тотожності встановлена прямими приписами чинного законодавства України. При цьому до спадкоємця перейшов титул власника спадкодавця, що свідчить про транслятивне правонаступництво. І на це неодноразово зверталася увага у вітчизняній юридичній літературі [6, с. 22–23; 5, с. 18; 3, с. 95–100].

Подібний незбіг можна спостерігати, наприклад, і в результаті правонаступництва суб'єктивного права власності на мисливську зброю. Зокрема, якщо серед спадкоємців немає осіб, які мають право на зберігання зброї, то вона в установленій строк має бути реалізована в установленому законодавством України порядку особою, що має дозвіл органів поліції на придбання зброї, або здана на реалізацію в магазин з торгівлі зброєю, спеціальними засобами активної оборони¹. При цьому звертає на себе увагу той факт, що до спадкоємця переходить титул власника, який належав спадкодавцю. Водночас набуте право власності обмежене в часі, і правонаступник зобов'язаний або самостійно реалізувати зброю, або здати її на реалізацію. Очевидно, що подібні обмеження права та обов'язок здійснити відчуження були відсутні у правопередника. Саме на цю особливість звернув увагу і Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду².

справ від 16.01.2013 № 10-71/0/4-13 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v4-13740-13> (дата звернення: 18.08.2023).

¹ Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів : наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98> (дата звернення: 18.08.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду : від 23.04.2021 : справа № 440/2568/20, провадження № К/9901/3055/21 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96498237> (дата звернення: 18.08.2023).

Як інший приклад транслятивного правонаступництва можна обрати спадкування боргу за договором позики. Наприклад, договір спадкування було укладено на один рік. І тоді відповідно до ст. 526 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) зобов'язання, яке виникло на підставі договору, має виконуватися належним чином відповідно до умов цього договору та вимог чинного цивільного законодавства. За відсутності таких умов і вимог виконання має відбуватися відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що зазвичай ставляться у таких випадках. Водночас ч. 1 ст. 530 ЦК України передбачає, що при встановленні в зобов'язанні певного строку (терміну) виконання воно має бути виконано в цей строк (термін).

Таким чином, через один рік позичальник зобов'язаний повернути борг, а позикодавець має право вимагати його повернення. Крім того, такий обов'язок та право, що йому кореспондує, продовжують існувати й після спливу позовної давності. Тобто боржник продовжує залишатися зобов'язаним. Смерть боржника також не припиняє зобов'язання з повернення позики, оскільки згідно зі ст. 1218 ЦК України до спадщини входять і обов'язки спадкодавця. Водночас, якщо порівняти обсяг і зміст успадкованого боргу (обов'язку), то очевидно, що вони не є тотожними.

По-перше, відповідно до ст. 1282 ЦК України спадкоємці зобов'язані задовольняти вимоги кредитора повністю, але в межах успадкованого майна. Інакше кажучи, якщо одержаного активу спадщини менше ніж успадкованого боргу (пасиву), то останній погашається тільки в межах вартості першого. Таким чином, обов'язок (борг), який виник за життя у спадкодавця на підставі договору позики, та обов'язок (борг), що перейшов у результаті транслятивного правонаступництва до спадкоємців, може не збігатися за обсягом. При цьому титул боржника за договором позики переходить від спадкодавця до спадкоємця.

По-друге, згідно з ч. 2 ст. 1281 ЦК України, якщо кредитор спадкодавця не пред'явив свої вимоги до спадкоємця, який прийняв спадщину, упродовж шести місяців з дня одержання спадкоємцем свідоцтва про право на спадщину, то він позбавляється свого права вимоги. Причому він позбавляється цього права незалежно від настання строку самої вимоги. Відповідно припиняється й обов'язок, що кореспондує такій вимозі та який успадкував спадкоємець, наприклад за договором позики. Очевидно, що подібних обмежень до правонаступництва не існувало. Строки пред'явлення вимоги до спадкоємців боржника, на відміну від строків пред'явлення вимоги до самого боржника, мають правоприпинючий (присічний, преклюзивний) характер. Саме така позиція була викладена свого часу й у п. 1.12.2 Висновків Верховного Суду України, прийнятих за

результатами розгляду справ з підстав, передбачених пп. 1, 2, 4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за I півріччя 2017 р.¹

Таким чином, обов'язок (борг), який виник за життя у спадкодавця на підставі договору позики, та обов'язок (борг), що перейшов у результаті транслятивного правонаступництва до спадкоємців, може не збігатися за обсягом.

Подібним чином припиняється й обов'язок спадкоємця, якщо кредитор спадкодавця не пред'явить до нього свої вимоги протягом шести місяців з дня, коли він дізнався про прийняття спадщини або про одержання свідоцтва про право на спадщину (частини 3, 4 ст. 1281 ЦК України).

Отже, як можна спостерігати, і у прикладі транслятивного правонаступництва (спадкування) боргу за договором позики може мати місце відсутність тотожності між обсягом права правопередника та правонаступника.

При транслятивному правонаступництві не збігаються за обсягом змісту права та обов'язки й на результати інтелектуальної, творчої діяльності, зокрема авторських прав на твори науки, літератури та мистецтва. І наведена думка може бути обґрунтована таким чином.

1. Відповідно до ч. 2 ст. 418 ЦК України право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, які в авторському праві належать автору упродовж всього життя, тобто за життя автора ці права зазвичай не обмежуються в часі.

2. Відповідно до ст. 438 ЦК України особисті немайнові права належать автору. І це дає можливість дійти висновку, що зі смертю автора вони припиняються. Такий висновок повністю відповідає приписам статей 269, 423 ЦК України, ст. 11 Закону України «Про авторське право та суміжні права». Такий підхід узгоджується і з традиційним сприйняттям особистих немайнових прав як невідчужуваних та невіддільних від свого носія [15, с. 105–119]. Водночас у ч. 2 ст. 423 ЦК України зазначено, що у випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам. Тому можна стверджувати, що за загальним правилом особисті немайнові права автора з його смертю припиняються. І тільки як виняток із загального правила у випадках, прямо передбачених законом, вони можуть належати іншим особам.

¹ Висновки Верховного Суду України, викладені в постановках, прийнятих за результатами розгляду справ з підстав, передбачених пп. 1, 2, 4 ч. 1 ст. 355 ЦПК України, за I півріччя 2017 р. : від 01.07.2017 // LIGA 360 : сайт. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VSS00186.html (дата звернення: 18.08.2023).

3. Відповідно до ч. 1 ст. 32 Закону України «Про авторське право та суміжні права» майнові права на твір входять до складу спадщини.

Таким чином, у результаті спадкування до правонаступників переходять лише майнові права. Особисті немайнові права автора за загальним правилом припиняються. Отже, у цьому прикладі транслятивного правонаступництва також відсутня тотожність між обсягом права правопередника та правонаступника. Адже особисті немайнові права автора не входять до спадкової маси і не переходять до його спадкоємців.

Крім того, якщо майнові права на твори науки, літератури та мистецтва існують упродовж усього життя автора, то у правонаступників вони припиняються (спливають) через 70 років, які відліковуються з 1 січня року, наступного за роком смерті автора чи останнього із співавторів, який пережив інших співавторів (ст. 446 ЦК України). Тому можна стверджувати, що при спадкуванні авторських прав вони не лише не збігаються за обсягом, а й обмежуються строком. Як можна звернути увагу, такий незбіг прав автора та його правонаступників викликаний природою самого авторського права.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що транслятивне правонаступництво як різновид правонаступництва являє собою перенесення прав (обов'язків) від однієї особи (правопосередника) до іншої (правонаступника), в результаті чого відбувається заміна (зміна) суб'єкта правовідносин. Водночас, незважаючи на зміну суб'єкта, саме правовідношення як системне утворення залишається незмінним. Характерна особливість транслятивного правонаступництва полягає в тому, що його результатом є перенесення юридичного титулу від правопосередника до правонаступника. При цьому за загальним правилом воно породжує перенесення всіх правомочностей правопосередника. І тільки як виняток із загального правила обсяг права (обов'язку), яке переходить до правонаступників, може не збігатися. Таких винятків два: це випадки, прямо передбачені чинним законодавством України, або природа самого права.

Зроблені висновки вказують на необхідність проведення більш глибоких подальших досліджень як правонаступництва в цілому, так і транслятивного правонаступництва зокрема. Це надасть можливість визначити його місце в цивільному обороті, вплив на систему та структуру останнього, шляхи вдосконалення вітчизняного цивільного законодавства та привести до одноманітності, до єдиної форми з європейським законодавством.

Список бібліографічних посилань: 1. Гелич А. О. Співвідношення понять «об'єкт цивільного правовідношення» та «об'єкт цивільного правонаступництва». *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 177–182. 2. Спесівцев Д. С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2017. 225 с. 3. Сліпченко А. С. Конститутивне правонабуття у цивільному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 4, Т. 1. С. 95–100. 4. Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 129–132. 5. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. 264 с. 6. Спадкове право. Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. 1216 с. 7. Валях В. В. Відмежування правонаступництва від суміжних явищ у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2015. Вип. 30, т. 1. С. 114–118. 8. Sohm R. Der Gegenstand: ein Grundbegriff des bürgerlichen Gesetzbuches. Leipzig : Duncker & Humblot, 1905. 90 s. 9. Larenz K. Allgemeiner Teil des deutschen bürgerlichen Rechts. Munchen : C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1967. 662 s. 10. Kohler H. BGB Allgemeiner Teil : Ein Studienbuch. 24., vollig neubearbeitete Auflage. Muenchen : C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1998. 338 s. 11. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін. ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2022. 332 с. 12. Бельтюкова Е. О необходимости исследования преювности в гражданском праве Украины. *Legea și Viața*. 2017. № 12/2 (312). С. 19–22. 13. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 552 с. 14. Сліпченко С., Жорнокуй Ю. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119.

Надійшла до редколегії 21.08.2023

Прийнята до опублікування 17.09.2023

Slipchenko A. S. Translational succession

The article examines the translational succession. The characteristic features and signs of legal acquisition have been identified. The features of translative succession, modern and most common approaches to its understanding have been considered. A comparison of translative succession and constitutive succession has been made. By identifying such differences, the article outlines the boundaries of the concept of “translative succession”. The method of analysis, synthesis and comparison has been used in the work, which allowed to identify the structural components of succession and to bring them together.

It has been established that legal succession is a transfer of rights and/or obligations from one person to another, which results in a change of the subject of legal relations. It has been found that succession is understood in the same way in many other countries. It has been concluded that the difference between constitutional succession and translative succession lies in the identity or non-identity of the right or obligation of the predecessor and the successor. In the case of translative succession, the right is transferred in full, and in the case of constitutive succession – only partially. The conclusion has been made that in case of translative succession the rights should be transferred only in full.

In general, translative succession as a type of succession is the transfer of rights and/or obligations from one person (predecessor) to another (successor), resulting in the replacement (change) of the subject of legal relations. At the same time, despite the change of the subject, the legal relationship itself as a systemic formation remains unchanged. The article establishes that the obligation which arose during the testator's lifetime on the basis of a loan agreement and the obligation which was transferred to the heirs as a result of translational succession may not be the same in scope.

Key words: succession, translational succession, constitutive succession, transfer of rights, successors, legal title.

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

УДК 347.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.30>

Оксана Володимирівна Панасюк,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

Сумська філія,

кафедра юридичних дисциплін (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-1621-687X>,

e-mail: ok1224@ukr.net

**ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ ТОРГОВИХ ПРАВОВІДНОСИН
ЯК ПРЕДМЕТА ТОРГОВОГО ПРАВА**

Спираючись на аналіз наукових поглядів учених, запропоновано авторське визначення поняття «торгове право». Акцентовано увагу на сутності та змісті предмета торгового права. Зауважено, що торгові правовідносини як предмет галузі торгового права є складним комплексом відносин (майнового та немайнового характеру), що виникають між суб'єктами торгового права стосовно купівлі-продажу товарів і послуг. Наведено перелік ключових ознак досліджуваних правовідносин.

Ключові слова: правовідносини, торгові правовідносини, торгове право, торговельна діяльність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Торговельна діяльність вже давно є важливою складовою ринкової економіки України, тому вдосконалення правової бази, яка забезпечує її стабілізацію, має сприяти створенню сприятливого бізнес-клімату в Україні, поширенню та зміцненню діяльності її суб'єктів [1, с. 61]. За своїм економічним змістом торгівля охоплює складну систему економічних відносин, пов'язаних із рухом товарів виробничого та побутового призначення від виробників до споживачів. Сьогодні діяльність, пов'язана з виробництвом і продажем товарів, є одним із найпоширеніших видів господарської діяльності. Саме тому важливого значення набуває регулювання суспільних відносин у цій сфері, що є предметом торгового права.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, пов'язані з торговим правом, у своїх наукових працях розглядали Т. Боднар, О. Дзера, Н. Кузнецова,

В. Мілаш, Л. Міхневич, О. Полтавський, А. Попов, С. Томчишен, Ф. Федоров та багато інших. Водночас необхідно бути свідомими тих глибинних перебудов і трансформацій суспільних відносин в умовах цифровізації, діджиталізації та звичайно глобалізації, які пронизують і процес торгівлі, що надає новий поштовх для комплексних наукових досліджень, присвячених характеристиці торгових правовідносин як предмета торгового права.

Мета і завдання дослідження

Мета наукового дослідження полягає в тому, щоб визначити поняття та розкрити ознаки торгових правовідносин як предмета торгового права. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: надати характеристику торговому праву як окремій галузі права; здійснити аналіз наукових поглядів учених, на основі чого розкрити зміст поняття торгових правовідносин.

Наукова новизна дослідження

Крізь призму авторського бачення здійснено аналіз наукових поглядів учених і норм чинного законодавства, виокремлено й охарактеризовано новітні аспекти в процесі аналізу сутності поняття та ознак торгових правовідносин як предмета торгового права.

Виклад основного матеріалу

Торгове право виникло дуже давно, ще за часів античності. У Стародавньому Римі існували закони, які регулювали торгівлю та комерцію, враховуючи закони про контракти, застави, доставку товарів та інші аспекти бізнесу. Протягом історії торгове право розвивалося та змінювалося, а сьогодні є складною галуззю права, яка охоплює різноманітні питання, пов'язані з торгівлею та бізнесом.

В. Удінцев обстоює позицію, що торгове право зародилося спочатку як ідея купецького права в умовах середньовіччя, як один із проявів сепаратизму й замкнутості, що були властиві всім тодішнім суспільствам. Пільги і привілеї, закріплені за купецьким станом, сприяли переходу від станового купецького права до більш-менш об'єктивного права торгівлі [2, с. 10].

Сучасні науковці також сформували низку підходів щодо тлумачення поняття «торгове право». Так, на думку А. Попова, торговим правом є сукупність юридичних норм, що регулюють торгові відносини [3]. Важливо зауважити, що окремі торгові правовідносини регулюються нормами не лише торгового, а й цивільного та інших галузей права, зокрема і сам процес купівлі товару.

З огляду на зазначене вище торгове право являє собою галузь права, яка регулює правові відносини, що виникають в процесі здійснення підприємницької діяльності, зокрема пов'язаної з купівлею та продажем товарів і послуг, а також здійсненням інших операцій,

пов'язаних із відповідними процесами. Ця галузь права містить правові норми, які врегульовують питання створення, реєстрації, управління та ліквідації підприємств, укладення угод, справедливої конкуренції, захисту прав споживачів, інтелектуальної власності, патентів і торговельних марок, а також інших аспектів підприємницької торговельної діяльності.

Як і будь-якій іншій галузі права, торговому праву властивий власний особливий предмет правового регулювання. А. Заморська вказує, що предмет будь-якої галузі права – це особлива сфера загальнодержавного життя, комплекс якісно однорідних суспільних відносин [4].

На наше переконання, понятійно-категоріальний апарат покликаний не звужувати розуміння, ховаючись за певним визначенням, а слугувати основою для подальшої розбудови правової доктрини.

Ю. Ведерніков та А. Папірна акцентують увагу на тому, що предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих нормами права. Дослідники вказують, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Це дає змогу узагальнити норми права, що регулюють певне коло суспільних відносин, у галузь права. Відмежування предмета правового регулювання однієї галузі від іншої здійснюється на основі виявлення якісної однорідності елементів, що його становлять: суб'єктів, об'єктів, змісту, динамічних факторів [5].

При цьому в контексті аналізу цієї позиції важливо також зауважити, що в умовах розвитку штучного інтелекту та цифрових технологій перед вітчизняними науковцями постає широкий спектр суспільних відносин, які потребують правового регулювання на стику декількох окремих галузей права.

М. Недюха зазначає, що «суспільні відносини зумовляють характер і природу суспільства, етнонаціональних груп і спільнот людей, окремої людини, визначають її місце у політико-правовому просторі, гарантують права і свободи. Простір комунікації формує та забезпечує реалізацію можливостей людини, забезпечення її прав і свобод, задоволення її потреб, здійснення її прагнень та сподівань, втілення ідеалів у практику повсякдення. При цьому особливі завдання покладаються на юридичну науку як засіб і механізм регулювання суспільних/соціальних відносин, правової соціалізації людини, забезпечення її прав та свобод і, головне, її становлення як особистості, громадянина країни як повноправного представника громадянського суспільства» [6, с. 198].

Доволі цікавим є ставлення дослідника до простору комунікації в контексті аналізу суспільних відносин. Ми повністю підтримуємо цю позицію, і ба більше, наголошуємо на необхідності широкого та комплексного розгляду суспільних відносин саме в частині комунікативних

засобів як елементів їх реалізації. Саме у слові втілюється світогляд людини, а отже, і осмислення мовного середовища як основного носія векторів розвитку права є вкрай важливим у правовій доктрині.

Така само правовідносини – це індивідуалізовані суспільні зв'язки між особами, які виникають на основі норм права, характеризуються наявністю суб'єктивних прав та обов'язків і підтримуються примусовою силою держави [7, с. 56]. На думку С. Сергєєва, правовідносини характеризуються складною структурою, яка об'єднує в собі три елементи: суб'єкти, об'єкт і зміст. Суб'єкти – це учасники правовідносин (фізичні особи, організації). Об'єкт – це те, заради чого люди вступають у правові відносини (матеріальні і духовні блага, відображають особистий чи громадський інтерес). Зміст – це суб'єктивні права й юридичні обов'язки, що виражають зв'язок між суб'єктами (учасниками) правовідносин [8].

Специфіка правових відносин, як зазначалось раніше, залежить від того, нормами якої галузі права вони регулюються. Так, Ю. Петрончак зауважує, що «торговельні правовідносини – одні з найдавніших відносин у світі. Попри свій архаїчний характер, чимало історичних джерел, що їх регулювали, є актуальними. Передусім це стосується звичаєвого права, принципи та положення якого актуальні, передаючись із покоління в покоління як правова спадщина, або ж будучи закріпленими у вигляді засад і норм міжнародного м'якого права. Незважаючи на більш ніж сімсотлітній розрив, науково-технічний прогрес і введення бездокументарного обігу цінних паперів, окремі з них регулюють торговельні та біржові правові відносини щонайменше на рівні звичаїв ділового обороту та торговельної етики та щонайбільше через призму положень багатьох міжнародних конвенцій, чий автори свого часу їх запозичили» [9, с. 33].

Ми також замислилися над причинами такої архаїчності окремих норм торгового права. До них ми, зокрема, відносимо, по-перше, те, що торгові правовідносини мали місце ще за часів первісного суспільства. Спочатку торгівля по суті зводилася до обміну надлишками, здобутими в процесі праці первісних людей, які вже не були їм необхідні для задоволення власних потреб. Далі розвиток торгівлі був тісно пов'язаний із розбудовою провідних державоподібних утворень, держав, їх об'єднань та імперій світу.

В. Резнікова та І. Кравець зауважують, що в «широкому розумінні торговельне правовідношення – це правовідношення, за яким одна сторона (торговий посередник) вчиняє від власного імені дії в інтересах іншої сторони (замовника) з метою створення для останнього бажаних юридичних та (або) фактичних наслідків. У більш вузькому розумінні – це правовідношення, за яким одна особа, будучи суб'єктом господарювання (торговий посередник), самостійно, систематично й

на оплатній основі у межах повноважень (прав та обов'язків), визначених торгово-посередницьким договором, діє (вчиняє юридичні та (або) фактичні дії) у сфері господарювання в інтересах іншої особи – учасника торговельно-господарських відносин (замовника), за її кошт, хоч і від власного імені, виявляючи сприяння (юридичне та (або) фактичне) такій особі (замовнику) щодо встановлення господарських зв'язків із третіми особами» [10, с. 215].

Висновки

Таким чином, торгові правовідносини як предмет галузі торгового права, є складним комплексом відносин (майнового та немайнового характеру), що виникають між суб'єктами торгового права стосовно купівлі-продажу товарів і послуг. Вказані правові відносини включають у себе всі етапи процесу купівлі-продажу товарів та послуг: від пошуку партнерів і підписання контракту до здійснення розрахунків та виконання зобов'язань сторін.

Ключовими ознаками торгових правовідносин, на нашу думку, є такі:

- стороною торгових правовідносин є не лише юридичні, а й фізичні особи;
- однією зі сторін правовідносин обов'язково є суб'єкт, який є реалізатором товарів і послуг;
- відповідні відносини виникають не лише шляхом укладення письмової угоди, вони також можуть мати усний характер;
- вказані правовідносини регулюються за допомогою норм не лише торгового, а й інших галузей права, які тісно переплітаються між собою;
- учасники торгових правовідносин мають зазвичай єдину ціль – комерційну;
- від якості й ефективності функціонування торгових правовідносин залежить розвиток економіки держави в цілому, а також фінансовий та економічний стан кожної окремої людини;
- урегульованість торгових правовідносин є важливою гарантією дотримання прав і свобод людини, яка користується послугами, творами, тощо, тобто йдеться фактично про кожну особу.

Список бібліографічних посилань: 1. Гончаренко І. Б. Правове забезпечення здійснення державного контролю та нагляду у сфері торговельної діяльності в Україні. *Форум права*. 2015. № 1. С. 61–67. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_12.pdf (дата звернення: 10.08.2023). 2. Удинцев В. А. История обособления торгового права. Киев : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 236 с. 3. Попов А. А. Торгове право : навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : РА-Каравела, 2000. 235 с. 4. Заморська Л. І. Предмет медичного права // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) : у 3 т. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 55–57. **5.** Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 333 с. **6.** Недюха М. «Суспільні відносини» та «соціальні відносини» як поняття політико-правової науки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 188–200. **7.** Перепелица М. А. Место плательщика налогов и сборов в системе субъектов налоговых правоотношений и его правовая природа. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 39. С. 56–61. **8.** Сергеев С. О. Правове регулювання фіскальних правовідносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2007. 162 с. **9.** Петрончак Ю. О. Торговельні та біржові правовідносини Середньовіччя як передумова виникнення ринку цінних паперів у міжнародному приватному праві. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 3 (5). С. 30–34. **10.** Резнікова В., Кравець І. Поняття, види та склад торговельно-посередницьких правовідносин. *Право України*. 2019. № 8. С. 210–228. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-08-210>.

Надійшла до редколегії 15.08.2023

Прийнята до опублікування 05.09.2023

Panasiuk O. V. The concept and features of trade relations as a subject of Trade Law

It is established that Trade Law is a branch of law which regulates legal relations arising in the course of business activities, in particular, those related to the purchase and sale of goods and services, as well as other transactions related to the relevant processes. This branch of law contains legal rules that govern the establishment, registration, management and liquidation of enterprises, transactions, fair competition, consumer protection, intellectual property, patents and trademarks, and other aspects of business activities related to trading.

The article proves that trade legal relations as the subject matter of the Trade Law branch are a complex set of property and non-property relations arising between trade law entities in relation to the sale and purchase of goods and services. These legal relations include all stages of the process of buying and selling goods and services: from finding partners and signing a contract to making payments and fulfilling the parties' obligations.

It is argued that the key features of trade legal relations are as follows: parties to trade legal relations are not only legal entities, but also individuals; one of the parties to legal relations is necessarily an entity which sells goods and services; the relevant relations arise not only by concluding a written agreement, they may also be oral; these legal relations are governed by the rules of not only Trade Law, but also other branches of law which are closely intertwined with each other; parties to trade relations usually have a single goal which is a commercial one; the quality and efficiency of trade relations affect the development of the state's economy as a whole, as well as the financial and economic condition of each individual; regulation of trade relations is an important guarantee of observance of the rights and freedoms of a person using services, works, etc.

Key words: legal relations, trade relations, Trade Law, trade activity.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.553

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.31>

Валерій Олександрович Величко,

кандидат юридичних наук, доцент,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
кафедра державного будівництва (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-5540-5545>,

e-mail: vavel1311@gmail.com

**АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ
РІШЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Наукове дослідження присвячено проблемам адміністративної відповідальності за порушення вимог підзаконних актів органів місцевого самоврядування. Звернено увагу, що обов'язковість рішень місцевих рад та їх виконавчих комітетів є однією з гарантій місцевого самоврядування. Стверджено, що невиконання багатьох підзаконних актів органів місцевого самоврядування може призвести до адміністративної відповідальності. Надано пропозиції щодо розширення компетенції адміністративних комісій і виконавчих комітетів у сфері притягнення до адміністративної відповідальності.

Ключові слова: місьцеве самоврядування, гарантії, адміністративна відповідальність, обов'язковість, підзаконні акти.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні органи місцевого самоврядування в усьому світі відіграють ключову роль у сприянні розвитку та підвищенню рівня життя, у просуванні та захисті прав людини, що є важливою ланкою у відносинах між владою і громадянами [1].

Органи місцевого самоврядування вирішують широкий спектр місцевих проблем у соціально-економічній, культурній, бюджетній, земельній, освітній сферах, а також питання благоустрою населених пунктів. Для регулювання суспільних відносин у територіальній громаді місцевими радами ухвалюються різноманітні підзаконні акти: місцевий бюджет, правила благоустрою, правила паркування, рішення про оренду земельних ділянок. Обов'язковість рішень місцевих рад є однією з гарантій місцевого самоврядування. Саме тому дослідження адміністративної відповідальності за невиконання підзаконних актів органів місцевого самоврядування є актуальним.

Стан дослідження проблеми

Теоретичні дослідження, присвячені гарантіям місцевого самоврядування, здійснювалися дослідниками вже доволі давно. Зокрема, О. О. Фролов вивчав поняття і зміст гарантій місцевого самоврядування в Україні [2]. Проте наукових праць, присвячених саме юридичній відповідальності за порушення рішень органів місцевого самоврядування, і досі не існує.

Водночас сучасні дослідники розглядали проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення в різних сферах економіки, які регулюються підзаконними актами місцевого самоврядування. Наприклад, Ю. С. Назар з'ясував специфіку відповідальності за порушення бюджетного законодавства [3]. В. І. Теремецький дослідив фіскальну функцію органів місцевого самоврядування [4]. І. В. Зозуля та Г. В. Синельникова вивчали деякі питання адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері житлово-комунального господарства [5]. Склад адміністративного проступку в контексті порушення порядку поведінки з відходами досліджував Л. О. Ємець [6]. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства розкрито у праці О. В. Літошенко [7]. Проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою вивчали такі науковці, як Є. М. Щербина [8] та О. П. Ігнатенко [9]. Порушення рішень місцевих рад у сфері паркування транспортних засобів були предметом дослідження О. Ю. Салманової та А. Т. Комзюка [10]. Адміністративну відповідальність за порушення тиші в нічний час охарактеризовано Ю. А. Будинкевичем та А. С. Панасюком [11]. Праці названих вище науковців стали важливим підґрунтям для цього дослідження, оскільки присвячені проблемам адміністративної відповідальності у тих сферах суспільного життя, де правове регулювання здійснюється рішеннями місцевих рад.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення особливостей адміністративної відповідальності за невиконання рішень органів місцевого самоврядування. *Завданнями* статті є визначення переліку порушень підзаконних актів органів місцевого самоврядування, які можуть бути кваліфіковані як адміністративні правопорушення; розробка рекомендацій щодо правового регулювання відповідальності за порушення рішень органів місцевого самоврядування.

Наукова новизна дослідження

Стаття є одним із перших комплексних досліджень, які систематизують ті порушення підзаконних актів органів місцевого самоврядування, які можуть бути кваліфіковані як адміністративні проступки.

Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення законодавства про адміністративну відповідальність за порушення підзаконних актів місцевих рад.

Виклад основного матеріалу

Перелік гарантій місцевого самоврядування закріплено в розділі IV Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відповідно до ст. 73 цього Закону підзаконні акти місцевих рад, їх виконавчих комітетів та міських голів, які ухвалені в межах повноважень, передбачених законом, обов'язкові для громадян, підприємств, установ та організацій, які розташовані в межах певної територіальної громади. За невиконання рішень органів місцевого самоврядування в законодавстві встановлено відповідальність¹. Отже, юридична відповідальність за невиконання підзаконних актів місцевих рад та їх виконавчих комітетів є однією з гарантій місцевого самоврядування, передбачених у законодавстві.

Зауважимо, що термін «гарантії місцевого самоврядування» не має законодавчого визначення. Водночас у працях науковців розроблені пропозиції щодо визначення цього поняття. Зокрема, О. О. Фролов пропонує розуміти гарантування місцевого самоврядування як систему умов, що забезпечують територіальним громадам реалізацію права на місцеве самоврядування. Можливості захисту права на місцеве самоврядування також належать до таких гарантій [2, с. 168]. Вважаючи наведене визначення цілком обґрунтованим, будемо спиратися на нього в нашому дослідженні.

Діяльність органів місцевого самоврядування охоплює сфери житлово-комунального господарства, благоустрою і містобудування, охорони здоров'я та освіти, культурного розвитку громади. Місцеві ради та їх виконавчі комітети здійснюють управління й розпорядження об'єктами комунальної власності. Для забезпечення виконання рішень органів місцевого самоврядування передбачена адміністративна відповідальність для правопорушників.

Можна запропонувати такі групи адміністративних правопорушень, які можуть бути вчинені внаслідок невиконання рішень органів місцевого самоврядування.

1. Порушення бюджетного законодавства

Згідно з п. 23 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до повноважень сільських і міських рад належить

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.08.2023).

затвердження бюджету та звіту про його виконання¹. Отже, органи місцевого самоврядування щороку ухвалюють рішення про затвердження бюджету територіальної громади, звіту про його виконання, внесення змін до нього.

Порушення підзаконних актів місцевої ради про розподіл коштів місцевого бюджету можуть бути кваліфіковані за ст. 164-12 «Порушення бюджетного законодавства» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)². У зазначеній нормі передбачена адміністративна відповідальність за порушення вимог Бюджетного кодексу України при здійсненні витрат із місцевого бюджету. Ю. С. Назар наголошує, що об'єктивна сторона адміністративного правопорушення, закріпленого в ст. 164-12 КУпАП, охоплює включення недостовірних відомостей до бюджетних запитів, затвердження необґрунтованих бюджетних призначень, зарахування доходів бюджету на будь-які рахунки, окрім єдиного казначейського рахунку, а також інші протиправні діяння [3, с. 305]. Досліджуючи фіскальну функцію місцевого самоврядування, В. І. Теремецький стверджує, що наповнення місцевого бюджету є важливим для виконання функцій місцевих рад [4, с. 117]. Можна зробити висновок, що закріплення в КУпАП відповідної норми про адміністративну відповідальність за порушення розподілу коштів, передбаченого в місцевому бюджеті, є однією з гарантій виконання рішень органів місцевого самоврядування про затвердження місцевих бюджетів.

2. Адміністративні правопорушення у сфері житлово-комунального господарства

Повноваження виконавчих комітетів місцевих рад визначені у ст. 30 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, органи місцевого самоврядування мають повноваження щодо управління об'єктами житлово-комунального господарства, забезпечення їх належного утримання та ефективної експлуатації. Виконавчі комітети місцевих рад відповідальні за облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розподіл і надання житла, що належить до комунальної власності. Серед повноважень органів самоврядування закріплено вирішення питань щодо використання нежилых приміщень, будинків і споруд, що належать до комунальної власності³. Отже, законодавство про місцеве самоврядування передбачає низку

¹ Там само.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.08.2023).

³ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.08.2023).

повноважень місцевих рад та їх виконавчих комітетів у житлово-комунальній сфері.

Кодекс України про адміністративні правопорушення містить низку норм, які регулюють адміністративну відповідальність громадян та посадових осіб за правопорушення в житлово-комунальній сфері. Зокрема, у ст. 149 КУпАП встановлена адміністративна відповідальність за порушення порядку взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов. Окрім того, у ст. 150 КУпАП передбачена адміністративна відповідальність за порушення правил експлуатації жилих будинків і правил санітарного утримання місць загального користування¹. За порушення підзаконних актів органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства встановлено адміністративну відповідальність за вказаними статтями КУпАП.

І. В. Зозуля та Г. В. Синельникова зауважують, що правопорушення у сфері житлово-комунального господарства закріплені не лише в нормах КУпАП, а й у законодавчих актах, які регулюють сферу житлово-комунального господарства. Науковці зазначають, що суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути не лише громадяни, а й юридичні особи [5, с. 119]. Дійсно, за порушення правил утримання та експлуатації житлових будинків підприємствами, які надають комунальні послуги, встановлено адміністративну відповідальність для таких організацій. Наприклад, у ст. 77 Закону України «Про ринок електричної енергії» передбачено перелік правопорушень, які можуть бути вчинені постачальниками електроенергії під час надання комунальних послуг. Також визначено перелік санкцій у вигляді штрафу, попередження, зупинення або анулювання ліцензії². Наголосимо, що перелічені заходи відповідальності можуть бути застосовані не до конкретних громадян, а до юридичних осіб, які постачають електроенергію.

У статті 31 Закону України «Про теплопостачання» закріплено перелік порушень у сфері теплопостачання та штрафні санкції, які можуть застосовуватися до суб'єктів господарювання, що надають послуги з опалення будинків³. У статті 59 Закону України «Про ринок

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.08.2023).

² Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2017 № 2019-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19> (дата звернення: 15.08.2023).

³ Про теплопостачання : Закон України від 02.06.2005 № 2633-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15> (дата звернення: 15.08.2023).

природного газу» йдеться про відповідальність для юридичних осіб, які здійснюють господарську діяльність на ринку природного газу, визначено перелік правопорушень та санкції, які можуть бути застосовані за правопорушення у сфері газопостачання¹. Тож чимало законодавчих актів встановлюють санкції, які можуть бути застосовані до юридичних осіб, що надають житлово-комунальні послуги.

Отже, за порушення підзаконних актів органів місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства може настати адміністративна відповідальність для громадян, посадових осіб і підприємств, які надають комунальні послуги. Перелік правопорушень і санкцій встановлений у багатьох законодавчих актах України.

3. Адміністративні правопорушення, вчинені під час поводження з побутовими відходами

Місцеві ради та їх виконавчі комітети мають чимало повноважень щодо поводження з відходами. Наприклад, згідно з пунктами 54-1, 54-2 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до компетенції місцевих рад належить вирішення питань управління відходами, зокрема затвердження місцевих планів управління відходами та визначення адміністратора послуги з управління побутовими відходами. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 30 цього Закону виконавчі комітети місцевих рад здійснюють організацію управління побутовими відходами². Реалізація перелічених повноважень повинна бути забезпечена встановленням адміністративної відповідальності за порушення порядку поводження з побутовими відходами.

За порушення вимог щодо поводження з відходами під час їх збирання, перевезення, зберігання встановлено адміністративну відповідальність відповідно до ст. 82 КУпАП. Інші правопорушення під час поводження з відходами тягнуть за собою адміністративну відповідальність за статтями 82-1–82-6 КУпАП³. Л. О. Ємець наголошує, що адміністративні правопорушення у сфері поводження з відходами належать до адміністративних екологічних правопорушень [6, с. 42]. Отже, громадяни та посадові особи, які порушили законодавство про

¹ Про ринок природного газу : Закон України від 09.04.2015 № 329-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19> (дата звернення: 15.08.2023).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.08.2023).

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.08.2023).

поводження з відходами, можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності.

4. Земельні правопорушення

Повноваження у сфері земельних відносин передбачені законодавством про місцеве самоврядування. Згідно з п. 34 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до повноважень місцевих рад належить вирішення земельних питань. Окрім того, відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 31 вказаного Закону компетенція виконавчих комітетів місцевих рад охоплює розробку містобудівних умов та встановлення обмежень у використанні земельних ділянок¹. Зауважимо, що у статтях 39–42 Земельного кодексу України передбачені підстави та порядок надання органами місцевого самоврядування громадянам і житловим кооперативам земельних ділянок для житлової та громадської забудови². Отже, повноваження місцевих рад та їх виконавчих комітетів у сфері земельних відносин передбачені законодавчими актами України.

О. В. Літошенко наголошує, що перелік земельних правопорушень міститься в Земельному кодексі України. Більшість складів земельних правопорушень передбачають адміністративну відповідальність відповідно до норм КУпАП [7, с. 64]. Справді, норми КУпАП встановлюють адміністративну відповідальність за низку адміністративних проступків у сфері земельних відносин. Зокрема, у статтях 53–55 КУпАП містяться адміністративні проступки, які полягають у порушенні правил використання земель, самовільному захопленні земельної ділянки, перекуренні даних земельного кадастру, порушенні правил землеустрою³. У разі порушення вимог рішень органів місцевого самоврядування у сфері землекористування правопорушник може бути притягнутий до адміністративної відповідальності за вказаними вище статтями.

5. Порушення у сфері благоустрою населених пунктів

Поняття благоустрою встановлено у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про благоустрій населених пунктів». Воно охоплює роботи з розчищення та озеленення територій, санітарного забезпечення, зниження рівня

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.08.2023).

² Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 15.08.2023).

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.08.2023).

шуму, створення інших сприятливих умов для життєдіяльності людини¹. Є. М. Щербина наголошує, що сутність благоустрою передбачає наявність необхідних матеріальних і моральних умов для зручного та безпечного перебування громадян у громадських місцях [8, с. 105]. Отже, забезпечення благоустрою є важливою ознакою для комфортного проживання в населеному пункті.

Повноваження місцевих рад щодо розробки та затвердження правил благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти і порядку, додержання тиші у громадських місцях, облаштування місць для паркування встановлені в пунктах 44 і 56-1 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»². Отже, місцеві ради уповноважені затверджувати відповідні місцеві правила власними підзаконними актами. За порушення правил благоустрою, дотримання тиші та правил паркування передбачена адміністративна відповідальність.

Зауважимо, що адміністративна відповідальність за порушення правил благоустрою населених пунктів, порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою встановлена у ст. 152 КУпАП³. О. П. Ігнатенко стверджує, що адміністративні стягнення можуть бути застосовані не лише за порушення норм Закону України «Про благоустрій населених пунктів», а й за невиконання місцевих правил благоустрою, затверджених органами самоврядування [9, с. 128]. Наведене зауваження є важливим, адже відповідальність за порушення рішень місцевих рад є однією з гарантій права територіальної громади на місцеве самоврядування.

Окрім того, за порушення правил паркування передбачена адміністративна відповідальність за ст. 152-1 КУпАП⁴. О. Ю. Салманова та А. Т. Комзюк наголошують, що підставою для адміністративної відповідальності є не лише відмова від оплати за проїзд, а й будь-яке інше порушення правил паркування [10, с. 155]. Зазначене зауваження становить цінність для нашого дослідження, оскільки правила паркування затверджуються саме органами місцевого самоврядування.

¹ Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15> (дата звернення: 15.08.2023).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.08.2023).

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 15.08.2023).

⁴ Там само.

Знищення або пошкодження зелених насаджень у межах населеного пункту розглядається як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 153 КУпАП. Порушення правил дотримання тиші в населеному пункті може бути кваліфіковане за ст. 182 КУпАП¹. Ю. А. Будинкевич і А. С. Панасюк наголошують, що за порушення вимог правил дотримання тиші, затверджених органами місцевого самоврядування, передбачена адміністративна відповідальність за цією статтею КУпАП [11]. Вказане зауваження є слушним, оскільки встановлення відповідальності за порушення правил дотримання тиші, затверджених місцевою радою, є гарантією місцевого самоврядування.

Отже, низка норм КУпАП передбачають адміністративну відповідальність за порушення правил благоустрою, які встановлюються органами місцевого самоврядування. Виконання рішень місцевих рад у сфері благоустрою забезпечується притягненням порушників до адміністративної відповідальності.

Зауважимо, що відповідно до статей 218–219 КУпАП правом притягувати правопорушників до адміністративної відповідальності користуються виконавчі комітети місцевих рад і створені ними адміністративні комісії². Також у вказаних статтях визначено перелік правопорушень, які належать до компетенції цих правозастосовних органів. Однак у цьому переліку відсутні багато з норм КУпАП, які встановлюють адміністративну відповідальність за порушення вимог рішень місцевих рад. Зокрема, справи про адміністративні правопорушення, передбачені у ст. 82 «Порушення вимог щодо поведінки з відходами» та у ст. 55 «Порушення правил землеустрою» КУпАП, розглядаються іншими органами влади.

Висновки

Гарантії місцевого самоврядування є системою умов, які забезпечують територіальним громадам реалізацію права на місцеве самоврядування. Однією з гарантій місцевого самоврядування є встановлення адміністративної відповідальності за невиконання рішень місцевих рад та їх виконавчих комітетів. Місцеві ради та їх виконавчі комітети мають чимало повноважень у сфері бюджету, житлово-комунального господарства, вирішення земельних питань, благоустрою, освіти, культури й охорони здоров'я.

За порушення вимог, викладених у підзаконних актах органів місцевого самоврядування, передбачена адміністративна відповідальність за такими статтями КУпАП, як ст. 53 «Порушення правил використання земель», ст. 55 «Порушення правил землеустрою», ст. 82

¹ Там само.

² Там само.

«Порушення вимог щодо поводження з відходами під час їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення або захоронення», ст. 150 «Порушення правил користування жилими будинками і жилими приміщеннями», ст. 152 «Порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів», ст. 164-12 «Порушення бюджетного законодавства», ст. 182 «Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях», а також іншими статтями. У разі вчинення більшої з перелічених правопорушень застосовувати адміністративні стягнення будуть виконавчі комітети місцевих рад або створені ними адміністративні комісії.

Для вдосконалення правового регулювання відповідальності за порушення підзаконних актів органів місцевого самоврядування пропонуємо:

1) закріпити в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» перелік порушень підзаконних актів органів місцевого самоврядування, за які передбачено адміністративну відповідальність для громадян і юридичних осіб;

2) об'єднати в одну статтю адміністративні проступки у сфері земельних відносин, передбачені статтями 53–55 КУпАП;

3) об'єднати в одну статтю адміністративні проступки у сфері поводження з відходами, передбачені статтями 82–82-8 КУпАП;

4) надати виконавчим комітетам місцевих рад або створеним ними адміністративним комісіям право притягати до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень, передбачених ст. 55 «Порушення правил землеустрою» та ст. 82 «Порушення вимог щодо поводження з відходами під час їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення або захоронення» КУпАП.

Перспективними в подальшому можуть бути наукові дослідження, пов'язані з кваліфікацією порушень підзаконних актів органів місцевого самоврядування як адміністративних проступків.

Список бібліографічних посилань: 1. Teremetskyi V., Velychko V., Lialuk O., Gutsul I., Smereka S., Sidliar V. Challenges for local authorities: the politics and practice of financial management in the way for Sustainable Development. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24, Spec. Iss. 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/challenges-for-local-authorities-the-politics-and-practice-of-financial-management-in-the-way-for-sustainable-developme.pdf> (дата звернення: 15.08.2023). 2. Фролов О. О. Поняття і зміст принципу державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування в Україні. *Державне будівництво та місцеве*

самоврядування. 2009. Вип. 18. С. 166–175. **3.** Назар Ю. С. Склад адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 164-12 КУпАП «Порушення бюджетного законодавства». *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 302–306. **4.** Теремецький В. І. Правовий вимір фіскальної функції органів місцевого самоврядування. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 113–118. **5.** Зозуля І. В., Синельникова Г. В. Деякі питання адміністративної відповідальності за правопорушення в галузі житлово-комунального господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 3. С. 118–121. **6.** Ємець Л. О. Система та склад адміністративних правопорушень в сфері екологічної безпеки. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. № 1. С. 34–48. **7.** Літошенко О. В. Особливості адміністративно відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67. **8.** Щербина Є. М. Поняття та ознаки громадського благоустрою як об'єкта адміністративного правопорушення. *Право і суспільство*. 2013. № 2. С. 102–106. **9.** Ігнатенко О. П. Удосконалення механізмів притягнення окремих категорій винних осіб до адміністративної відповідальності у сфері благоустрою населених пунктів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 1. С. 126–129. **10.** Салманова О. Ю., Комзюк А. Т. Адміністративна відповідальність за порушення правил зупинки, стоянки та паркування транспортних засобів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 3 (94). С. 150–161. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.3.13>. **11.** Будинкевич Ю. А., Панасюк А. С. Адміністративна відповідальність за порушення тиші в нічний час. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2 (14). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16byavnc.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).

Надійшла до редакції 17.08.2023

Прийнята до опублікування 13.09.2023

Velychko V. O. Administrative liability for non-implementation of local self-government bodies' decisions

The scientific study is devoted to the problems of administrative responsibility for violating the requirements of the by-laws of local self-government bodies. Legislative acts and the list of administrative offenses regulating the powers of local self-government bodies are studied. The article examines the works of scholars who have studied the peculiarities of administrative liability for violation of parking rules, ensuring silence in cities, and waste management.

It is stated that the binding nature of decisions of local councils and their executive committees is one of the guarantees of local self-government. Guarantees of local self-government are defined as a system of conditions that provide territorial communities with the exercise of the right to local self-government. Attention is drawn to the fact that local councils make

decisions on the budget, housing, communal services, land relations, improvement, education, and health care, and regulate other legal ties. Failure to comply with many by-laws of local self-government bodies may entail administrative liability. Administrative offenses in budgetary, land, environmental relations, and settlement improvement are analyzed.

Cases of qualification of by-laws violations of local self-government as administrative misdemeanors are determined. The objective side of the composition of these administrative offenses is described.

The authority of local self-government bodies to bring offenders to administrative responsibility is clarified. Proposals for expanding the competence of administrative commissions and executive committees in bringing administrative responsibility are made. It is proposed to establish a list of violations of by-laws of local self-government bodies in the Law of Ukraine On Local Self-Government in Ukraine, for which administrative responsibility is provided for citizens and legal entities.

Key words: local self-government, guarantees, administrative responsibility, obligation, by-laws.

Владислав Анатолійович Дорошенко,

*доктор філософії в галузі права,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики;*

<https://orcid.org/0000-0002-8074-0820>,
e-mail: vl.doroshenko@ukr.net

**ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ**

Проаналізовано та з'ясовано поняття громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. Наголошено на важливості громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів в аспекті розвитку демократичної держави з активним громадянським суспільством. Визначено основні форми та суб'єктів реалізації громадського контролю. Особливо встановлено девіст медіа, громадських рад і громадських організацій в реалізації громадського контролю за діяльністю поліції. Зроблено висновок, що громадський контроль підвищує якість та ефективність поліцейської діяльності.

Ключові слова: громадський контроль, Національна поліція, правоохоронна система, громадськість, демократія.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Поліцейська діяльність є важливим компонентом підтримки правопорядку в державі та стабільного розвитку країни. Від ефективності діяльності поліцейських залежить вирішення потреб у суспільстві. Останніми роками в Україні ефективно впроваджується реформа правоохоронної системи. Євроінтеграційні процеси, ведення повномасштабної війни, соціально-політичні зміни сприяють ще більшій інтенсифікації реформ у діяльності поліції. Впроваджуються нові принципи формування особового складу, оновлюються засади управління підрозділами поліцейських, з'являються нові форми взаємодії з громадськістю.

Здійснення контролю за діяльністю Національної поліції України дозволяє регламентувати відносини між органами влади та громадою, що є невід'ємною рисою всіх демократичних держав. Громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів забезпечує «дотримання прав і свобод громадян, законність під час здійснення поліцейської діяльності» [1, с. 194].

Стан дослідження проблеми

Питання визначення правового здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції України досліджувалося багатьма науковцями, серед них можна виокремити таких: О. О. Борбунюк, С. Ф. Денисюк, О. Н. Євтушенко, А. М. Клочко, Т. О. Коломоець, А. С. Крупник, А. О. Пелехатий, Р. В. Миронюк, В. С. Шестак та ін. При цьому деякі аспекти визначеної тематики є недостатньо вивченими, зокрема правовий статус суб'єктів громадського контролю, а також специфіка реалізації громадського контролю в сучасних умовах, тому важливим і необхідним є більш детальний їх аналіз.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є вивчення правового статусу суб'єктів громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Завданням* наукового дослідження є визначення видів, поняття та значення правового статусу суб'єктів громадського контролю за діяльністю Національної поліції України.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано поняття та значення громадського контролю за діяльністю Національної поліції України як цілеспрямованої діяльності громадськості щодо якості здійснення та ефективності виконання покладених на органи Національної поліції завдань та обов'язків. Проведено класифікацію видів суб'єктів громадського контролю та зроблено висновок, що громадський контроль дозволяє підвищити якість діяльності Національної поліції України та вплинути на впровадження змін у ній, що особливо важливо в умовах повномасштабної війни.

Виклад основного матеріалу

Ефективний громадський контроль за діяльністю поліції виступає «не тільки важливою формою реалізації демократії в країні, а й способом залучення населення до управління державними справами в різних сферах суспільного життя. Він розглядається як інструмент громадського оцінювання ступеня виконання органами поліції їхніх соціальних завдань» [2, с. 135].

При цьому умови, за яких відбувалося запровадження громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів в Україні, були не сприятливими для цього: «Це пояснюється значним впливом рудиментів радянського стереотипу мислення значної частини населення, яке скептично ставиться до результативності такого контролю, відсутністю режиму конструктивної взаємодії держави і суспільства, консервативністю законодавства про органи внутрішніх справ. Вказані фактори у поєднанні з корупцією і значними проблемами розвитку економічної системи призвели до низької оцінки

ефективності діяльності органів внутрішніх справ, стали складовою загальної кризи довіри суспільства до всіх інститутів влади» [3, с. 44].

Досліджуючи правовий статус суб'єктів громадського контролю за діяльністю Національної поліції України важливо визначити сутність поняття «громадський контроль». Так, «громадський контроль – це один із видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами, що є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою» [4, с. 234].

Громадський контроль Є. Ю. Захаров визначає як «публічну перевірку громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам суспільства, а також нагляд громадянського суспільства за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямованою на захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод, на повагу до них» [5].

Т. В. Наливайко під громадським контролем розуміє організаційно-правову форму об'єднання громадян на добровільних засадах задля задоволення та захисту їхніх власних та громадських законних правових, соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів [6, с. 3].

Окреслюючи сутність громадського контролю за діяльністю Національної поліції України, О. В. Поклад надає таке визначення: «Це визначена законом діяльність представників громадськості (як індивідуальних, так і колективних суб'єктів), спрямована на перевірку (спостереження, нагляд) законності виконання завдань підрозділами Національної поліції щодо забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги» [7, с. 143].

Власне уточнення поняття громадський контроль за діяльністю Національної поліції пропонує С. В. Медведенко: «Це цілеспрямована діяльність громадськості (громадян України, іноземців, громадських організацій, представників установ і підприємств) щодо виконання органами Національної поліції України повноважень, дотримання ними законності, дисципліни, захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави» [8, с. 34].

Цікавою є думка А. С. Крупника, який стверджує, що громадський контроль виступає інструментом громадської оцінки якості реалізації соціальних завдань правоохоронними органами. Специфікою

громадського контролю, якщо порівняти з іншими видами контролю, є суб'єктно-об'єктна сфера, що проявляється в такому:

1) здійснення контролю саме громадськістю, яка може бути організованою чи неорганізованою;

2) процес здійснення «громадського контролю контролює виконання саме соціальних завдань, безпосередньо пов'язаних із захистом і реалізацією прав і свобод громадян, задоволенням та узгодженням соціальних потреб та інтересів населення» [9].

Аналізуючи чинне законодавство і теоретичні доробки українських науковців, О. С. Юнін доходить висновку, що громадський контроль за діяльністю Національної поліції України – це «комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України представниками громадськості (окремими громадянами та/або громадськими об'єднаннями) заходів, які спрямовані на перевірку (спостереження, нагляд) дотримання законності підрозділами Національної поліції або окремими її посадовими особами під час виконання покладених на Національну поліцію завдань та службових повноважень співробітників поліції, а також на взаємодію поліції з громадськістю задля підготовки та виконання спільних проектів, програм та заходів для задоволення потреб населення та поліпшення ефективності виконання поліцією покладених на неї завдань» [10, с. 203].

Форми громадського контролю закріплені в розділі VIII Закону України «Про Національну поліцію». До них належать:

- 1) звіт про поліцейську діяльність;
- 2) прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції;
- 3) взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування;
- 4) спільні проекти із громадськістю;
- 5) залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських¹.

Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» здійснення контролю може відбуватися шляхом залучення громадськості до розгляду скарг на дії або бездіяльність представників Національної поліції, а також шляхом перевірки даних щодо належного виконання обов'язків, покладених на поліцейських. Тобто основною ознакою громадського контролю є можливість здійснення впливу на діяльність поліції.

Визначаючи суб'єктів громадського контролю, З. С. Гладун відносить до них «громадян та об'єднання громадян (політичні партії, професійні спілки, молодіжні й інші громадські організації)» [11, с. 64].

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 18.07.2023).

Ще один підхід до визначення суб'єктів громадського контролю запропонований В. К. Колпаковим та О. В. Кузьменко. На думку вчених, до суб'єктів громадського контролю належать «громадські організації, трудові колективи, органи самоорганізації населення, збори громадян за місцем проживання, громадяни» [12, с. 531].

С. Г. Братель суб'єктами громадського контролю вважає засоби масової інформації, або медіа. Він вважає, що ефективність громадського контролю вирішальним чином залежить від них, бо вони забезпечують інформування громадян про діяльність міліції та стан правопорядку в державі, а поліції – про громадську думку із цих питань. Саме тому, на його думку, необхідною є свобода медіа, їхня політична незаангажованість, незалежність від монопольного впливу держави, політичних партій, фінансово-політичних груп тощо [13, с. 194].

Роль медіа у громадському контролі за діяльністю Національної поліції відмічають А. М. Клочко та В. О. Собина, зауважуючи, що «існує достатньо розповсюджена форма контролю громадян за діяльністю поліції – оприлюднення інформації про незаконні дії в мережі Інтернет, шляхом завантаження відеоматеріалів з незаконними діями поліцейських. Таку інформацію не можна вважати повністю достовірною, але як ефективний та дієвий метод підвищення довіри населення до діяльності поліції пропонується створення окремого Інтернет-ресурсу, в якому громадяни зможуть завантажувати відеоматеріали з порушенням. Цей ресурс повинен постійного аналізуватися службами моніторингу в підрозділах поліції, і на основі отриманої інформації корегувати методи та способи впливу на працівників підрозділу» [1, с. 199].

Найбільш дієвими суб'єктами громадського контролю за діяльністю поліції В. С. Шевчук вважає «громадські організації загальної спрямованості; громадські організації правоохоронного спрямування; ЗМІ. Закон України “Про громадські об'єднання” передбачає, зокрема, наступні права громадських організацій України: одержувати від органів державної влади й управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань, вносити пропозиції до органів влади та управління тощо. Вказані права теоретично можуть бути використані з метою досягнення прозорості та відкритості діяльності правоохоронних органів» [14, с. 390].

При визначенні суб'єктів громадського контролю за діяльністю Національної поліції України А. С. Крупник розподіляє їх на дві групи: організовану та неорганізовану громадськість. Організована громадськість, представлена органами самоорганізації населення, ЗМІ, громадськими, профспілковими, творчими організаціями та іншими громадськими об'єднаннями. До цієї ж групи належать ті політичні партії, які не пройшли до парламенту, а також партійні осередки

обласного, районного, міського, районного в місті рівнів, які не представлені в органах місцевого самоврядування цього рівня. Під неорганізованою розуміють громадян та їхні сім'ї, які не поєднані між собою в будь-які організаційні форми та представляють власні інтереси ситуативно – спільні інтереси жителів, користувачів або споживачів певної соціальної групи [9].

Також доцільно визначити суб'єктів, наділених повноваженнями здійснювати громадський контроль за діяльністю Національної поліції України. До них можна віднести «Громадські ради при правоохоронних органах, профспілкові громадські організації правоохоронних органів, тому доречно розглянути форми та способи громадського контролю у цій сфері.

Створення та робота Громадської ради при правоохоронних органах є важливим проявом демократизації правоохоронних структур України, готовності їх до сприйняття принципів захисту прав людини та розуміння того, що саме правоохоронні органи є гарантом та захисником прав людини. З іншого боку, це є виявом розуміння того, що проблем у сфері забезпечення громадського порядку та дотримання прав людини з боку працівників правоохоронних органів сьогодні існує велика кількість, а принцип захисту прав людини не є домінуючим принципом та оцінкою діяльності правоохоронних органів» [14, с. 390]

В. М. Василенко, аналізуючи різні позиції науковців щодо визначення сутності громадського контролю, робить висновок, що його суб'єктами виступають «громадські організації та об'єднання (політичні партії, профспілкові, творчі організації та інші громадські об'єднання), громадські ради, домові та вуличні комітети, збори громадян за місцем проживання, об'єднання співвласників, трудові колективи), органи самоорганізації населення, ЗМІ, громадяни та їх сім'ї, об'єднані спільними інтересами. При цьому основними видами таких суб'єктів є індивідуальні та колективні суб'єкти громадського контролю» [15, с. 216]. Вчений пропонує класифікувати суб'єктів здійснення контролю за діяльністю Національної поліції України таким чином:

- 1) за кількістю осіб здійснення контролю:
 - а) індивідуальні (наприклад, громадяни);
 - б) колективні (наприклад, громадські об'єднання);
- 2) за наявністю форми організації:
 - а) організовані (наприклад, громадські об'єднання);
 - б) неорганізовані (наприклад, громадяни);
- 3) за правовим статусом:
 - а) фізичні особи (наприклад, іноземці);
 - б) об'єднання громадян без статусу юридичної особи (наприклад, громадські організації);

в) юридичні особи приватного права (наприклад, громадські організації та спілки);

г) консультативно-дорадчі органи (наприклад, Громадська рада при МВС України);

4) за профілем діяльності:

а) правоохоронної спрямованості (наприклад, Громадська рада при МВС України, юридичні особи приватного права, зокрема громадські організації та спілки, друковані ЗМІ);

б) загального спрямування (наприклад, громадяни, особи без громадянства, іноземці) [15, с. 216].

Українські науковці А. М. Ключко та В. О. Собина пропонують визначати громадський контроль за діяльністю поліції «як комплекс заходів, які здійснюються громадськістю (органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, громадянами), що спрямовані на збирання, накопичення, аналіз інформації про діяльність працівників поліції, що, як результат, передбачає можливість і реальний механізм представлення цієї інформації до внутрішньовідомчого контролюючого органу Національної поліції з метою усунення зазначених недоліків» [1, с. 199].

Висновки

Аналізуючи все вищезазначене, можна стверджувати, що громадський контроль за діяльністю Національної поліції України є важливим та необхідним в аспекті розвитку демократичної держави з активним громадянським суспільством. Під поняттям громадського контролю за діяльністю поліції розуміють цілеспрямовану діяльність організованої та неорганізованої громадськості щодо якості реалізації поліцейської діяльності й ефективності виконання поставлених перед представниками поліції завдань та обов'язків. Громадський контроль за діяльністю Національної поліції можуть здійснювати індивідуальні та колективні, організовані та неорганізовані суб'єкти, діяльності яких має загальний або правоохоронний напрям. За правовим статусом суб'єкти громадського контролю за діяльністю поліції можуть бути фізичними або юридичними особами приватного права та об'єднання громадян без статусу юридичної особи. Важливими суб'єктами громадського контролю за діяльністю Національної поліції України виступають медіа, громадські ради та громадські організації. Громадський контроль дозволяє підвищити якість виконання поліцейської діяльності та вплинути на реалізацію змін у ній, що є особливо важливим під час повномасштабної війни.

Список бібліографічних посилань: 1. Ключко А. М., Собина В. О. Громадський контроль за діяльністю поліції в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне*

управління. 2017. Вип. 1 (6). С. 194–201. **2.** Казанчук І. Д. Поняття й форми громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів у сфері охорони навколишнього природного середовища в інтеграційних умовах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 134–138. **3.** Передрій О. С., Кулачок-Тітова А. В. Організаційно-правові форми здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. № 22. С. 43–46. **4.** Андрійко О. Ф. Громадський контроль // *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 234–235. **5.** Захаров Є. Ю. Громадський контроль і права людини // *Львівське представництво Громадянської мережі «Опора»* : сайт. 04.12.2009. URL: <https://opora.lviv.ua/529-2/> (дата звернення: 18.07.2023). **6.** Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 18 с. **7.** Поклад О. В. Поняття та зміст громадського контролю за діяльністю поліції в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 139–145. **8.** Медведенко С. В. Поняття та форми громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 2 (27). С. 32–36. DOI: [https://doi.org/10.32837/руув.v0i2\(27\).183](https://doi.org/10.32837/руув.v0i2(27).183). **9.** Крупник А. С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2007. № 1. URL: https://novyi-stryi.at.ua/gromkontrol/KRUPNYK_A_pro_grom_kontrol.pdf (дата звернення: 18.07.2023). **10.** Юнін О. С. Поняття громадського контролю над діяльністю Національної поліції України. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 4. С. 200–204. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.30>. **11.** Гладун З. С. Державна політика охорони здоров'я в Україні (адміністративно-правові проблеми формування і реалізації) : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 460 с. **12.** Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 544 с. **13.** Братель С. Г. Громадський контроль за діяльністю міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2007. 270 с. **14.** Шевчук В. С. Адміністративно-правовий статус суб'єктів громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 388–391. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/94>. **15.** Василенко В. М. Поняття та система суб'єктів громадського контролю за діяльністю Національної поліції. *Право. UA*. 2020. № 1. С. 212–218.

Надійшла до редколегії 27.07.2023

Прийнята до опублікування 29.08.2023

Doroshenko V. A. Legal status of public control entities over the activities of the National Police in Ukraine

The article analyses and clarifies the concept of public control over the activities of the National Police in Ukraine. Public control over the activities of the police is defined as a targeted activity of the organised and unorganised public regarding the quality of police activities and the effectiveness of the tasks and duties assigned to police representatives. The importance of public control over the activities of law enforcement agencies in terms of building a democratic state with an active civil society is emphasised. Public control is an instrument of public assessment of the implementation of public tasks by law enforcement agencies. Control over the activities of the National Police in Ukraine allows to regulate the relationship between the government and the community, which is an integral feature of all democratic states. The specificity of public control, in comparison with other types of control, is the subject-object sphere, which is manifested in the public's control. In the process of public control, the implementation of social tasks directly related to the protection and realisation of the rights and freedoms of citizens, as well as satisfaction and harmonisation of social needs and interests of the population is monitored. The main forms and subjects of public control are defined. Public control over the activities of the National Police can be carried out by individual and collective, organized and unorganized subjects whose activity profile is general or law enforcement oriented. According to their legal status, the subjects of public control over police activities can be natural or legal entities of private law and associations of citizens without the status of a legal entity. Important subjects of public control over the activities of the National Police in Ukraine are mass media, public councils and public organizations. It has been concluded that public control allows to improve the quality of police activities and to influence the implementation of changes in the activities of the National Police in Ukraine, which is especially important during a full-scale war.

Key words: public control, National Police, law enforcement system, public, democracy.

Едуард Олександрович Музичук,

Академія праці, соціальних відносин і туризму (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0000-8695-8807>,
e-mail: edmuzychuk@gmail.com

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕЖ
ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ**

Зазначено, що протидія корупції в публічній службі вимагає нормативно-правового закріплення та організаційного втілення меж запобігання корупційним проявам. Окреслено проблемні аспекти меж запобігання та протидії корупції в публічній службі. Крізь призму детального вивчення досвіду США та поглядів вітчизняних науковців-адміністративістів сформовано окремі напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі.

Ключові слова: корупція, межі запобігання та протидії корупції, публічна служба, законодавство, державна політика, правове регулювання, класифікація, проблемні аспекти, напрямки вдосконалення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Україна з моменту набуття незалежності в 1991 році переживала складні політичні процеси, де різні політичні сили змагалися за владу і вплив. У цьому контексті провідним завданням учених і практиків, що займаються питанням антикорупційної діяльності, постає втілення в нормативно-правових актах, що регулюють сферу запобігання та протидії корупції, системи чітких меж здійснення такої діяльності, щоб антикорупційні органи були позбавлені будь якого-політичного тиску та не виступали знаряддям у політичній боротьбі. Адже встановлені межі забезпечують дотримання закону, гарантують справедливість, захист прав підозрюваних і обвинувачених, а також підтримання високого рівня довіри до процесу боротьби з корупцією. Не випадково В. Гвоздецький зауважує, що встановлення та дієве застосування меж запобігання та протидії корупції значно підвищить рівень ефективності державної антикорупційної діяльності. На думку науковця, це дозволяє уникнути зловживань, надмірної сили та можливості оминати закон [1].

Стан дослідження проблеми

Серед вітчизняних науковців, які досліджували окремі аспекти адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі, ми воліємо виокремити таких:

О. Бусол, Є. Вандін, К. Кирюха, З. Кісіль, О. Користін, Н. Курко, А. Марущак, В. Міфтахутдінов, А. Посполітак, Д. Проценко, О. Рувін, У. Федорів. Водночас питання класифікації меж запобігання та протидії корупції в публічній службі, проблемних аспектів в умовах поточних соціально-економічних викликів та напрямів удосконалення крізь призму зарубіжного досвіду є новими для сучасної адміністративно-правової доктрини.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути сутність, актуальні проблеми і напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі. *Завданнями* статті слід вважати розгляд позицій науковців щодо сутності меж запобігання та протидії корупції в публічній службі; формування авторського підходу до їх класифікації; окреслення нормативно-правової основи, проблемних аспектів та напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі крізь призму детального вивчення досвіду США та поглядів вітчизняних науковців.

Наукова новизна дослідження

Наведено новітнє бачення класифікації, проблемних аспектів і напрямків удосконалення меж запобігання та протидії корупції в публічній службі.

Виклад основного матеріалу

Протидія корупції в публічній службі вимагає нормативно-правового закріплення та організаційного втілення меж запобігання корупційним проявам.

Аналізуючи крізь призму системи адміністративного права категорію «межі», вітчизняний правознавець О. Рувін зводить її сутність до широти та змісту інструментів, що використовують для регулювання суспільних відносин [2, с. 115]. З огляду на те, як науковець визначає поняття «межі» щодо тих чи інших правових явищ, можемо сформулювати визначення меж запобігання та протидії корупції, під якими ми розуміємо фактичне визначення антикорупційної діяльності в законах та підзаконних нормативно-правових актах, а також існування на організаційному та інституційному рівнях механізмів регулюючого впливу суспільних відносин, які виникають у процесі роботи антикорупційних і правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії корупції.

Загалом, як зауважує К. Кирюха, межі запобігання та протидії корупції в публічній службі визначаються багатьма факторами, серед яких політична воля та зобов'язання влади боротися з корупцією. Без високого рівня політичної підтримки та належної уваги до проблеми

корупції ефективність заходів буде обмеженою. Крім того, необхідно мати достатні фінансові ресурси для забезпечення реалізації антикорупційних заходів, враховуючи фінансування незалежних антикорупційних органів і запровадження превентивних заходів [3, с. 55].

Водночас ми підтримуємо позицію тих науковців, які вважають першочерговим базисом запобігання та протидії корупції в публічній службі належне нормативно-правове закріплення. Адже, як стверджує З. Кісіль, абсолютно підтвердженим фактом є те, що ефективність боротьби з корупцією значною мірою залежить від наявності чіткого законодавства, яке карає корупційні діяння та надає необхідні інструменти для розслідування і притягнення винних осіб до відповідальності. Крім того, важливо, щоб законодавство передбачало прозорість дій публічних службовців та механізми контролю за їхньою діяльністю. Це може бути обов'язкове подання декларацій про майно та доходи, заборона приймання подарунків і хабарів, а також обов'язкове повідомлення про реальний або потенційний конфлікт інтересів [4, с. 147]. Ми повністю погоджуємося із твердженнями О. Користіна та А. Посполітака про те, що мають існувати певні правові межі, які правоохоронні та антикорупційні органи держави не повинні перетинати [5, с. 173].

Узагальнюючи, зауважимо, що межі повноважень антикорупційних органів визначають їхню здатність вживати заходів, що спрямовані на попередження та розслідування корупційних правопорушень. Якщо антикорупційні органи не мають необхідних повноважень та інструментів, їхня ефективність у боротьбі з корупцією може бути обмеженою. Подібні інструменти включають у себе управлінські та правові межі, які встановлюють об'єктивні можливості контрольної діяльності антикорупційних органів та широту її регламентного впливу.

Досліджуючи проблематику нормативно-правового закріплення меж запобігання та протидії корупції в публічній службі, можемо констатувати, що основними нормативно-правовими актами, які регулюють це питання, є такі:

1) Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. Він встановлює загальні принципи та норми щодо запобігання та протидії корупції у всіх сферах життєдіяльності, враховуючи публічну службу, вимоги до декларування майнового стану публічних службовців, регламентує умови настання конфлікту інтересів, процедуру виявлення та розслідування корупційних правопорушень тощо¹;

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 10.08.2023).

2) Кримінальний кодекс України, який містить низку статей (статті 368–370), що передбачають кримінальну відповідальність за корупційні діяння в публічній службі, зокрема за отримання неправомірної вигоди, підкуп, незаконне збагачення, сприяння корупції тощо¹;

3) Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, який встановлює правові основи публічної служби в Україні, визначає права та обов'язки публічних службовців, механізми контролю за їхньою діяльністю²;

4) Закон України «Про Національне антикорупційне бюро» від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII та наказ Офісу Генерального прокурора «Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Офісу Генерального прокурора» від 14 жовтня 2014 року № 1699-VII, які встановлюють механізми розслідування корупційних злочинів та притягнення винних осіб до відповідальності³. Ці нормативно-правові акти закладають основи інституційної бази запобігання та протидії корупції в усіх сферах публічного управління.

На основі осмислення сутності та нормативно-правової основи меж запобігання та протидії корупції в публічній службі можемо сформулювати авторське бачення їх класифікації.

1. Нормативно-правові (законодавчі межі). Одними з найважливіших, як зауважує В. Міфтахутдінов, слід вважати законодавчі межі. Закони, які криміналізують корупцію та передбачають покарання за корупційні дії, повинні бути суворими та ефективними, щоб забезпечити притягнення до відповідальності осіб, які зловживають своїм посадовим становищем для особистої вигоди [6, с. 18].

2. Інституційні межі, що передбачають наявність і дієве функціонування спеціально уповноважених інституцій, відповідальних за запобігання та протидію корупції. Це можуть бути спеціальні антикорупційні агентства, комісії або органи, які здійснюють контроль

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.08.2023).

² Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 10.08.2023).

³ Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 10.08.2023); Про затвердження Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Офісу Генерального прокурора : наказ Офісу Ген. прокурора від 05.03.2020 № 125 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0125905-20> (дата звернення: 10.08.2023).

(нагляд) у сфері публічної служби. Ці інституції повинні мати достатні ресурси та повноваження для розслідування корупційних випадків і притягнення до відповідальності винних осіб. Такі межі також можуть охоплювати функціонування незалежної аудиторської служби, механізмів звітності, системи внутрішнього контролю та моніторингу фінансових операцій. Також важливою є роль громадськості та незалежних медіа в процесі здійснення контролю за діями публічних службовців і виявлення корупційних випадків¹.

3. Морально-етичні межі. Як стверджує Д. Проценко, публічна служба повинна мати чіткий набір етичних стандартів, які забороняють корупцію та конфлікт інтересів. Ці стандарти повинні бути включені до кодексу поведінки, який зобов'язує службовців діяти чесно, прозоро та в інтересах громадян [7, с. 84].

Аналізуючи адміністративно-правову сутність меж запобігання та протидії корупції в публічній службі, виокремимо такі проблемні аспекти в цій сфері:

1) відсутність ефективних механізмів контролю громадськості за деклараціями посадових осіб в умовах воєнного стану, а також за станом досудового розслідування кримінальних правопорушень, що у своєму дослідженні описує Н. Курко [8, с. 10];

2) недостатня координація між правоохоронними органами. Крім того, як зауважує Є. Вандін, внаслідок слабкої фактичної незалежності українських антикорупційних і правоохоронних органів існує ризик політичного впливу на них. Це може обмежувати їхню незалежність та ефективність у боротьбі з корупцією [9, с. 136];

3) втручання політичних сил у процес утворення та подальшого функціонування антикорупційних органів. Як стверджує А. Марущак, у деяких випадках політичні сили можуть намагатися використовувати антикорупційні розслідування як інструмент для маніпулювання громадською думкою або відвернення уваги від інших проблем [10, с. 41].

Ці проблеми, як зауважує О. Бусол, демонструють, що антикорупційне законодавство України потребує подальших реформ, щоб забезпечити більш ефективну боротьбу з корупцією, прозорість, незалежність і відповідальність у цій сфері [11, с. 25]. Так, крізь призму детального вивчення досвіду США та поглядів вітчизняних науковців-адміністративістів нами сформовані окремі напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі.

¹ Про затвердження Типового положення про службу управління персоналом державного органу : наказ Нац. агентства України з питань держ. служби від 03.03.2016 № 47 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-16> (дата звернення: 10.08.2023).

1. Формування дієвої системи поділу влади між виконавчою, законодавчою та судовою гілками. Варто звернути увагу на твердження дослідника-компаративіста О. Козинця, який констатує, що в США ефективний поділ на гілки влади функціонує як на федеральному (загальнонаціональному), так і на регіональному та локальному рівнях [12, с. 166].

2. Забезпечення на конституційному рівні гарантій основних прав та свобод. Так, Конституція США закріплює право на справедливий судовий процес, презумпцію невинуватості, право на адвоката тощо. Ці гарантії допомагають захистити особу від незаконних політичних переслідувань.

3. Розбудова належної інституційної структури. У. Федорів зауважує, що у США існують незалежні федеральні та штатні правоохоронні органи, такі як Федеральне бюро розслідувань та Офіс окружного прокурора. Вони мають відносну незалежність від політичних впливів і здійснюють розслідування згідно зі встановленими правилами та процедурами [13, с. 98].

4. Ефективність законодавчих механізмів контролю (нагляду). Так, Конгрес США відіграє важливу роль у забезпеченні контролю (нагляду) за виконавчою владою. Комітети Конгресу можуть проводити розслідування та слухання з питань корупції.

Висновки

Протидія корупції в публічній службі вимагає нормативно-правового закріплення та організаційного втілення меж запобігання корупційним проявам, під якими ми розуміємо фактичне визначення антикорупційної діяльності в законах та підзаконних нормативно-правових актах, а також існування на організаційному та інституційному рівні механізмів регулюючого впливу суспільних відносин, які виникають у процесі роботи антикорупційних і правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії корупції.

Базисом запобігання та протидії корупції в публічній службі виступає належне нормативно-правове закріплення. Важливо, щоб законодавство передбачало прозорість дій публічних службовців та механізми контролю за їхньою діяльністю.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють запобігання та протидію корупції, є закони України «Про запобігання корупції», «Про державну службу», «Про Національне антикорупційне бюро», «Про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру», Кримінальний кодекс України.

На основі осмислення сутності та нормативно-правової основи меж запобігання та протидії корупції ми умовно поділяємо їх на нормативно-правові (законодавчі межі), інституційні межі, що передбачають наявність і дієве функціонування спеціально уповноважених

інституцій, відповідальних за запобігання та протидію корупції, та морально-етичні межі.

До проблемних аспектів меж запобігання та протидії корупції в публічній службі віднесено відсутність ефективних механізмів контролю громадськості за деклараціями посадових осіб в умовах воєнного стану, недостатню координацію між правоохоронними органами, втручання політичних сил у процес утворення та подальшого функціонування антикорупційних органів.

Крізь призму детального вивчення досвіду США та поглядів вітчизняних науковців-адміністративістів сформульовано окремі напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання меж запобігання та протидії корупції в публічній службі, зокрема формування дієвої системи поділу влади між виконавчою, законодавчою та судовою гілками, забезпечення на конституційному рівні гарантій основних прав та свобод, розбудова належної інституційної структури, ефективність законодавчих механізмів контролю (нагляду).

Список бібліографічних посилань: **1.** Гвоздецький В. Д. Правові засади запобігання та протидії корупції в Україні // Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 жовт. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 40–45. **2.** Рувін О. Г. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судово-експертних установ України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2021. 410 с. **3.** Кирюха К. І. Адміністративно-правове регулювання запобігання корупції в органах Національної поліції України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2022. 268 с. **4.** Кісіль З. Р. Сучасний стан адміністративно-правового розуміння корупції, її соціальної сутності як об'єкта впливу правоохоронної системи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 1. С. 144–153. **5.** Користін О. Є., Посполітак А. І. Загальні підходи до визначення корупційних злочинів у сфері службової та професійної діяльності публічних службовців. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 170–176. **6.** Міфтахутдінов В. Кримінальна відповідальність за корупційні правопорушення. *Юридична газета*. 2017. № 25 (575). С. 17–21. **7.** Управління конфліктами для потреб публічної служби : посібник і метод. рек. / Т. Калениченко, Т. Кисельова, А. Копіна та ін. ; за заг. ред. Д. Проценко. Київ : Ваіте, 2021. 224 с. **8.** Курко Н. М. Адміністративно-правове регулювання антикорупційної діяльності прокуратури України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2016. 20 с. **9.** Вандін Є. В. Організаційно-правові засади діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2017. 205 с. **10.** Марущак А. І. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері доступу громадян до інформації як засіб боротьби з корупцією. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2016. № 14. С. 40–45. **11.** Бусол О. Ю. Протидія

корупційній злочинності в Україні в контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 36 с. **12.** Козинець О., Пророченко В. Становлення і розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 165–169. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.30>. **13.** Федорів У. Американські концепції парламентаризму. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2015. Вип. 9. С. 94–102.

Надійшла до редколегії 14.08.2023

Прийнята до опублікування 17.09.2023

Muzychuk E. O. Administrative and legal regulation of the limits for preventing and combating corruption in the public service

The article states that the fight against corruption in the public service requires the regulatory and legal consolidation and organizational implementation of the limits for preventing corruption, by which we understand the actual definition of anti-corruption activities in laws and subordinate legal acts, as well as the existence at the organizational and institutional level of regulatory mechanisms the impact of social relations that arise in the course of the work of anti-corruption and law enforcement agencies in the field of preventing and countering corruption.

The Law of Ukraine "On Corruption Prevention", the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Civil Service", the Law of Ukraine "On the National Anti-Corruption Bureau", the Law of Ukraine "On the Specialised Anti-Corruption Prosecutor's Office" are the main legislative acts regulating the issues of preventing and combating corruption.

Based on the essence and normative and legal grounds of the limits for preventing and combating corruption, we conditionally divide the latter into normative and legal, institutional, which provide for the existence and effective functioning of specially authorised entities responsible for preventing and combating corruption, moral and ethical limits.

Problematic aspects of the limits for preventing and countering corruption in the public service include the lack of effective mechanisms for public control over the declarations of officials under martial law, insufficient coordination between law enforcement agencies in the course of preventing and countering corruption, and the interference of political forces in the process of formation and further functioning of anti-corruption bodies.

Through the prism of the USA's experience detailed study and the views of domestic administrative scientists, separate areas of improvement of the administrative and legal regulation of the limits for prevention and counteraction corruption in the public service have been formed, in particular, the formation of an effective system of separation of powers between the executive, legislative and judicial branches, ensuring at the constitutional level guarantees of basic rights and freedoms, the development of an appropriate institutional structure, the effectiveness of legislative mechanisms of control (supervision).

Key words: corruption, limits for preventing and countering corruption, public service, legislation, state policy, legal regulation, classification, problematic aspects, directions for improvement.

Олександр Миколайович Музичук,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України,

Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);

<https://orcid.org/0000-0001-8367-2504>,

e-mail: o.muzychuk23@gmail.com;

Костянтин Леонідович Бугайчук,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення

правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0003-2429-5010>,

e-mail: klbugaychuk@gmail.com

**СУЧАСНА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ
У СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ**

Викладено авторський погляд на те, що в новітньому розумінні парадигми взаємовідносин сучасної держави та громадянського суспільства має місце соціально орієнтований вектор держави, який є багатоманітним і тісно пов'язаним із потребами населення. Держава виступає своєрідним «мостом» між суспільством і потенційними можливостями його розвитку та задоволення максимально широкого кола потреб, започатковуючи так званий напрям «паблік рілейшенз», що закладає в саме розуміння держави пасивну роль, формує множинне коло суб'єктів у сфері громадянського суспільства, які перебирають на себе ті функції, що раніше виконувалися державою.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, напрями, форми, взаємодія, публічне адміністрування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Для сучасного суспільства характерною є динамічність розвитку в контексті цифровізації та глобалізації. За таких умов докорінно змінюються та перебудовуються підходи до розуміння сучасної держави і громадянського суспільства. Усвідомити всю глибину цих трансформацій можливо на рівні публічного адміністрування, зокрема в процесі усвідомлення специфічних новітніх форм взаємодії інститутів громадянського суспільства із суб'єктами публічного адміністрування. Це питання актуалізується в умовах переорієнтації системи

публічного адміністрування в Україні, яка, на переконання С. Серьогіної, О. Миколенко, В. Селюкова й О. Лялюка, тривалий час була орієнтована лише на злочинне «обслуговування» тоталітарного режиму та його ключових лідерів [1, с. 287].

Стан дослідження проблеми

Концепція «modern state», або «сучасна держава», знайшла своє широке осмислення у працях багатьох провідних зарубіжних і вітчизняних науковців. Зокрема, окремі аспекти цієї проблематики досліджували такі зарубіжні вчені, як Б. Сілва, З. Кандук, Е. Ероглу, А. Ягмурлу, Ю. Фенг. Окремо досліджувалося питання взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства. Так, фундаторами соціально орієнтованих підходів на рівні адміністративно-правової доктрини виступили В. Авер'янов, О. Андрійко, Г. Атаманчук, О. Бандурка, О. Безпалова, Ю. Битяк, І. Бородін, О. Брусакова, О. Джафарова, М. Качинська, Т. Коломоєць, В. Московець, О. Музичук, О. Негодченко, В. Сокуренько та ін. Водночас перед сучасною адміністративно-правовою доктриною постає необхідність аналізу новітніх підходів і поглядів зарубіжних науковців на сутність сучасної держави й громадянського суспільства в контексті поглиблення процесів цифровізації та глобалізації у світі. Окремо потребують осмислення конкретні «мости» для втілення цих новітніх підходів у практику діяльності суб'єктів публічного адміністрування на рівні сучасних напрямів і форм взаємодії.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити перспективні напрями та форми взаємодії сучасної держави і громадянського суспільства у сфері публічного адміністрування. Для її досягнення необхідно вирішити такі *завдання*: розкрити сутність поняття сучасної держави на основі глибокого міждисциплінарного аналізу поглядів провідних зарубіжних дослідників, відштовхуючись від новітнього бачення концепції сучасної держави; окреслити актуальні аспекти розуміння громадянського суспільства в умовах цифровізації та глобалізації; проаналізувати погляди окремих вітчизняних науковців на сутність публічного адміністрування та сформулювати авторське бачення цієї категорії в контексті досліджуваної проблематики; на основі ґрунтовних вітчизняних і зарубіжних досліджень виокремити перспективні напрями та форми взаємодії сучасної держави і громадянського суспільства.

Наукова новизна дослідження

Втілено новітній погляд на сутність сучасної держави, що досягається в процесі ґрунтовного аналізу наукових досліджень науковців – представників різних галузей знань і країн світу, а також окреслено

сучасні підходи до розуміння громадянського суспільства, на основі чого виокремлено перспективні напрями та форми взаємодії сучасної держави і громадянського суспільства, які раніше не розглядалися в контексті досліджуваної проблематики.

Виклад основного матеріалу

Розглядаючи сутність сучасної держави в широкому розумінні, Б. Сіва у своїй статті прагне зрозуміти та пояснити, чому вона є абстрактною конструкцією, заснованою більше на вірі, ніж на суспільному договорі. Крім того, дослідник стверджує, що політичну владу слід визначати через використання примусу чи монополізованого насильства замість посилення на суспільні цілі чи мирне вирішення розбіжностей [2, с. 105].

У вузькому ж значенні в нашому дослідженні під сучасною державою ми будемо розуміти новітні аспекти механізму реалізації владних повноважень суб'єктами публічного адміністрування.

Феномен сучасної держави в широкому значенні неможливо розглядати окремо від процесів глобалізації. Як зазначають Ю. Волошин і В. Крикун, постає питання про проблему реалізації державного суверенітету в контексті міждержавної інтеграції, що свідчить про створення наднаціональних утворень та поглиблення міждержавної інтеграції. На сучасному етапі розвитку конституційного та міжнародного права сформулювалися дві протилежні концепції державного суверенітету. Одна з них полягає в тому, що сучасна глобалізація «стирає» державні кордони та зменшує державний суверенітет; відповідно до другої подальше зміцнення суверенітету є об'єктивною закономірністю розвитку держав на всіх етапах їх історичної еволюції [3, с. 357].

Ми ж стоїмо на тому, що подібні міждержавна інтеграція та глобалізація позначаються й на публічному управлінні в окремій державі, зокрема закладають у саме розуміння держави пасивну роль, формують множинне коло суб'єктів як зовнішніх, так і внутрішніх, особливо у сфері громадянського суспільства. Ці суб'єкти перебирають на себе ті функції, що раніше виконувалися державою, спрямовують окремі напрями діяльності органів державної влади на вирішення глобальних проблем (транснаціональної злочинності, наслідків глобальних екологічних катаклізмів тощо), закладають тенденції на рівні публічного управління до все більшої децентралізації компетенції органів державної влади та водночас до глобалізації управління окремими сферами, що пов'язані з глобальною зміною клімату та іншими проблемами загальносвітового масштабу.

Представник словенської наукової спільноти З. Кандук крізь призму кримінологічного бачення вважає, що сучасна держава – це організація (комплекс установ), яка сьогодні має погану репутацію

внаслідок таких широко поширених, глибоко вкорінених і добре відомих явищ, як корупція, клієнтелізм, приватизація, «феодалізація» державних ресурсів і функцій, маніпулювання людьми за допомогою служб зв'язків із громадськістю та засобів масової інформації, непрозоре ухвалення/неухвалення важливих рішень та значна класова упередженість [4, с. 305].

Дійсно, ця теза актуалізує соціально орієнтований вектор сучасної держави, який є багатоманітним і тісно пов'язаним із потребами населення. Так, держава виступає своєрідним «мостом» між суспільством і потенційними можливостями його розвитку та задоволення максимально широкого кола потреб у сфері працевлаштування, охорони здоров'я, дозвілля, освіти, науки, культури, виробничій сфері, закладаючи так званий напрям «паблік рілейшенз».

Турецькі дослідники Е. Ероглу та А. Ягмурлу стверджують, що «паблік рілейшенз» є найважливішою функцією державного управління сучасної держави. Науковці наголошують на тому, що такі підходи вибудували відносини «держава – громадянин» у новому ракурсі. У цьому контексті зв'язки з громадськістю в сучасній державі змінили свою позицію на обслуговування, орієнтоване на клієнтів, участь, підзвітність і прозорість, глобальні відносини, оцифровку та управління кризовими ситуаціями, додавши такі різні новітні практики, як цифрові комунікаційні платформи, публічна дипломатія, публічний маркетинг та антикризовий менеджмент [5, с. 139].

Ми глибоко переконані, що в основі такої перебудови відносин «держава – громадянин» лежить формування глобального віртуального середовища, вільного від системоутворюючого впливу будь-якої держави, бізнесу, світового лідера чи церкви. Це середовище до того ж тяжіє до постійного розвитку, трансформації, поліваріантності поведінки, альтернативного вибору, що органічно доповнює провідну в сучасному суспільстві філософію постмодерну. І сучасна держава на рівні публічного управління має підлаштовуватися під такі новітні цифрові реалії, перебудовувати діяльність органів державної влади під ті об'єктивні можливості, що відкривають процеси глобалізації та цифровізації. У світлі цих процесів не лише трансформуються діяльність державних інституцій, а й утворюється новітнє бачення громадянського суспільства, коло можливостей якого суттєво розширюється, зокрема за рахунок комунікації з численними міжнародними партнерами та реалізації новітніх цифрових ініціатив.

Як зауважують О. Тихонова, А. Голдовський, О. Братасюк, Н. Чорногор, Н. Гербуг та Н. Серьогіна, концепція громадянського суспільства, що сягає корінням у давнину й отримала розвиток у працях ліберальних гуманістів Нового часу, знову стала актуальною наприкінці ХХ століття у зв'язку з розвитком демократизації. Ця концепція

заснала значних змін у XXI столітті через поширення різноманітних онлайн-форм громадянської активності [6, с. 168].

Китайський дослідник Д. Фенг стверджує, що неурядові організації як ядро громадянського суспільства супроводжували сучасне будівництво національних держав і формували одна одну під час взаємодії із сучасною державою. Період і перебіг сучасного національно-державного будівництва визначили їх характер та функції. Неможливо аналізувати неурядові організації в країнах, що розвиваються, за моделлю неурядових організацій у розвинутих країнах через відсутність перспективи сучасного національно-державного будівництва [7, с. 1575].

Водночас можемо зауважити, що в сучасному глобалізованому світі підхід щодо розгляду сутності та масштабів діяльності неурядових організацій виключно в межах окремої держави є доволі обмеженим. Адже, як ми зазначали вище, відкритість сучасного віртуального середовища дозволяє активній громадськості різних держав світу реалізовувати спільні онлайн-ініціативи, проводити дослідження, заходи, комплексні програми, при цьому навіть не перетинаючи національних кордонів.

Зауважимо, що вітчизняне нормативно-правове регулювання взаємодії держави та громадянського суспільства на рівні публічного управління є доволі прогресивним, орієнтованим на високі міжнародні стандарти і спрямованим на майбутнє. Відповідно до Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки громадянське суспільство здатне зробити значний внесок у сталий розвиток держави шляхом надання соціальних послуг, забезпечення здійснення соціального підприємництва, збільшення кількості робочих місць і самозайнятих осіб, поліпшення бізнес-середовища, протидії корупції, сприяння прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування та реалізації інших суспільно корисних проєктів¹.

Як бачимо, стратегія визначає основу взаємодії держави та громадянського суспільства, що нею виступає сталий розвиток, під яким ми розуміємо баланс між поточними потребами людства та гармонійним існуванням майбутніх поколінь, в основі якого лежать цілі сталого розвитку, що визначаються Самітом Організації Об'єднаних Націй з питань сталого розвитку на основі аналізу глобальних світових викликів та провідних тенденцій, схвалених світовим співтовариством.

¹ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затв. Указом Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021> (дата звернення: 08.08.2023).

Основою, фундаментом такої взаємодії виступає, на наше глибоке переконання, публічне адміністрування, під яким К. Бугайчук розуміє вид діяльності публічної адміністрації, який виражається, крім надання адміністративних послуг, у реалізації та виконанні законів і підзаконних нормативно-правових актів [8, с. 42]. Р. Миронюк під терміном «публічне адміністрування» розуміє виконання певних завдань у межах інструкцій, а в широкому розумінні, на його думку, це поняття включає також контроль за виконанням управлінських рішень [9, с. 5].

Ми ж у контексті цього дослідження схиляємося до розуміння публічного адміністрування як функціонування утвореної державою системи суб'єктів публічного адміністрування, діяльність якої спрямована на забезпечення сталого розвитку держави в процесі надання адміністративних послуг, виконання законів і підзаконних нормативно-правових актів, взаємодії з громадянським суспільством у національному та міжнародному вимірі.

Подібне розуміння публічного адміністрування відкриває перед нами шлях до осмислення окремих перспективних напрямів взаємодії сучасної держави та громадянського суспільства. До переліку таких напрямів, кожен з яких охоплює окремі форми, ми відносимо такі.

1. Взаємодія держави з членами діаспор за допомогою різноманітних інститутів і практик. Так, австралійський дослідник А. Гамлен у своїй статті «Еміграційна держава і сучасна геополітична уява» визначив дві форми взаємодії держави з діаспорою: перша, яка зводиться до культивування та визнання діаспорних громад; друга, що залучає їх до взаємних зв'язків з батьківщиною. Вчений наголошує на тому, що всупереч загальноприйнятій думці для держав є нормальним існування різноманітних механізмів, які виступають за їхні кордони та впливають на екстериторіальні групи [10, с. 840]. Вважаємо, що цей напрям і форми в його межах потребують максимальної акумуляції зусиль наукової спільноти у світлі надзвичайно тяжкої демографічної ситуації в Україні та масової проблеми незаконного перетинання державного кордону.

2. Взаємодія держави з інститутами громадянського суспільства, сформованими здобувачами вищої освіти. Як зауважують О. Безпалова, В. Аброськін, О. Андрійко, О. Синявська та С. Євдокименко, наближення рівня організації, ефективності функціонування системи вищої освіти в Україні до стандартів і вимог європейського освітнього простору вимагає визначеності, чіткості, конкретності адміністративно-правового регулювання діяльності закладів вищої освіти [11, с. 6]. Зокрема, потребує детального розгляду така форма взаємодії, як державна підтримка соціальних проєктів, розроблених

здобувачами вищої освіти та спрямованих як на підвищення комфорту й безпеки освітнього середовища в конкретному закладі вищої освіти, так і на вирішення нагальних потреб населеного пункту, регіону чи країни. Подібна форма вимагає також свого інституційного втілення у створенні відповідних профільних центрів (відділів) на рівні закладів вищої освіти та їхніх структурних підрозділів.

3. Взаємодія держави з громадянським суспільством у сфері екологічної безпеки держави. Цей напрям охоплює такі форми, як проведення екологічних акцій за участі населення та працівників суб'єктів публічного адміністрування, розробка проєктів, зокрема інфраструктурних, на тему відновлювальних джерел енергії, проведення заходів, спрямованих на підвищення екологічної свідомості населення, розробка різноманітних інструментів оперативного обміну інформацією між громадськістю та суб'єктами публічного адміністрування (чатботів, програм, баз даних тощо) з метою швидкого реагування компетентних державних органів на факти порушення екологічного законодавства. Окремі дослідники розглядають цей напрям у міжнародному вимірі. Так, О. Безпалова, С. Онопрієнко, С. Тарасов, З. Заваьна та М. Старинський стоять на тому, що важливим недоліком низки країн світу є відсутність єдиного узгодженого переліку показників оцінки екологічної безпеки в кожній країні. Дослідники зауважують, що наявність однакових показників для всіх держав дозволить контролювати стан довкілля в державі іншим зацікавленим сторонам, а також забезпечити реальну відповідальність держави за незадовільний стан довкілля [12, с. 804].

Висновки

Підсумовуючи викладене, можна зауважити, що міждержавна інтеграція та глобалізація позначаються й на публічному управлінні в окремій державі, зокрема закладають у саме розуміння держави пасивну роль, формують множинне коло суб'єктів як зовнішніх, так і внутрішніх, особливо у сфері громадянського суспільства, які перебирають на себе ті функції, що раніше виконувалися державою, спрямовують окремі напрями діяльності органів державної влади на вирішення глобальних проблем (транснаціональної злочинності, наслідків глобальних екологічних катаклізмів тощо), закладають тенденції на рівні публічного управління до все більшої децентралізації компетенції органів державної влади та водночас до глобалізації управління окремими сферами, що пов'язані з глобальною зміною клімату та іншими проблемами загальносвітового масштабу.

Ми стоїмо на тому, що в новітньому розумінні парадигми взаємовідносин сучасної держави та громадянського суспільства має місце соціально орієнтований вектор держави, який є багатоманітним і

тісно пов'язаним із потребами населення. Так, держава виступає своєрідним «мостом» між суспільством і потенційними можливостями його розвитку та задоволення максимально широкого кола потреб, закладаючи так званій напрямком «паблік рілейшенз».

В основі перебудови відносин «держава – громадянин» лежить формування глобального віртуального середовища, вільного від системоутворюючого впливу будь-якої держави, бізнесу, світового лідера чи церкви. Це середовище до того ж тяжіє до постійного розвитку, трансформації, поліваріантності поведінки, альтернативного вибору, що органічно доповнює провідну в сучасному суспільстві філософію постмодерну. І сучасна держава на рівні публічного управління має підлаштовуватися під такі новітні цифрові реалії, перебудовувати діяльність органів державної влади під ті об'єктивні можливості, що відкривають процеси глобалізації та цифровізації.

Відкритість сучасного віртуального середовища дозволяє активній громадськості різних держав світу реалізовувати спільні онлайн-ініціативи, проводити дослідження, заходи, комплексні програми, при цьому навіть не перетинаючи національних кордонів.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки визначає основу взаємодії держави та громадянського суспільства, що нею виступає сталий розвиток, під яким ми розуміємо баланс між поточними потребами людства та гармонійним існуванням майбутніх поколінь, в основі якого лежать цілі сталого розвитку.

Ми схиляємося до розуміння публічного адміністрування як функціонування утвореної державою системи суб'єктів, діяльність якої спрямована на забезпечення сталого розвитку держави в процесі надання адміністративних послуг, виконання законів і підзаконних нормативно-правових актів, взаємодії з громадянським суспільством у національному та міжнародному вимірах.

До перспективних напрямів взаємодії сучасної держави та громадянського суспільства, які охоплюють окремі форми, ми відносимо взаємодію держави з членами діаспор за допомогою різноманітних інститутів і практик, взаємодію держави з інститутами громадянського суспільства, сформованими здобувачами вищої освіти, взаємодію держави з громадянським суспільством у сфері екологічної безпеки.

Список бібліографічних посилань: 1. Serohina S. H., Mykolenko O. M., Seliukov V. S, Lialiuk O. Public Administration as One of the Forms for Exercising State Power. *Indonesian Law Journal*. 2021. Vol. 9, No. 2. Pp. 279–290. DOI: <https://doi.org/10.15408/jch.v9i2.21692>. 2. Burgos S. The modern state as an armed abstraction. Some insights. *Revista Ppublicana*. 2018. Iss. 24. Pp. 105–126. 3. Волошин Ю., Крикун В. Правова глобалізація та міждержавна інтеграція як провідні чинник формування

державної безпеки та суверенітету // Досягнення в галузі соціальних наук, освіти та гуманітарних досліджень : Матеріали II Міжнар. конф. з соц.-економ. та академ. наук (м. Прага, 18–19 черв. 2018 р.). Прага, 2018. С. 351–358. **4.** Kanduc Z. (Post)modern state in a criminological perspective. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*. 2008. Iss. 4. Pp. 305–320. **5.** Eroğlu E., Yağmurulu A. Modern Devletin Yönetim Fonksiyonu Olarak Halkla İlişkiler ve 1980 Sonrası Şekillenışı. *Amme İdaresi Dergisi*. 2020. Cilt 53, Sayı 4. S. 139–167. **6.** Tikhonova O. V., Holdovskyi A. H., Bratasyuk O. B., Chornohor N. S., Herbut N. A., Serohina N. K. The efficiency of tools for social interaction between public authorities and civil society. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 51. Pp. 161–170. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.15>. **7.** Feng J. Modern Nation-State Building: The Perspective of Research on NGO // International Conference on Education Science and Management Engineering (ESME) (Beijing, 2011, Aug. 16–18). Beijing : Shanghai TV University, 2011. Pp. 1573–1579. **8.** Бугайчук К. Л. Публічне адміністрування: теоретичні засади та підходи до визначення. *Право і безпека*. 2017. № 3 (6). С. 38–44. **9.** Миронюк Р. В. Публічне адміністрування : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 81 с. **10.** Gamlen A. The emigration state and the modern geopolitical imagination. *Political Geography*. 2008. Vol. 27, Iss. 8. Pp. 840–856. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2008.10.004>. **11.** Bezpalova O., Abroskin V., Andriiko O., Syniavska O., Yevdokimenko S. The essence and types of administrative procedures in the activities of higher education institutions as subjects of the implementation of the educational function of the state. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. Vol. 23, Iss. 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/theessence-and-types-of-administrative-procedures-in-the-activities-of-higher-educationinstitutions-as-subjects-of-the-implement-9708.html> (дата звернення: 08.08.2023). **12.** Bezpalova O., Onopriienko S., Tarasov S., Zavalna Zh., Starynskyi M. State environmental security in national and globalization aspects. *Journal of Security and Sustainability Issues*. 2020. Vol. 9, No. 3. Pp. 797–806. DOI: [https://doi.org/10.9770/JSSI.2020.9.3\(6\)](https://doi.org/10.9770/JSSI.2020.9.3(6)).

Надійшла до редколегії 10.08.2023

Прийнята до опублікування 14.09.2023

Muzychuk O. M., Buhachuk K. L. Modern State and civil society: promising directions and forms of interaction in the field of public administration

The work embodies the author's view on how interstate integration and globalisation also affect public administration in a particular State, in particular, they introduce a passive role into the very understanding of the State, form a multiple range of actors, both external and internal, especially in the field of civil society, which take over the functions previously performed by the State direct certain areas of public authorities' activities to address global issues

(transnational crime, the consequences of global environmental disasters, etc.), set trends at the level of public administration towards greater decentralisation of the competence of public authorities and, at the same time, towards globalisation of management of certain areas related to global climate change and other global problems.

It is emphasised that in the newest understanding of the paradigm of relations between the modern State and civil society, there is a socially oriented vector of the State, which is diverse and closely related to the needs of the population. The state acts as a kind of “bridge” between society and the potential opportunities for its development and satisfaction of the widest possible range of needs, establishing the so-called “public relations” direction.

The authors propose their own interpretation of public administration as the functioning of a public entity system established by the State, whose activities are aimed at ensuring sustainable development of the State in the process of providing administrative services, implementing laws and by-laws, and interacting with civil society in the national and international dimensions.

The promising directions of interaction between the modern State and civil society, which are divided into separate forms, include interaction of the State with members of diasporas through various institutions and practices, interaction of the State with civil society institutions formed by higher education students, interaction of the State with civil society in the field of environmental security of the State.

Key words: State, civil society, directions, forms, interaction, public administration.

УДК 347.73

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.35>

Яна Олександрівна Пономарьова,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3749-9258>,

e-mail: yanaponomareva@ukr.net;

Марія Юріївна Новик,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0003-6575-3118>,

e-mail: masha.kotsar96@gmail.com;

Роман Васильович Кобко,

*кандидат економічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2928-4735>,

e-mail: evgeniykobko@gmail.com

**ХАРАКТЕРИСТИКИ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ
БЮДЖЕТНОГО ПРАВА**

Здійснено аналіз наукових поглядів стосовно тлумачення понять «принципи», «принципи права» та «принципи бюджетного права», на основі чого сформульовано авторську думку щодо тлумачення останнього терміна. Виокремлено та надано характеристику спеціальним принципам бюджетного права. Акцентовано увагу на тому, що не всі з окреслених засад було закріплено на законодавчому рівні, а отже, ця прагматика потребує усунення.

Ключові слова: принципи, принципи бюджетного права, законодавство, бюджет.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Бюджет є фінансовою основою реалізації державної політики, яка наскрізно пронизує механізми публічного адміністрування, формує базис для подальшої розбудови держави. При цьому бюджетне право також ґрунтується на системі певних засад, які потребують

свого осмислення на науковому рівні з урахуванням новітніх змін у суспільних відносинах під впливом специфічних умов режиму воєнного стану, карантинних обмежень і науково-технічного прогресу

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання бюджетного права досліджували у своїх наукових працях О. М. Бандурка, О. М. Музичук, А. Т. Комзюк, О. П. Гетманець, О. Ю. Сиявська, Є. А. Алісова, О. Ф. Андрійко, К. Б. Левченко, В. Л. Нагребельний, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, Ю. Ю. Пустовіт, В. Д. Чернадчук, О. В. Чернадчук, Н. Я. Якимчук та інші дослідники. Водночас, наголошуючи на важливості, системності та ґрунтовності втілених у роботах науковців положень, на розумінні принципів бюджетного права багато в чому позначаються глибинні суспільні перебудови, які мають місце в українському суспільстві.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб встановити коло та надати характеристику принципам бюджетного права. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати сутність поняття «бюджетне право»; окреслити коло відповідних принципів та надати їм характеристику крізь призму авторського погляду на окремі аспекти, пов'язані з досліджуваною проблематикою.

Наукова новизна дослідження

Досліджувані принципи проаналізовано з урахуванням умов воєнного стану та інших актуальних суспільних перетворень, зокрема карантинних обмежень в умовах пандемії коронавірусної хвороби.

Виклад основного матеріалу

Почнемо з того, що проаналізуємо підходи різних науковців до визначення принципів. В. Я. Малиновський у навчальному посібнику «Державне управління» зазначає, що «принципи – це специфічне поняття, змістом якого є не так сама закономірність, відносини, взаємозв'язок, як наше знання про них. Вони становлять результат узагальнення людьми об'єктивно чинних законів і закономірностей, притаманних їм загальних рис, характерних фактів і ознак, які стають загальним началом їхньої діяльності» [1, с. 190–191]. При цьому в контексті досліджуваної позиції важливо наголосити, що принципи покликані відображати ті базові реалії суспільного життя, в яких відбуваються ті чи інші досліджувані процеси чи здійснюються суспільні відносини. І саме з'ясування новітнього змісту усталених принципів покладається на наукову спільноту.

Відповідно до Енциклопедичного словника з державного управління принципи становлять основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю

і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи права, державного устрою тощо. Для принципів властиве абстрактне відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їхню особливу роль у структурі широкого кола явищ [2, с. 560–561]. Аналізуючи це положення, важливо зазначити, що у позиціях окремих учених принципи зводяться до досить абстрактних категорій, які часто мають мінімальні відмінності навіть у дослідженнях з різних дисциплін. Це породжує дещо формальне ставлення до питань принципів, що, у свою чергу, перешкоджає врахуванню новітніх тенденцій розвитку суспільства у наукових дослідженнях.

С. В. Прийма зазначає, що «при більш послідовному дослідженні принципу його можна розглядати в трьох значеннях: 1) як основне вихідне положення якоїсь теорії, вчення, науки, світогляду, теоретичної програми; 2) як переконання, погляд на речі; 3) як основну особливість в улаштуванні чого-небудь» [3]. Комплексне бачення дослідника наштовкує нас на ідею про необхідність забезпечення широкої індивідуалізації принципів, зокрема про особистісні принципи конкретного дослідника, які багато в чому можуть допомогти у розбудові вітчизняної науки: що ж спрямовує конкретного науковця на проведення наукових досліджень, чого він хоче досягти на рівні всієї своєї діяльності, що рухає ним у цьому та інших його дослідженнях.

М. В. Пенцов у своїй статті «Принципи судочинства як найважливіші засади ефективної організації судової влади в Україні та країнах СНД» зазначає, що «принципи – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності та підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відзначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [4, с. 10]. При цьому принципи не можуть набувати позитивної чи негативної конотації, зокрема на рівні юридичної техніки, вони безвідносні, у них втілене розуміння об'єктивної реальності з усіма її перевагами та недоліками. Причому тут важливо наголосити саме на відображенні об'єктивного стану розвитку суспільства, а не популістичних лозунгів вищого політичного керівництва чи актуальних напрямів (категорій, визначень) у світі поточних реформ, зокрема тих, що наразі знаходять широкий резонанс у суспільстві та міжнародному співтоваристві. На наше переконання, принципи на рівні нормативно-правових актів саме і покликані скеровувати такий резонанс чи стихійні реформи у площину засад відповідного національного законодавства.

С. О. Шатрава, аналізуючи принципи превентивної поліцейської діяльності, наголошує на тому, що «такі принципи, як законності,

гуманізму, соціальної справедливості, юридичної рівності перед законом, демократизму, пріоритету прав, свобод та інтересів людини і громадянина, є універсальними, а отже, загальнообов'язковими» [5, с. 44]. Водночас наголосимо, що на рівні юридичної техніки необхідно забезпечувати максимальну деталізацію універсальних принципів шляхом урахування найбільш проблемних аспектів у конкретній сфері. Такі принципи потребують, на нашу думку, деталізації якщо не на рівні відповідних законів, то знаходити своє відображення у положеннях підзаконних нормативно-правових актів, які б описували ці принципи з прив'язкою до конкретних ситуацій, у яких вони можуть втілюватися у практичній діяльності.

А. М. Колодій переконливо доводить, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини цього типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю та загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцненню певного суспільного ладу [6, с. 274].

Зауважимо, що у вітчизняних дослідженнях за принципами часто намагаються приховати недостатню обізнаність і некомпетентність у певній галузі, обравши доволі загальну тему. Ця проблема потребує дієвих рішень на рівні організації наукової діяльності в Україні, мотивування дослідників до проведення фундаментальних досліджень, що тісно пов'язано з реалізацією відповідних міжнародних стипендійних програм, проведенням наукових резиденцій, побудовою дієвої багаторівневої системи професійних заохочень вітчизняних дослідників.

Цікавим є погляд О. В. Зайчука, який стверджує, що «принципи в праві охоплюють всю правову матерію – і ідеї, і норми, і відносини, а також надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики» [7, с. 22].

Взагалі ідея у праві є досить цікавою категорією. Світ ідей є безмежним, відкритим як для здобувача освіти, так і для заслуженого професора. Важливим у цьому аспекті є генерування ідей на всіх рівнях: як у науково-освітній сфері, так і у практичній. Доволі перспективним рішенням, на наше переконання, можуть слугувати банки ідей здобувачів освіти, науково-педагогічних працівників, які б акумулювали перспективні теми для подальших досліджень. Те саме важливо реалізовувати і у практичній сфері. Не показники мають бути в пріоритеті, а, наприклад, щомісячний аналітичний звіт підрозділу

із зазначенням наявних проблем і шляхів їх вирішення. Подібна зв'язність удосконалить і планування, і якість виконуваної роботи.

Варто зазначити, що сутність принципів безпосередньо залежить від того, про яку сферу суспільних відносин ідеться. Так, І. М. Проць вказує, що у навчальній літературі під принципами бюджетного права розуміють теоретично обґрунтовані та нормативно закріплені основні засади (ідеї, вимоги) сутності бюджетного права, складові основного змісту, що визначають загальну спрямованість правового регулювання бюджетної діяльності держави та місцевих утворень на досягнення поставлених цілей і завдань [8].

О. М. Бандурка вважає, що принципи бюджетного права – це основні положення побудови бюджетних правовідносин, що спрямовані на розвиток суспільних відносин, необхідних для успіху життєдіяльності країни. Головна відмінна риса бюджетних правовідносин від фінансових або будь-яких інших відносин – це принцип повного забезпечення надходжень до всіх бюджетів та їх оптимальне використання [9]. Так, наголосимо, що науковець розкриває визначення принципів не лише через апелювання категоріями бюджетного права в межах загального розуміння сутності принципів, а зводить їх до конкретного механізму, тим самим дозволяючи нам як подальшим дослідникам цієї проблематики «доторкнутися до неї», «відчути» і запропонувати власні ідеї.

Д. В. Коробцова зазначає, що принципи бюджетного права мають дві зовнішні текстуальні форми закріплення прецедентну та законодавчу, основною відмінністю яких є потенційні правові можливості регуляторного впливу принципів бюджетного права на суб'єктів бюджетних правовідносин, тобто ці принципи адресовані визначеному колу суб'єктів і застосовуються до конкретних категорій справ (прецедентна форма) або адресовані неперсоніфікованим суб'єктам бюджетного права та розраховані на невизначену кількість разів застосування [10].

Отже, під принципами бюджетного права найбільш доцільно розуміти відправні начала, вихідні ідеї, які формують основу (базис) для функціонування та подальшого розвитку відповідної галузі права. А отже, саме від змістової наповненості досліджуваних принципів залежить не тільки функціонування бюджетного права, а й усіх суспільних правовідносин, які регулюються нормами досліджуваної правової галузі. Вказані принципи, як правило, поділяють на загальноправові, міжгалузеві та спеціальні (галузеві). У межах обраної проблематики нами буде приділено увагу саме останній групі принципів.

Перелік спеціальних принципів бюджетного права, на нашу думку, має бути таким:

– принцип економічної обґрунтованості. Відповідно до вказаного принципу бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держави та розрахунках надходжень до бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил [11];

– принцип узгодженості бюджетної політики. Усі елементи бюджету повинні бути спрямовані на досягнення загальної мети державної політики. Це означає, що всі рівні бюджету (центрального, регіонального та місцевого) мають працювати узгоджено і спрямовуватись на досягнення спільної стратегії;

– принцип стимулювання розвитку місцевих бюджетів, метою якого є забезпечення збалансованого розвитку регіонів і місцевих громад;

– принцип панування Державного бюджету. Він впливає з наведеної вище практики бюджетної діяльності, але також і з необхідності та важливості виконання державних завдань. Держава повинна забезпечити громадян соціальними благами, які гарантуються Конституцією, та фінансувати виконання інших функцій: державне управління, міжнародна діяльність, національна оборона країни та інших, що потребують грошей. Це не означає, що держава витрачає кошти тільки Державного бюджету, видатки місцевих бюджетів також використовуються на державні справи, але згідно з розподілом повноважень на власні та делеговані [9];

– принцип збалансованості, який означає, що видатки державного бюджету повинні бути збалансовані з доходами держави;

– принцип єдності бюджетної системи України, який передбачає регулювання бюджетних відносин, що, з одного боку, гарантувало б єдині основи фінансової діяльності держави і органів місцевого самоврядування, а з іншого – дозволяло б місцевим органам влади та місцевого самоврядування у межах своїх повноважень здійснювати бюджетне регулювання згідно з чинним законодавством. Суттєвою ознакою єдності бюджетної системи України є єдність принципів її побудови. Важливою складовою принципу єдності бюджетної системи України є встановлення єдиних форм бюджетної документації і звітності, затверджених законодавством України, які одночасно є обов'язковими для використання всіма учасниками бюджетного процесу [12].

Висновки

Зазначені вище принципи найбільш змістовно та повно характеризують бюджетне право. Дотримання їх є обов'язковим для всіх учасників бюджетних правовідносин, а отже, відхилення від них тягне за собою настання юридичної відповідальності. Наголошено, що принципи покликані відображати ті базові реалії суспільного життя,

в яких відбуваються ті чи інші досліджувані процеси або здійснюються суспільні відносини. Акцентовано увагу на необхідності забезпечення широкої індивідуалізації принципів, зокрема про особистісні принципи конкретного дослідника, які багато в чому можуть допомогти у розбудові вітчизняної науки. Відмічено, що принципи не можуть набувати позитивної чи негативної конотації, зокрема на рівні юридичної техніки, вони безвідносні, у них втілено розуміння об'єктивної реальності з усіма її перевагами та недоліками. Наголошено на необхідності відображення у принципах об'єктивного стану розвитку суспільства, а не популістичних лозунгів вищого політичного керівництва чи актуальних напрямів (категорій, визначень) у світлі поточних реформ, зокрема тих, що зараз набувають широкого резонансу в суспільстві та міжнародному співтоваристві. Наголошено на тісному взаємозв'язку ідей та принципів права, на важливості у цьому аспекті генерування ідей на всіх рівнях: як у науково-освітній сфері, так і у практичній. Досить перспективним рішенням, на наше переконання, можуть бути банки ідей здобувачів освіти, науково-педагогічних працівників, які б акумулювали перспективні теми для подальших досліджень. Те саме важливо реалізовувати і у практичній сфері. Не показники мають бути в пріоритеті, а, наприклад, щомісячний аналітичний звіт підрозділу із зазначенням наявних проблем і шляхів їх вирішення. Подібна звітність удосконалисть і планування, і якість виконуваної роботи.

Список бібліографічних посилань: 1. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. та перероб. Київ : Атіка, 2003. 576 с. 2. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с. 3. Прийма С. В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55. 4. Пенцов М. В. Принципи судочинства як найважливіші засади ефективної організації судової влади в Україні та країнах СНД. *Право і безпека*. 2014. № 2 (53). С. 10–13. 5. Шатрава С. О., Парханов Г. Р. Принципи превентивної поліцейської діяльності: поняття, зміст та їх класифікація. *Право і безпека*. 2019. № 3 (74). С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.06>. 6. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 205 с. 7. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28. 8. Проць І. М. Принципи бюджетного права: правова природа, поняття та система. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 4 (10). С. 116–122. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2020-4-116-122>. 9. Фінансове право : підручник / Ю. М. Жорнокуй, О. В. Кашкарьова, Т. В. Колесник та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки, О. П. Гетманець. Вид. 2-ге, допов. і перероб. Харків :

Екограф, 2015. 496 с. **10.** Коробцова Д. В. Принципи бюджетного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 22 с. **11.** Правознавство : підручник / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін. ; за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. Київ : КНЕУ, 2003. 767 с. **12.** Лисяк А. Принципи бюджетної системи нового бюджетного кодексу України. *Вісник економічної науки України*. 2011. № 1. С. 74–79.

Надійшла до редколегії 19.08.2023

Прийнята до опублікування 15.09.2023

Ponomarova Yu. O., Novyk M. Yu., Kobko R. V. Characteristics of Budget Law special principles

The purpose of the article is to define and characterise the principles of Budget Law. It is argued that the principles of budget law are most appropriately understood as the starting points, the initial ideas which form the basis for the functioning and further development of the relevant branch of law. The principles are intended to reflect the basic realities of social life in which certain processes under study take place or social relations are carried out. Thus, not only the functioning of Budget Law, but also all social legal relations regulated by the rules of the legal field under study depend on the content of the principles under study.

The article identifies and describes the following special principles of budget law: the principle of economic feasibility; the principle of coherence of budget policy; the principle of stimulating the development of local budgets; the principle of dominance of the State budget; the principle of balance; the principle of unity of the budget system of Ukraine; the principle of targeted use of budgetary funds. The attention is focused on the fact that not all of these principles have been enshrined in law, and therefore this gap needs to be addressed.

At the level of legal technique, it is necessary to ensure maximum detail of universal principles by taking into account the most problematic aspects in a particular area. Such principles need to be detailed, if not at the level of relevant laws, then reflected in the provisions of by-laws that would describe these principles with reference to specific situations in which they can be implemented in practice.

Key words: principles, principles of Budget Law, legislation, budget.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.61

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.36>

Тетяна Петрівна Каверіна,

*Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка
Донецького державного університету внутрішніх справ,
факультет підготовки фахівців для підрозділів поліції,
кафедра поліцейської діяльності (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0001-7114-5173>,

e-mail: 0664191061t@gmail.com

**ЗМІНА ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ФАКТІВ БЕЗВІСНОГО
ЗНИКНЕННЯ ОСОБИ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Статтю присвячено дослідженню особливостей правової кваліфікації кримінальних правопорушень, відомості про які було внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактами безвісного зникнення особи за умов тимчасової окупації та впливу фактора непереборної сили у період з 20 лютого 2014 р. і дотепер. Проаналізовано дії слідчого на різних етапах досудового розслідування таких кримінальних правопорушень з урахуванням слідчих ситуацій, безпосередньо пов'язаних з умисним вбивством як наслідком порушення законів та звичаїв війни. Запропоновано підстави для зміни правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи.

Ключові слова: зникнення безвісти, тимчасова окупація, ідентифікація особи, комбатанти, фактор непереборної сили, умисне вбивство, воєнні злочини, порушення законів і звичаїв війни.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кількість умисних убивств (фактів смерті та зникнення безвісти, зареєстрованих із правовою кваліфікацією за статтями 115–118 Кримінального кодексу України (далі – КК України)) у 2014 р. зроста порівняно з попереднім роком на 94,7 % і становила 11 532, наступні три роки постійно і суттєво зменшувалася і у 2017 р. становила 5 180. У 2018–2019 рр. цей показник перебував на рівні 5 500–5 600 діянь за рік, у 2020 р. зменшився відразу на 30,2 % до 3 844, а у 2021 р. ще знизився на 15,4 % та становив 3 251. Їхній відсоток серед усіх посягань на життя та здоров'я особи у 2014 р. зріс із 8,3 % до 18,7 %, а у подальшому переважно скорочувався та у 2021 р. становив 9,7 % [1, с. 74].

Із початку повномасштабного вторгнення рф в Україну станом на кінець березня 2023 р. слідчими Національної поліції України до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) внесено відомості про 22 415 кримінальних проваджень за фактами безвісного зникнення 28 784 громадян та 4 218 кримінальних проваджень за фактами потрапляння у полон 11 657 осіб¹. Поступово ці цифри зменшуються, тому що встановлюється місцезнаходження осіб і спростовуються факти вчинення стосовно них кримінальних правопорушень, а отже, приймаються рішення про закриття кримінальних проваджень на підставі підпунктів 1, 2 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Проте наразі у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами загибелі громадян унаслідок збройної агресії, ще залишаються неідентифікованими 2 865 тіл². Цифри цього дослідження не є остаточними, бо війна триває, окупація певних регіонів України продовжується, а отже, не встановлена точна кількість осіб, які зникли безвісти. Також не визначена кількість серед таких осіб тих, яких є підстави вважати загиблими.

Органами досудового розслідування Служби безпеки України за 5 місяців 2023 р. внесено до ЄРДР відомості за ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни, зокрема якщо вони поєднані з умисним вбивством) у 26 504 кримінальних провадженнях, з них лише у 13 повідомлено особі про підозру, лише щодо 10 з 13 осіб провадження зупинено у зв'язку з розшуком підозрюваного і лише стосовно трьох осіб – направлено до суду з обвинувальним актом (на підставі підпунктів 2, 3 ст. 383 КПК України)³. Переважна більшість кримінальних проваджень зазначеної категорії залишається нерозкритими.

Варіативність правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи за особливих обставин, а наразі такими зникненнями є всі, що відбулися на тимчасово окупованій території, через вплив фактора непереборної сили, вимушену міграцію населення, відсутність єдиного підходу слідчих підрозділів, прокуратури та суду до цього питання на різних етапах

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 11.08.2023).

² Сервіс Міністерства внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://wanted.mvs.gov.ua/> (дата звернення: 11.08.2023).

³ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 11.08.2023).

досудового розслідування є проблемою, яка впливає на призначення справедливого покарання особам, чия провина доведена судом, у вчиненні кримінальних правопорушень насильницького спрямування, наслідком яких є спочатку зникнення особи, а потім встановлення факту її загибелі чи насильницької смерті, позасудової страти.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення та аналіз основних підстав для зміни правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи як передумови їхнього ефективного досудового розслідування, створення переліку питань та обставин, які необхідно опрацювати і з'ясувати для встановлення факту вбивства людини, що стало наслідком безвісного її зникнення за особливих обставин через порушення законів і звичаїв війни.

Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі *завдання*:

- виокремити питання, які слід встановити стосовно факту безвісного зникнення особи;
- визначити та проаналізувати ситуації безвісного зникнення особи в умовах війни (дії фактора непереборної сили) та їх наслідки;
- з'ясувати обставини, які підлягають установленню та доказуванню і тягнуть за собою зміну правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи за особливих обставин.

Стан дослідження проблеми

Питанням досудового розслідування фактів безвісного зникнення особи, зокрема за особливих обставин, безпосередньо з кримінальною складовою приділялася увага таких відомих учених, як О. М. Алексійчук, А. О. Антошук, О. Ю. Булков, В. І. Бояров [2], В. Я. Горбачевський, В. Г. Дрозд, С. Ф. Здоровко, А. В. Іщенко [3], А. В. Іваниця, В. Е. Коновалова, І. В. Кубарев, А. І. Кунтій, С. О. Павленко [4], О. С. Саїнчин, Д. М. Тимчишин, С. С. Чернявський [5], А. О. Шульга, С. В. Яковчук та ін., у працях яких переважно розглянуті загальні теоретичні засади, окремі проблемні питання і тактичні аспекти організації й проведення досудового розслідування. Віддаючи належне здобуткам указаних фахівців, слід зазначити, що проведені наукові дослідження не були пов'язані з воєнними злочинами, а також не стосувалися вивчення обставин безвісного зникнення осіб і вбивств, що стали наслідком порушення законів і звичаїв війни.

Наукова новизна дослідження

Опрацьовано питання правильності встановлення первинних обставин учинення кримінального правопорушення та зміни правової кваліфікації у випадку безвісного зникнення особи за особливих

обставин з подальшим виявленням її у трупі зі слідами насильницької смерті на деокупованих територіях. Обґрунтовано, що такі обставини слід вважати наслідками порушення законів і звичаїв війни. Сформульовано рекомендації, які можуть використовувати працівники слідчих підрозділів правоохоронних органів під час прийняття рішення про уточнення або зміну правової кваліфікації фактів безвісного зникнення особи. Висновки та пропозиції, наведені у статті, ґрунтуються на авторських напрацюваннях, практичному досвіді роботи в органах досудового розслідування Національної поліції України Луганської області за спеціалізацією «розслідування кримінальних правопорушень, скоєних проти життя та здоров'я особи» протягом 2014–2021 рр. та волонтерській діяльності у пошуковому загоні, залученому до проекту «На щиті» Збройних Сил України з червня 2022 р. і дотепер.

Виклад основного матеріалу

Агресивні дії окупаційних військ і окупаційної влади, що протиправно почали здійснювати свої повноваження на новій тимчасово окупованій території, призвели до активного спротиву не лише з боку Збройних Сил України, а й цивільного населення, яке у найкоротший строк мобілізувалося для захисту суверенітету Батьківщини. Частина населення України увійшла до складу добровольчих загонів територіальної оборони, ставши на захист Вітчизни зі зброєю в руках. І що більшим був тиск окупаційної влади на населення, то сильнішим був опір з боку місцевих жителів і, як наслідок, розправи над ними окупантів, які починалися зі свавільних незаконних позбавлень волі, арештів, а продовжувалися катуваннями, позасудовими стратами, приховуванням слідів своїх злочинів. Певний час особи, які були незаконно позбавлені волі чи викрадені, фактично вважалися зниклими безвісти. Лише після встановлення місцезнаходження людини, аналізу об'єктивних обставин її виявлення, стану, слідової картини та інших складових, особливо в разі виявлення зниклого безвісти у трупі, можна робити висновки про фактичну кримінально-правову оцінку вчиненого загалом і зміну первинної правової кваліфікації у кримінальному правопорушенні зокрема.

Звісно, не кожен випадок зникнення безвісти особи має кримінальну складову. У період повномасштабного вторгнення, активної фази бойових дій, впливу фактора непереборної сили, відсутності зв'язку між сім'ями та знайомими більшість випадків зникнення безвісти особи як кримінальний злочин не підтвердилися.

У разі самостійного від'їзду особи з місця проживання, викликаного певними обставинами, цей факт можна встановити, відокремивши такий випадок від, умовно кажучи, кримінальних випадків та підтвердивши його об'єктивними даними (попереднє звільнення з

роботи, переведення пенсійних виплат, оформлення банківської картки з можливістю отримання певних, зокрема соціальних, виплат за кордоном тощо).

Окремі особи свій від'їзд з місця проживання приховують, бажаючи зберегти в таємниці нове місце проживання, особливо якщо йдеться про особисті політичні уподобання в період наближення тимчасової окупації регіону чи безпосередньо за таких обставин, мотиви збереження майна, соціально корисні зв'язки тощо.

Іноколи зникнення особи пояснюється раптовим потраплянням у несприятливу ситуацію, наслідком якої є хвороба, нещасний випадок, амнезія, раптова смерть. Близькі цієї особи не знають про її долю, через що звертаються до підрозділів поліції із заявами про її безвісне зникнення.

Водночас можливе зникнення людини в результаті злочину. Тому, отримавши заяву або повідомлення про зникнення людини, поліцейські зобов'язані уважно дослідити всі обставини такого зникнення та вирішити, в якому саме напрямі проводити розшук.

Під час отримання заяви про зникнення окремих осіб поліцейським рекомендується вести роботу за трьома найбільш вірогідним версіями:

- самостійне залишення місця проживання особою;
- нещасний випадок;
- вчинення кримінального правопорушення стосовно особи.

При цьому будь-яких постійних і чітких критеріїв, що вказують, на якій саме версії треба зосередитись слідчому, немає. Треба відпрацьовувати паралельно всі три версії, поступово виключаючи одна одну.

У всіх випадках, відповідно до вимог ст. 214 КПК України, необхідно вносити відомості до ЄРДР з первинною правовою кваліфікацією за ознаками кримінального правопорушення «умисне вбивство», передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України (з додатковою відміткою «зникнення безвісти»), і проводити досудове розслідування. Під час досудового розслідування у кримінальному провадженні слід з'ясувати таке:

- наявність конфліктних стосунків між зниклою особою та її рідними, близькими, сусідами, співробітниками, знайомими та ін.;
- наявність чийсь-небудь зацікавленості у смерті особи, що зникла;
- очевидну неправдоподібність пояснень про час і обставини зникнення людини з боку осіб, зацікавлених у цьому;
- наявність обставин, які вказують на можливість скоєння умисного вбивства (наявність слідів крові у квартирі, де проживала зникла особа, слідів боротьби, виявлення одягу, в якому вона нібито зникла, тощо);

– висловлення зниклою особою будь-кому побоювань за своє життя;

– надходження підозрілих листів від імені зниклої особи чи інших осіб з інформацією про те, що з ним все в порядку.

Ці та деякі інші дані вимагають найретельнішої перевірки під час відпрацювання версії про вчинення умисного вбивства. При перевірці такої версії особлива увага звертається на розшук і виявлення трупа чи його решток. Виявлення трупа і встановлення способу насильницького позбавлення життя дають змогу швидко розкрити злочин і встановити осіб, причетних до нього.

Однак чимало кримінальних правопорушень, які на початковому етапі кваліфікувались як зникнення безвісти, у подальшому потребували зміни правової кваліфікації через слідчі ситуації, які виникали внаслідок виявлення зниклих безвісти осіб у трупі. Залежно від виявлення трупа й обставин загибелі особи зміна правової кваліфікації може варіюватися від очевидного умисного вбивства, очевидного умисного вбивства під час бойових дій чи вбивства, що стало наслідком порушення законів і звичаїв війни.

У доктрині кримінального права України вбивство зазвичай розглядається як умисне або необережне протиправне заподіяння смерті іншій особі. Об'єктом вбивства визнається життя іншої людини. З об'єктивної сторони вбивство можливе шляхом як учинення дії, так і бездіяльності. Найчастіше вчиняється шляхом дії, наприклад шляхом застосування вогнепальної чи холодної зброї, високих або низьких температур, ураження струмом, задушення, отруєння тощо [6, с. 44].

Суб'єктивна сторона вбивства може характеризуватися як умислом (прямим чи непрямим), так і необережністю (протиправною самовпевненістю або недбалістю). Для кваліфікації вбивства важливо з'ясувати його мотив і мету. Це важливо також для з'ясування ступеня суспільної небезпечності як кримінального правопорушення, так і самого суб'єкта кримінального правопорушення.

Суб'єктом вбивства є будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 14 (за умисні вбивства) або 16 (за неумисні або вбивства з необережності) років.

Наразі вчені здебільшого схиляються до розмежування вбивств за трьома основними видами: звичайне (ч. 1 ст. 115 КК України), за обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК України) та умисне вбивство, вчинене за обставин, що пом'якшують відповідальність (статті 116–118 КК України) [6, с. 45]. Інші склади кримінального правопорушення, де йдеться про настання смерті людини, як-то статті 112, 348, 379, 400, 443 КК України, є спеціальними через певний спеціальний статус потерпілого, а тому за умови конкуренції норм права мають кваліфікуватися за відповідними спеціальними нормами.

Спробуємо запропонувати короткий перелік підстав, посилаючись на які ми можемо змінити правову кваліфікацію у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи в разі виявлення зниклої особи у трупі.

Насамперед аналізу підлягають факти й обставини зникнення особи, які слід розглядати у ретроспективному аспекті (від події назад, тобто розглядаючи обставини, що передували безпосередньому зникненню з урахуванням речових доказів та слідів, залишених на місці, показань свідків, висновків судових експертиз тощо) [7, с. 13]. У випадку існування збройної агресії росії, а цей період логічно розглядати з 20 лютого 2014 р.¹ і дотепер, це може бути від самого факту зміни існуючого порядку – переходу певних місцевостей та державних інституцій під владу незаконних збройних формувань, у подальшому – до тимчасової окупації певного населеного пункту, впливу фактора непереборної сили (активні бойові дії), деокупації населених пунктів та областей тощо. На кожному із зазначених етапів існують свої особливості обставин зникнення особи безвісти. Зникнення особи за звичайних умов – це слідча ситуація, яка виникає без урахування чинника війни. Наразі ж правильно кваліфікувати більшість фактів безвісного зникнення осіб як безвісне зникнення особи за особливих обставин. Окремо всі підстави такого безвісного зникнення особи викладено у чинному Законі України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII. Цей Закон визначає правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та забезпечує правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із набуттям правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, з обліком, розшуком і соціальним захистом таких осіб і членів їхніх сімей. Для цілей цього Закону особливими обставинами вважаються збройний конфлікт, воєнні дії, тимчасова окупація частини території України, надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру².

Обставинами безвісного зникнення особи в умовах війни (дії фактора непереборної сили) та їх наслідками, що посилюють ситуацію, можна вважати:

¹ Ключові питання та відповіді про російську агресію // Міністерство закордонних справ України : офіц. сайт. 20.06.2023. URL: <https://mfa.gov.ua/klyuchovi-pitannya-ta-vidpovidi-pro-rosijsku-agresiyu> (дата звернення: 11.08.2023).

² Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19> (дата звернення: 11.08.2023).

- втрату особою орієнтирів у просторі і часі внаслідок дії стресу через потрапляння у зону активних бойових дій, страх загибелі чи отримання тілесних ушкоджень, інших проявів насильства з боку окупаційної армії;
- загибель особи внаслідок катування чи позасудової страти та її стихійне поховання чи залишення у місці страти (загибелі) і вплив на тіло загиблого сторонніх осіб чи тварин, руйнування його внаслідок природних біологічних процесів;
- загибель особи (комбатанта) внаслідок дії фактора непереборної сили (бойових дій) та неможливість своєчасної евакуації тіла загиблого з поля бою, а також загибель унаслідок дії вибухового пристрою з частковою або повною руйнацією тіла загиблого;
- загибель цивільної особи внаслідок ракетного чи іншого удару або будь-якого виду артилерії з повною або частковою руйнацією тіла;
- потрапляння особи у полон та незаконне переміщення її на територію, яка перебуває під контролем окупаційної армії та влади, або на територію іншої країни;
- інші види насильницького зникнення, пов'язані та не пов'язані із загибеллю людини.

Майже у всіх перерахованих вище випадках у разі реєстрації факту безвісного зникнення особи з первинною правовою кваліфікацією за ч. 1 ст. 115 КК України («умисне вбивство» з додатковою відміткою у ЄРДР «зникнення безвісти») за результатами досудового розслідування первинна правова оцінка підлягає зміні на правову кваліфікацію за ч. 2 ст. 438 КК України на підставі того, що загибель потерпілого має елемент протиправного умисного позбавлення життя, тобто умисного вбивства, вчиненого внаслідок жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням, на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, а також віддання наказу про вчинення таких дій¹.

Звернемося до обставин, які підлягають установленню та доказуванню і тягнуть за собою зміну правової кваліфікації у кримінальних провадженнях за фактами безвісного зникнення особи за обставин війни – фактично особливих обставин.

Насамперед для правильної правової кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення слідчому (прокурору) необхідно дослідити:

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 11.08.2023).

- місце перебування особи та ймовірну дату зникнення (враховуючи віддаленість від місця ведення бойових дій, лінії розмежування, чинники ризику для життя і здоров'я, а також чинники, що можуть впливати на емоційний та психологічний стан людини, стресові розлади тощо);

- оточення зниклої безвісти особи (з уточненням перебування за місцем проживання, у сховищі, на окупованій території, серед осіб та груп цивільного спротиву окупації, військових формувань тощо);

- статус зниклої безвісти особи (цивільний з урахуванням посади на момент окупації, минулих посад: пенсіонер МВС, Національної поліції, учасник бойових дій, місцевий активіст проукраїнського спрямування тощо);

- ймовірний сценарій зникнення і свідчення осіб, що стали очевидцями події (у випадку одночасного безвісного зникнення кількох осіб – встановити їх місцезнаходження, у разі встановлення їх живими – допитати, за умови виявлення їх загиблими – долучити до матеріалів досудового розслідування копії відповідних процесуальних документів чи, за наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 217 КПК України (за необхідності в одному провадженні можуть бути об'єднані матеріали досудових розслідувань, за якими не встановлено підозрюваних, проте є достатні підстави вважати, що кримінальні правопорушення, щодо яких здійснюються ці розслідування, вчинені однією особою (особами)¹), вжити заходів щодо об'єднання матеріалів досудових розслідувань;

- у випадку встановлення особи загиблою – обставини загибелі і місце виявлення трупа, зовнішній вигляд трупа (наявність предметів чи слідів фіксації кінцівок (пластикові стяжки, крововиливи чи садна зап'ястків, нижніх кінцівок, голови, шиї тощо), інших предметів, які б вказували на застосування тортур до загиблого);

- матеріали судово-медичної експертизи, судово-медичної експертизи речових доказів (медико-криміналістичної, судово-гістологічної, судово-імунологічної), а також висновки про причину смерті та давність її настання, а також наявність/відсутність тілесних ушкоджень та механізм їхнього заподіяння. У випадку ж неможливості встановлення причини смерті через незворотні біологічні процеси потрібно врахувати загальну картину стану трупа та наявність підтверджених тілесних ушкоджень і механізму їх заподіяння (переломи кісток різної етимології, наявність слідів вогнепальних поранень на кістках тощо) та з накладенням на обставини події вчинення

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.08.2023).

кримінального правопорушення провести аналіз слідчої ситуації і відпрацювати (варіативно підтвердити) версію про вчинення умисного вбивства особи.

Лише встановивши та проаналізувавши всі ймовірні сценарії розвитку події, можна порушувати питання про негайну зміну правової кваліфікації з ч. 1 ст. 115 КК України (умисне вбивство з додатковою відміткою у ЄРДР «зникнення безвісти») на ч. 2 ст. 438 КК України щодо жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій, якщо вони поєднані з умисним вбивством.

Висновки

Об'єктивність проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за фактами умисних убивств, що стали наслідком порушення законів і звичаїв війни, яким передувало безвісне зникнення особи, забезпечується за рахунок встановлення достовірних та підтверджених даних щодо обставин події злочину, абсолютно всіх фактів, які йому передували, всіх відомостей, що характеризують зниклу особу, спосіб її життя, зв'язки, політичні уподобання тощо.

За особливих умов та дії фактора непереборної сили слідчі ситуації безвісного зникнення особи на початковому етапі досудового розслідування є майже типовими. Однак якісне документування таких кримінальних правопорушень, притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності забезпечується завдяки належній організації взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції, інших правоохоронних органів із військовими, судово-медичними експертами та волонтерськими організаціями пошукового спрямування. Наразі воєнна агресія триває, на деокупованих територіях продовжують виявляти нові факти стихійних поховань осіб, які вважались зниклими безвісти, страчених без суду окупаційною армією. Такі факти є беззаперечним підтвердженням порушення міжнародного права, законів і звичаїв війни.

Список бібліографічних посилань: 1. Вербенський М. Г., Кулик О. Г., Наумова І. В. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2020 рік : монографія / за заг. ред. М. Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2021. 144 с. 2. Бояров В. І. Особливості методики розслідування вбивств, скоєних в умовах протистояння злочинних угруповань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2000. 209 с. 3. Іщенко А. В., Шевченко А. С. Криміналістичне забезпечення розшуку безвісно відсутніх осіб : посібник / за заг. ред. І. П. Красюка. Київ : РВВ МВС України, 2005. 146 с.

4. Павленко С. О., Севрук В. Г., Іщук Д. О. Розслідування вбивств, пов'язаних з безвісним зникненням особи: проблемні питання та напрями удосконалення // Правові реформи в Україні: реалії сьогодення : тези VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 29 жовт. 2015 р.) : у 2 ч. / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2015. Ч. 1. С. 232–234.
5. Особливості кримінальних проваджень щодо безвісти зниклих осіб : метод. рек. / С. С. Чернявський, О. М. Брисковська, А. А. Вознюк та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 104 с.
6. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2021. 768 с.
7. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 464 с.
8. Іщук Д. О. Стан наукових досліджень проблем розслідування вбивств, пов'язаних із безвісним зникненням особи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 213–228.

Надійшла до редколегії 16.08.2023

Прийнята до опублікування 10.09.2023

Kavierina T. P. Changing the legal qualification of the facts of a person's disappearance: a practical aspect

The article is devoted to the study of the peculiarities of legal qualification of criminal offences entered into the Unified Register of Pre-trial Investigations on the facts of disappearance of a person under the conditions of temporary occupation and force majeure circumstances in the period from 20.02.2014 to the present. The actions of an investigator at various stages of pre-trial investigation of such criminal offences have been analysed, taking into account investigative situations directly related to premeditated murder as a result of violation of the laws and customs of war. The grounds for changing the legal qualification in criminal proceedings on the facts of missing persons have been proposed.

The variability of legal qualifications in criminal proceedings based on the facts of the missing person under special circumstances that occurred in the temporarily occupied territory, due to the influence of force majeure, forced migration of the population, the lack of a unified approach of investigative units, the prosecutor's office and the court to this issue at various stages of the pre-trial investigation is a problem that affects the assignment of a fair punishment to persons whose guilt has been proven by the court in the commission of criminal offenses of a violent nature, the consequence of which is first the disappearance of a person, and then the establishment of the fact of his/her death or violent death, extrajudicial execution.

The objectivity of the pre-trial investigation in criminal proceedings on the facts of intentional murders resulting from violations of the laws and customs of war that preceded the disappearance of a person is ensured by establishing reliable and confirmed data on the circumstances of the crime, absolutely all the facts that have preceded it, all information characterising the missing person, his or her lifestyle, connections, political preferences.

Under special conditions and the force majeure factor, investigative situations of missing persons at the initial stage of the pre-trial investigation are almost typical. However, high-quality documentation of such criminal offences and bringing the perpetrators to justice is ensured through the proper organisation of interaction between the investigative and operational units of the National Police and other law enforcement agencies with the military, forensic experts and volunteer search organisations. Currently, the military aggression continues.

Key words: disappearance, temporary occupation, identification of a person, combatants, force majeure factor, intentional killing, war crimes, violation of the laws and customs of war.

Дмитро Сергійович Мельник,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби
з організованою злочинністю при Раді національної безпеки
і оборони України, м. Київ (провідний науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-1497-950X>,
e-mail: d-melnik@ukr.net

КІБЕРТЕРОРИЗМ:

ЗМІСТ, ФОРМИ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ

Проаналізовано сучасні підходи до визначення змісту кібертероризму та його соціальної і правової природи. Описано типові ознаки кібертероризму та запропоновано визначення його поняття. Розкрито основні форми кібертероризму: вчинення терористичних актів організаціями, групами й окремими особами за допомогою комп'ютерів і комп'ютерних мереж або шляхом впливу на інформацію, яка в них обробляється (циркулює), а також використання кіберпростору для інших цілей терористичної діяльності, безпосередньо не пов'язаних зі здійсненням терактів. Запропоновано шляхи вдосконалення системи заходів протидії кібертероризму.

Ключові слова: кібертероризм, комп'ютерні системи і мережі, кіберпростір, заходи протидії.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Глобальний інформаційний простір упродовж кількох останніх десятиліть став ареною боротьби між світовими державами-лідерами за отримання переваги у вирішенні проблем і конфліктів. Процеси глобалізації та невідомий розвиток інформаційних технологій породили нові загрози національній безпеці, насамперед терористичні та кібернетичні, виникнення кібертероризму, безпосередньо пов'язаного з рівнем науково-технічного прогресу. Поява кібертероризму, що розглядається фахівцями як різновид технологічного тероризму та визнаний одним із найнебезпечніших видів кіберзлочинності, зумовлена переходом до електронного управління технологічними процесами [1, с. 91].

Із приєднанням нашої держави до глобального кіберпростору проблема кібертероризму стала для України надактуальною. Рівень інформатизації української держави і суспільства, що зростає, зумовлює потребу створення сучасної та надійної системи гарантування кібербезпеки.

Стан дослідження проблеми

Наукову розробку проблеми тероризму здійснювали такі науковці, як В. Антипенко, Л. Багрій-Шахматов, А. Бакаєв, Д. Белл, Д. Белявський, Ж. Бодріяр, Е. Гіденс, В. Ємельянов, К. Жаринов, В. Крутов, В. Ліпкан, Б. Леонов, О. Соколовський, Е. Тоффлер, Б. Хофман, А. Шмід, Ф. Фукуяма та ін. Інформаційні кібернетико-технологічні аспекти тероризму досліджувалися вітчизняними та іноземними дослідниками (К. Андерсон, К. Беяков, В. Бутузов, В. Голубєв, Д. Дубов, В. Ібрагімов, А. Келлі, Дж. Левіс, Б. Леонов, В. Тафоя, К. Тітуніна та ін.), які спробували виокремити кібертероризм у спеціальний вид і дослідити його зміст.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є уточнення поняття кібернетичного тероризму та його основних форм. *Завданням* дослідження є вироблення пропозицій із формування системи заходів протидії кібертероризму з урахуванням уточненого змісту і форм цього протиправного явища.

Наукова новизна дослідження

З'ясовано правову природу і сутність кібернетичного тероризму та його основні форми, напрацьовано пропозиції з формування системи заходів протидії кібертероризму насамперед в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти нашої країни, які досі були малодосліджені науковцями.

Виклад основного матеріалу

Сучасні високотехнологічні терористичні акти здатні викликати системну кризу на місцевому, регіональному та світовому рівнях. Реальна можливість застосування терористами новітніх інформаційних технологій створює передумови до масштабних аварій на виробництві, блокування роботи транспорту, дезорганізації державного управління, фінансової системи, роботи наукових та медичних центрів. В умовах всеохоплюючого проникнення інформаційних технологій у системи управління державою та керування процесами критичної інфраструктури вони стають дедалі більш вразливими для кіберзагроз, зокрема кібертероризму.

Приклади протиправного застосування наприкінці ХХ століття кібернетичних засобів проти критичної інфраструктури країн заходу засвідчили її вразливість і непередбачуваність наслідків. Неодноразові спроби проникнення хакерів у бази даних Пентагону, системи управління супутниками у Великобританії тощо та розміри завданих ними збитків засвідчують відсутність системи ефективного захисту від загрози кібертероризму. Тому він розглядається як одна з основних загроз національній безпеці, зокрема європейських країн.

Відомо, що значні сподівання на кібертероризм покладають ісламські екстремісти, щоб підірвати політичну й економічну стабільність країн Заходу. Свого часу Усама бен Ладен з прихильниками розглядав комп'ютерні теракти та диверсії як один із кроків до розгрому США й побудови всесвітнього халіфату [2, с. А3]. Терористична організація «Арабський Електронний Джихад» (АЕЈТ), що обрала своїм гаслом «поставити на коліна мережу “Інтернет”», заявила про своє існування ще у 2003 році. Метою діяльності організації визначено знищення всіх ізраїльських, американських та інших неприйнятних сайтів.

Першим масовим проявом хактивізму в Україні стали події щодо припинення роботи файлообмінного сервісу ЕХ.ua, що наочно продемонстрували неготовність нашої держави до подібних атак. Після спроб правоохоронців заблокувати роботу вказаного сервісу невстановленими особами було вчинено DDoS-атаки на низку інтернет-сайтів державних органів, зокрема Адміністрації Президента та МВС України. Саме відсутність прямих економічних збитків не призвела до надання правової оцінки цим подіям та належних висновків, а Україна виявилась невідповідною до протистояння з рф у кібернетичній сфері [3, с. 212].

Таким чином, політично вмотивована діяльність у кіберпросторі у формі атак на урядові та приватні вебсайти набуває все більшого поширення. При цьому дедалі частіше об'єктами кібератак стають інформаційні ресурси фінансових установ, підприємств енергетики і транспорту, органів безпеки й оборони держави, захисту від надзвичайних ситуацій. Новітні технології використовують для вчинення нових видів злочинів, типових для держави і суспільства з високим рівнем інформатизації.

Сьогодні на міжнародному рівні поняття кібертероризму не визначене. У багатьох країнах світу досі не існує ані законодавчого, ані визнаного наукового визначення кібертероризму: найчастіше цим підвидом тероризму називають різноманітні прояви кіберзлочинності, кібервійни чи традиційного тероризму [4]. Однак фактично кібертероризм полягає у протиправному використанні новітніх інформаційних (комп'ютерних, електронних комунікаційних та інших технологій) з терористичною метою.

Термін «кібертероризм» (*cyber-terrorism*) був запропонований ще у 80-х роках ХХ століття співробітником американського Інституту безпеки та розвідки Б. Колліном, який використав його в контексті переходу тероризму з фізичного у віртуальний світ, перетинання та зрощування цих світів [5, р. 55].

Національна конференція законодавчих зборів штатів (NCSL) у США визначила кібертероризм як використання інформаційних

технологій терористами для досягнення своїх цілей, що може включати в себе організацію та здійснення атак на телекомунікаційні мережі, інформаційні системи та комунікаційну інфраструктуру або обмін інформацією, а також погрози з використанням засобів електров'язку, зокрема злам інформаційних систем, внесення вірусів до вразливих мереж, дефейс вебсайтів, DDoS-атаки, терористичні погрози, надіслані електронними засобами зв'язку [6, р. 64].

Водночас Національна стратегія США з протидії внутрішньому тероризму від 15 червня 2021 року не містить визначення та не оперує поняттям кібертероризму. Однак вона все ж передбачає певні заходи протидії тероризму в мережі Інтернет: протидія вербуванню терористів в інтернеті та їхній мобілізації для здійснення терактів, формування інноваційних способів розвитку цифрової грамотності та зміцнення стійкості населення щодо дій терористів; видалення з інтернету матеріалів терористичного і екстремістського характеру з дотриманням права на свободу вираження поглядів; протидія поляризації суспільства шляхом підтримки здорового інформаційного середовища [7, с. 3–4].

Однак зарубіжні дослідники зазначають, що, попри реальність і зростання загрози політично мотивованих кіберзлочинів, термін «кібертероризм» вживається занадто часто, а небезпека явища часто перебільшується мас-медіа та виробниками засобів кібербезпеки, які бажають наростити продажі своїх продуктів [8].

Вітчизняні дослідники у своїх підходах до визначення поняття кібертероризму варіюють від усвідомлення використання з терористичною метою новітніх електронних комунікаційних систем, мереж і технологій як засобу вчинення злочину, інформації, що в них обробляється, як предмета протиправного посягання до використання кіберпростору як технологічного середовища для вчинення злочину.

Так, О. Климчук та Р. Кравченко вважають кібертероризм формою терористичного прояву, в якій комп'ютери, комп'ютерні системи та мережі використовують як засіб учинення злочину [9, с. 28]. В. Бутузов визначає кібертероризм як суспільно небезпечну діяльність, що полягає в цілеспрямованому та свідомому застосуванні насильства шляхом залякування органів влади і населення з використанням комп'ютерів, комп'ютерних систем і мереж або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я людей, або погрози вчинення таких дій для досягнення злочинних цілей [10, с. 135–136].

Схожу позицію мають С. Мельник, О. Тихомиров та О. Ленков, які розглядають кібертероризм як суспільно небезпечну діяльність, що полягає в цілеспрямованому й свідомому залякуванні органів влади та населення для досягнення злочинних цілей і здійснюється з використанням інформаційно-комунікаційних систем [11, с. 164].

В. Пилипчук та О. Дзьобань розглядають акт кібертероризму як політично вмотивовану навмисну атаку на комп'ютерну систему, мережу та/або інформацію, яка в них обробляється, що викликає небезпеку для життя й здоров'я людей чи настання інших тяжких наслідків, коли така дія була здійснена з метою посягання на державну або суспільну безпеку, залякування населення, провокації військового конфлікту чи загрозу вчинення цих дій [12, с. 15]. О. Довгань і В. Хань вважають, що кібертероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка проводиться із терористичною метою в кіберпросторі чи з використанням технологічних можливостей останнього і полягає в цілеспрямованому залякуванні органів влади та населення, здійсненні інших посягань на життя й здоров'я людей [13, с. 51].

Основні складові цих підходів були переважно враховані українським законодавцем. Так, у п. 13 ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII надано визначення *кібертероризму* як терористичної діяльності, що відбувається в кіберпросторі або здійснюється з його використанням та фактично визнається різновидом *технологічного тероризму*.

Відповідно до абз. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV технологічний тероризм охоплює кримінальні правопорушення, які вчиняються з терористичною метою із застосуванням комп'ютерних систем та комунікаційних мереж включно із захопленням, виведенням з ладу і руйнуванням потенційно небезпечних об'єктів, які створили або загрожують появою загрози надзвичайної ситуації внаслідок цих дій та викликають небезпеку для персоналу, інших людей й довкілля; створюють передумови для аварій і техногенних катастроф.

Водночас Концепція боротьби з тероризмом в Україні, затверджена Указом Президента України від 5 березня 2019 року № 53/2019, не використовує термін «кібертероризм» і не передбачає заходів протидії йому. Такий підхід, безумовно, впливає на протидію терористичним правопорушенням в інтернеті.

Таким чином, законодавче визначення кібертероризму з точки зору потреб практики правозастосування видається надто загальним, а тому потребує уточнення з адекватним відображенням його змісту як у ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», так і у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

У контексті викладеного заслуговує на увагу наукова позиція, відповідно до якої кібертероризм – це навмисна, політично мотивована кібератака на комп'ютерну систему та (або) мережу, інформацію, що в них обробляється, якщо така атака викликає розлади в роботі

елементів критичної інфраструктури держави та небезпеку для життя й здоров'я людей або спричиняє інші тяжкі наслідки, якщо такі дії були вчинені з метою посягання на суспільну безпеку, залякування населення, провокації військового чи міжнародного конфлікту, впливу на прийняття рішень чи вчинення дій органами державної влади/місцевого самоврядування, їх посадовцями, громадськими об'єднаннями, юридичними особами, звернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів [14, с. 49].

На відміну від уже традиційних різновидів тероризму, для кібертероризму властивим є застосування новітніх досягнень науки й техніки у сфері комунікацій, комп'ютерних та інформаційних технологій тощо.

При цьому прояви кібертероризму фахівці розподіляють на такі групи: 1) реалізація терористичних актів у кіберпросторі, компоненти якого фактично стають інструментом учинення протиправних дій; 2) використання компонентів кіберпростору як предмета злочинних посягань; 3) використання кіберпростору для досягнення суїміжних або проміжних цілей терористичної діяльності [15, с. 122].

Водночас більш оптимальним видається групування, яке дозволяє виокремити *дві основні форми* кібертероризму [16, с. 78–80], які потребують належної протидії:

1) вчинення терактів організаціями, групами й окремими особами за допомогою комп'ютерів чи комп'ютерних мереж або шляхом впливу на інформацію, яка в них обробляється (циркулює), виведення з ладу інформаційно-комунікаційних систем (далі – ІКС) управління державою, об'єктів критичної інфраструктури (далі – ОКІ), спричинення інших надзвичайних подій шляхом втручання в роботу програмного забезпечення ІКС зазначених об'єктів, зокрема з використанням комп'ютерних вірусів. Ця форма кібертероризму полягає у використанні комп'ютерних мережевих інструментів для несанкціонованого впливу на припинення роботи національних критичних інфраструктур (енергетика, логістичні перевезення, фінансові платежі, урядові операції тощо) та/або примушування чи залякування урядів або цивільного населення;

2) використання можливостей кіберпростору терористичними організаціями, групами й окремими терористами для інших цілей, не пов'язаних з учиненням терактів, однак спрямованих на забезпечення терористичної діяльності (координація та планування протиправної діяльності; збір необхідної інформації; використання як засобу зв'язку зі своїми членами й однодумцями; пропаганда тероризму; збирання коштів для фінансування терористичних рухів; вербування нових членів тощо). Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 26 червня 2018 року A/RES/72/284 звернула увагу на факти

широкого використання в умовах глобалізованого суспільства терористами та їх посібниками новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (мережа Інтернет, соціальні мережі тощо) для вчинення, вербування виконавців, планування та/або фінансування терактів чи підбурювання до них, пошуку однодумців і підтримки від тих, хто їм співчуває.

Таким чином, основною формою кібертероризму є кібератака на комп'ютерну інформацію, електронні обчислювальні системи, апаратуру передачі даних, інші складові інформаційної інфраструктури. Наслідком такої атаки є проникнення в інформаційно-комунікаційну мережу або інфраструктуру, блокування засобів мережевого інформаційного обміну, перехоплення управління та вчинення інших дестабілізуючих дій [17, с. 163].

Передумовою для існування й подальшого розвитку явища кібертероризму є залежність національної критичної інфраструктури від автоматизованих систем (далі – АС) управління ОКІ, що зростає. Новітні інформаційно-комунікаційні технології широко застосовуються терористами для порушення штатних режимів роботи АС управління технологічними процесами на ОКІ поряд із традиційними способами вчинення терористичних актів.

Тому вчинення терористичних атак через інтернет в умовах зацентралізованості вітчизняних органів державного управління та недостатньої кваліфікації персоналу ІКС, що суттєво посилюють вразливість національної інфраструктури, може спричинити її руйнування [18, с. 57–58].

Вказаний стан справ знижує ефективність виконання уповноваженими суб'єктами безпекових завдань, перешкоджає забезпеченню ефективного захисту ОКІ, що суттєво підвищує небезпечність відповідних загроз національній безпеці України. Однак варто враховувати, що кібератаки активно використовують у сучасному кіберпросторі з протиправною метою вже не лише приватні особи, а й спецслужби іноземних держав та підконтрольні їм групи й організації.

На думку авторів Науково-практичного коментаря Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», вмотивовані державою кібератаки, які спрямовані на викрадення інформації з обмеженим доступом, знищення, дестабілізацію роботи інформаційних ресурсів, важливих для інших держав, або блокування доступу до них для отримання політичних, економічних, військових переваг у зовнішніх стосунках, є однією із сучасних форм розвідувально-підривної діяльності в мирний час, а в умовах війни такі кібератаки перетворюються на форму бойових дій [19, с. 105].

Тому слід погодитися з позицією дослідників про те, що кібертероризмом можуть бути визнані лише дії окремих індивідів, незалежних

груп чи організацій, учинені з терористичною метою. Відповідно будь-які кібератаки, вчинені державними організаціями, фактично є проявом *кібервійни* [16, с. 78]. Водночас сучасні особливості протидії гібридній війні рф проти України, що переросла в повномасштабну військову агресію, засвідчують можливість опосередкованого використання іноземними спецслужбами можливостей підконтрольних хакерів, хакерських груп та організацій для вчинення терактів і диверсій у кіберпросторі.

Водночас, якщо при визначенні поняття «кібертероризм» застосувати підхід, аналогічний до законодавчого визначення тероризму (ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»), то до актів кібертероризму можна віднести лише такі атаки на комп'ютерні системи через мережу Інтернет, які загрожують майну чи життю і здоров'ю людей, здатні призвести до серйозного порушення функціонування ОКІ та здійснюються недержавними агентами. Відповідно всі інші акти необхідно розцінювати як прояви кіберзлочинності чи кібервійни.

Для вчинення акту кібертероризму можуть бути використані різні способи протиправної діяльності в кіберпросторі:

- отримання несанкціонованого доступу до відомостей, що становлять державну, військову або банківську таємницю, персональних даних тощо;

- завдання збитків окремим елементам інформаційної інфраструктури ОКІ: руйнування мереж зв'язку та енергоживлення, блокування їх роботи, використання шкідливих програм для руйнування програмно-апаратних засобів тощо;

- викрадення або знищення інформації, програмного забезпечення та ресурсів шляхом подолання захисту, впровадження шкідливих програм;

- шкідливий вплив на роботу програмного забезпечення та інформацію, що обробляється (циркулює);

- розкриття та погроза опублікувати інформацію з обмеженим доступом;

- захоплення медіа-каналів з метою поширення дезінформації та чуток, демонстрації потужності терористичної організації і оголошення вимог;

- знищення або активне придушення систем і мереж зв'язку, перевантаження комунікаційних вузлів, невірні адресація;

- здійснення інформаційно-психологічних акцій і операцій тощо.

Сучасні терористи переважно завдають асиметричні удари, коли стратегічні цілі досягаються звичайними засобами, без використання високотехнологічної зброї. Однак їхні технічні можливості постійно підвищуються: вони використовують все більш доступні для

широкого загалу супутниковий зв'язок, сучасні засоби підробки документів, новітні інформаційні технології, нарощують свою присутність та активність у кіберпросторі для поширення пропаганди, вербування нових членів, підтримання комунікації з осередками, зокрема через Darknet та з використанням новітніх методів шифрування, надання послідовникам інструкцій щодо підготовки та вчинення терористичних атак, протиправної діяльності в кіберпросторі (здійснення кібератак, викрадення даних тощо).

При цьому у вільному доступі в мережі Інтернет можна отримати рецепти виготовлення вибухових пристроїв, супутникові знімки майбутнього об'єкта терористичної атаки та прилеглої місцевості, а системи онлайн-платежів і використання криптовалюти суттєво спрощують і прискорюють проведення фінансових операцій, пов'язаних із забезпеченням терористичної діяльності. За різними оцінками, в мережі Інтернет існує не менше 5 000 такого типу сайтів, створених терористами [20, с. 6].

В умовах глобалізації та урбанізації міста є вузлами комп'ютерних мереж і технологій. Тому дослідники констатують пропорційну залежність між кількістю проявів кібертероризму та рівнем інформатизації й комп'ютеризації країни, яка обрана як ціль терористичної атаки [21, с. 134].

Бажаючи звернути увагу керівників нашої держави на зростання загрози кібертероризму, фахівці зауважують, що терористів можуть зацікавити державні установи та ОКІ, де використовують інформаційно-комунікаційні технології: АС управління та DATA-центри урядових установ, військових та медичних центрів управління, АС управління реакторами АЕС, сховищ радіоактивних матеріалів, нафто- й газопроводів, систем водопостачання та розподілу електроенергії, космічних супутників, транспортних вузлів, оборонних та хімічних заводів і бактеріологічних лабораторій [22, с. 319–320]. У разі реалізації вказаних проявів загрози терористи можуть завдати національній безпеці України значної шкоди.

З іншого боку, використання новітніх інформаційних технологій у системах державного управління та життєдіяльності сучасного суспільства, так званої критичної інфраструктури (енергетика, транспорт, банківська сфера тощо), робить їх особливо вразливими для терактів.

Таким чином, під *кібернетичним тероризмом* слід розуміти суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у вчиненні за допомогою комп'ютерних та електронних комунікаційних засобів навмисних, політично мотивованих атак на комп'ютерні системи/мережі, на інформацію, що обробляється (циркулює) у них, якщо вони викликають порушення роботи критичної інфраструктури держави та

створюють (можуть створювати) при цьому небезпеку для життя й здоров'я людей, завдають (можуть завдати) значної шкоди матеріальним об'єктам або спричиняють інші тяжкі наслідки й були вчинені з метою привернення максимально можливої уваги до політичних вимог терористів, або використання кіберпростору для інших цілей терористичної діяльності, безпосередньо не пов'язаних зі здійсненням терактів. Водночас запропоноване визначення не претендує на всеосяжність та науково-теоретичну досконалість, однак цілком може бути використане для дослідження цього питання.

Враховуючи викладене, закономірним буде висновок про те, що явище кібертероризму в сучасних умовах є реальною загрозою національній безпеці багатьох держав світу. Зокрема, кібертероризм загрожує непередбачуваними наслідками з точки зору руйнування ОКІ – систем управління й життєзабезпечення сучасних держав і суспільства.

Так, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, та Стратегія забезпечення державної безпеки, затверджена Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022, серед загроз національній і державній безпеці України виокремлюють: сучасну модель глобалізації, що уможливила поширення міжнародного тероризму та нові схеми його фінансування, зокрема в кіберпросторі; продовження рф гібридної війни проти України у формі систематичних кібератак, застосування інформаційно-психологічних засобів; укорінення в суспільстві радикальних настроїв і середовищ, які є підґрунтям політичного насильства та поширення тероризму; посилення кіберзагроз для ОКІ, пов'язаних із несанкціонованим втручанням у їх роботу, тощо.

Вищевказаний перелік загроз національній і державній безпеці уточнюється у Стратегії кібербезпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021: гібридна агресія рф проти України в кіберпросторі; кібератаки рф, спрямовані на ІКС державних органів та інших ОКІ з метою їх руйнування, отримання прихованого доступу й контролю; використання кіберпростору для здійснення актів кібертероризму, надання матеріальної підтримки терористичній діяльності.

Зазначені загрози та ризики актів кіберагресії та кібертероризму в умовах гібридної війни рф проти України суттєво зросли після початку повномасштабної російської військової агресії та потребують вжиття системних заходів реагування на державному і міжнародному рівнях.

Оцінюючи рівень загрози кібертероризму для України, також слід враховувати: високий потенціал і професійний рівень вітчизняних програмістів, яких цінують провідні компанії світу; здатність молодих

фахівців швидко опанувувати новітні технології; зростання економіки, що сприяє посиленню комп'ютеризації країни, тощо [21, с. 134].

З огляду на викладене можна зробити висновок про двоїстий характер проблеми кібертероризму для нашої держави. Так, з одного боку, Україна ще не досить заможна, щоб оперативно переобладнати сучасними системами управління свої ОКИ, що зробить їх невразливими для кібератак терористів. З другого боку, все більше зростає значення інформаційної інфраструктури як стратегічного ресурсу держави, що теж вимагає постійної уваги й охорони.

Комплексний характер загроз національній безпеці, пов'язаних з явищем кібертероризму, потребує визначення інноваційних підходів до формування системи кібербезпеки та кіберзахисту ОКИ й подальшого розвитку кіберпростору в умовах глобалізації й вільного обігу інформації.

Тому для покращення протидії загрозі кібертероризму вважають за доцільне вжити на державному рівні таких заходів [23, с. 114]:

1) *законодавчі*:

– визначити поняття кібертероризму у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», а також привести у відповідність до нього визначення кібертероризму у ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»;

– передбачити необхідні заходи протидії кібертероризму при підготовці нової редакції Концепції боротьби з тероризмом в Україні;

– внести зміни до розділу XVI Кримінального кодексу України в частині доповнення нормою про кримінальну відповідальність за кібернетичний терористичний акт, яка б дозволила розмежувати поняття кібертероризму та кіберзлочинності;

– вдосконалити нормативно-правове регулювання порядку залучення правоохоронних органів до діяльності з попередження, виявлення та припинення актів кібертероризму;

2) *організаційні*, спрямовані на вдосконалення національної системи кібербезпеки:

– гарантувати кіберстійкість і кібербезпеку національної інформаційної інфраструктури в умовах цифрової трансформації як основне завдання подальшого розвитку системи кібербезпеки України;

– створити національну систему управління кіберінцидентами, для реагування на які упровадити необхідні операційні процедури з метою оцінки критичності подій та пріоритетності такого реагування;

– упровадити ризик-орієнтований підхід щодо забезпечення кібербезпеки ОКИ, розробити методичку ідентифікації та оцінки кіберризиків для критичної інфраструктури держави;

- упровадити на ОКІ обов'язковий аудит інформаційної безпеки, сформувані методики та основні алгоритми його проведення;
 - впровадити універсальну систему індикаторів кіберзагроз, засновану на міжнародних стандартах з питань кібербезпеки та кіберзахисту;
 - поглибити державно-приватну взаємодію в запобіганні кібератакам і кіберінцидентам на ОКІ, реагуванні на них, усуненні їх наслідків в умовах кризових ситуацій, надзвичайного й воєнного стану;
- 3) *режимні, контррозвідальні та оперативно-розшукові*, спрямовані на зниження кіберзагроз терористичного характеру:
- запровадити загальнодержавну систему виявлення й нейтралізації кібератак, протидії проявам кібертероризму на ОКІ;
 - удосконалити наявну систему контррозвідального забезпечення кібербезпеки держави, призначену для протидії кіберзагрозам;
 - посилити моніторинг контенту в мережі Інтернет (соціальні мережі, блоги, форуми та сервіси) та запроваджувати у практику новітні технологічні рішення, що надають доступ до інформації, яка циркулює в мережі;
 - забезпечувати постійне виявлення, запобігання та припинення актів кібертероризму, усунення їх причин і умов;
 - нарощувати спроможності уповноважених органів у проведенні негласних перевірок стану готовності ОКІ до кібератак/кіберінцидентів;
 - покращувати взаємодію уповноважених державних органів (Служби безпеки України, Національної поліції України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України) між собою та з відповідними компетентними органами іноземних держав, співпрацю з міжнародними організаціями, що протидіють тероризму в усіх його проявах (насамперед з Інтерполом та Європолом).

Висновки

Зважаючи на відсутність чіткого юридичного визначення кібертероризму, важливим є належне унормування його поняття. Цей вид тероризму слід розглядати як суспільно небезпечну політично мотивовану діяльність у формі вчинення кібератак на комп'ютерні системи/мережі та/або на інформацію, що обробляється (циркулює) у них, спрямовану на порушення роботи критичної інформаційної інфраструктури держави та створення при цьому небезпеки для здоров'я й життя людей чи спричинення інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з терористичною метою, або використання кіберпростору для інших цілей, безпосередньо не пов'язаних зі здійсненям терактів. За наявності в українському законодавстві норм про кримінальну відповідальність за терористичний акт та кіберзлочини наразі відсутня окрема норма про відповідальність за кібертеракт.

Доповнення Кримінального кодексу України нормою про кримінальну відповідальність за вчинення акту кібертероризму сприятиме покращенню протидії цьому різновиду тероризму в Україні.

Поширення кіберзагроз на всі сфери життєдіяльності держави й суспільства, пов'язані з функціонуванням критичної інформаційної інфраструктури, та постійне вдосконалення інструментів їх реалізації зумовляють необхідність зміни підходів у протидії кібертероризму під час повномасштабної військової агресії рф проти України. Потребують перегляду загальні засади забезпечення безпеки критичної інформаційної інфраструктури України від актів кібертероризму.

Список бібліографічних посилань: **1.** Беляков К. І., Цимбалюк В. С. Інформаційні технології як чинник терористичного акту. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2003. № 8. С. 90–97. **2.** Минин Т. До халифата – семь шагов. «2000», 20.10.2005. С. А3. **3.** Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ : НІСД, 2014. 328 с. **4.** Baranetsky V. What is cyberterrorism? Even experts can't agree // Harvard Law Record : сайт. 05.11.2009. URL: <https://web.archive.org/web/20091112093639/http://www.hlrecord.org/news/what-is-cyberterrorism-even-experts-can-t-agree-1.861186> (дата звернення: 22.08.2023). **5.** Collin B. The Future of Cyberterrorism. *Crime & Justice International Journal*. 1997. Vol. 13. Pp. 51–71. **6.** Gable K. A. Cyber-Apocalypse Now: Securing the Internet against Cyberterrorism and Using Universal Jurisdiction as a Deterrent. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2021. Vol. 43, No. 1. Pp. 57–118. **7.** Паливода В. О. Національна стратегія протидії внутрішньому тероризму Сполучених Штатів Америки. Київ, 2021. 5 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-07/usa-national-strategy.pdf> (дата звернення: 22.08.2023). **8.** Anderson K. Virtual Hostage: Cyberterrorism and politically motivated computer crime // The Prague Post : сайт. 13.10.2010. URL: <http://www.praguepost.com/opinion/5996-virtual-hostage.html> (дата звернення: 22.08.2023). **9.** Климчук О. О., Кравченко Р. М. Кримінально-правова кваліфікація використання комп'ютерних технологій для вчинення терористичних актів. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2010. № 1 (3). С. 26–30. **10.** Бутузов В. М. Протидія комп'ютерній злочинності в Україні (системно-структурний аналіз) : монографія. Київ : КИТ, 2010. 408 с. **11.** Мельник С. В., Тихомиров О. О., Ленков О. С. До проблеми формування понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки. *Збірник наукових праць Військового інституту КНУ ім. Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 30. С. 159–165. **12.** Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічна пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 12–17. **13.** Довгань О. Д., Хлань В. Г. Кібертероризм як загроза інформаційному суверенітету держави. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2011. № 3 (7). С. 49–53. **14.** Голубев В. Электронный терроризм –

новое лицо терроризма. *Компьютерная преступность и кибертерроризм*. 2004. Вып. 1. С. 49–56. **15.** Гнатюк С. Кибертерроризм: історія розвитку, сучасні тенденції та контрзаходи. *Безпека інформації*. 2013. № 2 (19). С. 118–129. **16.** Тропина Т. А. Киберпреступность и кибертерроризм. *Компьютерная преступность и кибертерроризм*. 2004. Вып. 1. С. 76–81. **17.** Брижко В. М., Швець М. Я. Е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право : монографія / за ред. М. Я. Швеця. Київ : НДЦП Акад. прав. наук України, 2007. 236 с. **18.** Ибрагимов В. Кибертерроризм в Интернете до и после 11 сентября 2001 г.: оценка угроз и предложения по их нейтрализации. *Компьютерная преступность и кибертерроризм*. 2004. Вып. 1. С. 56–75. **19.** Науково-практичний коментар Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Станом на 1 січня 2019 року / за ред. М. В. Гребенюка. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2019. 220 с. **20.** Резнікова О. О., Місюра А. О., Войтовський К. Є. Міжнародний тероризм: загрози для України. Аналітична записка. Київ, 2020. 32 с. **21.** Голубев В. А. Кибертерроризм – угроза национальной безопасности и интересам Украины. *Юридичний журнал*. 2004. № 1. С. 132–134. **22.** Бутузов В. М., Тігуніна К. В. Сучасні загрози: комп'ютерний тероризм. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2007. № 17. С. 316–324. **23.** Мельник Д. С. Щодо актуальних потреб захисту національної критичної інформаційної інфраструктури України // Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 берез. 2018 р.) / МОН України, Ін-т модерн. змісту освіти, М-во інформ. політики України, Нац. акад. СБУ, НДІ інформатики і права НАПРн України. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. С. 114–116.

Надійшла до редколегії 24.08.2023

Прийнята до опублікування 21.09.2023

Melnyk D. S. Cyberterrorism: content, forms and promising countermeasures

The purpose of the study is to clarify the concept of cyber terrorism, its typical features and main forms, and to develop proposals for improving the system of countermeasures. The article highlights modern approaches to defining the content of cyber terrorism and its social and legal nature. This type of terrorism should be regarded as a socially dangerous politically motivated activity aimed at disrupting the critical information infrastructure of the State and thus creating a danger to human life and health or causing other serious consequences, provided that such actions were committed for terrorist purposes, or using cyberspace for other purposes of terrorist activities not directly related to terrorist acts.

Typical features of cyber terrorism are described and a definition of its concept is proposed. The main forms of cyber terrorism are revealed: the commission of terrorist acts by organisations, groups and individuals using computers and computer networks or by influencing the

information processed (circulated) in them, as well as the use of cyberspace for other purposes of terrorist activities not directly related to the commission of terrorist acts.

The counteraction system may be based on the following: proper regulation of the concept of cyber terrorism in national legislation, criminalisation of acts of cyber terrorism and its components; enhancing the security and protection of critical information infrastructure; improving existing and applying new counteraction methods; improving cooperation in the field of combating cyber terrorism.

Key words: cyber terrorism, computer systems and networks, cyberspace, countermeasures.

УДК 343.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.38>

Олег Вікторович Плетньов,

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
спеціальна кафедра № 2 (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-0033-3011>,
e-mail: p07052008@gmail.com;

Євгеній Валерійович Коваленко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
спеціальна кафедра № 2 (професор);

 <https://orcid.org/0000-0001-8630-8951>,
e-mail: smith40167@gmail.com

ВІДМЕЖУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

Статтю присвячено відмежуванню складів злочинів, передбачених у ст. 111-1 Кримінального кодексу України «Колабораційна діяльність», від суміжних складів злочинів. Проаналізовано наукові доробки дослідників, які вивчали об'єктивні та суб'єктивні ознаки колабораційної діяльності. Визначено відмінності колабораціонізму від злочинів, передбачених у ст. 111 «Державна зрада», ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору», ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» та ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» Кримінального кодексу України. Запропоновано внести зміни до Кримінального кодексу України.

Ключові слова: колабораційна діяльність, склад злочину, відмежування, держава-агресор.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Окупація частини території України внаслідок вторгнення військ держави-агресора створила нову суспільну, економічну та ідеологічну ситуацію на окупованих територіях. Для налагодження управління окупованими територіями створюються нові органи влади, які не підпорядковуються українському законодавству. Громадяни України, які опинилися на окупованій території, частково працюють в органах влади, беруть участь у мирних зібраннях, публічних акціях окупаційних адміністрацій. Для кваліфікації вчинків таких громадян під час

роботи в органах окупаційної влади запроваджено кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність та деякі інші види злочинів. При цьому постає проблема розмежування колабораціонізму від інших злочинів, відповідальність за вчинення яких встановлена у Кримінальному кодексі України (далі – КК України).

Стан дослідження проблеми

Протягом останнього року значна кількість праць науковців присвячена визначенню об'єктивних і суб'єктивних ознак колабораційної діяльності як злочину, передбаченого ст. 111-1 КК України. Окремі дослідження науковців присвячені визначенню поняття колабораціонізму [1; 2]. О. В. Попович розглянула відмінності між колабораційною діяльністю та іншими видами злочинів [3]. Наукові статті більшості дослідників висвітлюють об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину колабораційної діяльності. Серед таких дослідників варто назвати Ю. В. Василенка [4], О. О. Кравчука та М. С. Бондаренка [5], В. В. Кузнецова та М. В. Сийпловіч [6], Н. О. Симоненко [7] та М. І. Голінку [8]. Утім, вказані вчені у своїх працях не достатньо приділяли увагу відмежуванню колабораційної діяльності від суміжних складів злочинів. Також відсутні дослідження, які були б присвячені відмінностям між колабораційною діяльністю та іншими злочинами.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначити відмінності складу злочину, закріпленого у ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» КК України, від інших суміжних складів злочину. *Завдання* наукового дослідження полягають у такому:

- визначити перелік складів злочинів, подібних до колабораційної діяльності;
- встановити відмінності між колабораційною діяльністю і схожими складами злочинів;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення правового розмежування вказаних складів злочинів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що є першим спеціальним дослідженням, присвяченим порівнянню колабораційної діяльності з іншими складами злочинів. Окрім того, запропоновано рекомендації для вдосконалення правового регулювання розмежування схожих складів злочинів.

Виклад основного матеріалу

Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність встановлена у ст. 111-1 КК України. Зазначена норма з'явилася в березні 2022 року, коли згідно зі спеціальним законом було запроваджено

кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність¹. У новій статті КК України передбачено вісім складів злочинів, які є різновидами колабораційної діяльності.

Варто зауважити, що поняття колабораціонізму не закріплено в українському законодавстві. Спроба визначити його була здійснена народними депутатами у Проекті Закону про заборону колабораціонізму. У вказаному законопроекті сутність колабораціонізму полягала у співпраці громадянина України з окупаційними органами влади в невідконтрольних зружувало України областях². Слід звернути увагу на те, що це визначення звужувало поняття колабораціонізму до співпраці громадян України лише з одним агресором – російською федерацією, але насправді агресорів може бути більше. Досліджуючи види колабораціонізму, О. С. Чальцева стверджує, що він може бути індивідуальним, колективним, добровільним, примусовим або ідеологічним [1, с. 59]. К. Д. Янішевська та А. С. Крисько стверджують, що колабораціонізм може бути воєнним, політико-адміністративним, побутовим, економічним чи культурно-духовним [2, с. 73]. Отже, варто розробити універсальне поняття колабораціонізму для будь-яких збройних конфліктів.

Згідно зі ст. 111-1 КК України поняття колабораційної діяльності охоплює такі злочинні діяння:

1. публічне заперечення громадянином України фактів агресії проти України або заклики до підтримки дій та/або рішень держави-агресора. Допомога окупантам з боку громадян України у встановленні та утвердженні органів окупаційної влади (ч. 1 ст. 111-1);

2. добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території України. Причому для кваліфікації діяння за ч. 2 ст. 111-1 КК України така посада не повинна бути пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій;

3. пропаганда, спрямована на утвердження тимчасової адміністрації на окупованій території. При цьому пропагандистські заходи повинні відбуватися у закладах освіти і проводитися громадянином України (ч. 3 ст. 111-1);

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 № 2108-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20> (дата звернення: 31.07.2023).

² Проект Закону про заборону колабораціонізму : від 09.03.2017 № 6170 / ініціатор І. О. Лапін // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312 (дата звернення: 31.07.2023).

4. надання матеріальних ресурсів збройним формуванням держави-агресора, а також іншим незаконним воєнізованим формуванням, які створені на тимчасово окупованій території (ч. 4 ст. 111-1);

5. робота або служба громадянина України на такій посаді в органах влади окупованої території, яка пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій (ч. 5 ст. 111-1);

6. проведення політичних та інформаційних заходів у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією (ч. 6 ст. 111-1);

7. служба громадян України у правоохоронних, судових або воєнізованих формуваннях, які створені на окупованій території (ч. 7 ст. 111-1);

8. вчинення особами, зазначеними у частинах 5–7 ст. 111-1 КК України, дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків (ч. 8 ст. 111-1)¹.

Перелічені у ст. 111-1 КК України види злочинних діянь становлять різновиди колабораціонізму. Водночас колабораційна діяльність за об'єктивними і суб'єктивними ознаками може нагадувати інші види злочинів, передбачених КК України. Колабораціонізм варто відрізнити від інших суміжних складів злочинів.

Насамперед об'єктивна сторона колабораційної діяльності подібна до державної зради. У статті 111 КК України міститься перелік діянь, які становлять об'єктивну сторону державної зради. Варто зауважити, що колабораційна діяльність і державна зрада полягають у вчиненні умисного діяння, яке завдає шкоду суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності, економічній чи інформаційній безпеці України. Об'єкт кримінального посягання є тотожним. О. В. Попович стверджує, що існують наукові дискусії щодо того, чи можна розглядати колабораційну діяльність як окремий злочин або як різновид державної зради [3]. Водночас можна виокремити декілька відмінностей між державною зрадою та колабораційною діяльністю.

1. Об'єктивна сторона державної зради охоплює три види діянь: перехід на бік ворога, шпигунство, надання допомоги іноземній державі у проведенні підривної діяльності проти України. Водночас об'єктивна сторона колабораційної діяльності включає в себе інші види діянь, ніж шпигунство та перехід на бік ворога. При цьому виникає впевненість, що здійснення громадянином пропаганди на користь держави-агресора, обіймання посад в органах окупаційної

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 31.07.2023).

лади, організацію та проведення політичних заходів можна розглядати як надання допомоги іноземній державі у проведенні підривної діяльності проти України. Термін «підривна діяльність» не визначено законодавством України або постановами Пленуму Верховного Суду. У законах України «Про національну безпеку України», «Про контррозвідувальну діяльність» вживається термін «розвідувально-підривна діяльність», але його зміст також не визначено. Окремі форми колабораційної діяльності цілком обґрунтовано можна розглядати як допомогу державі-агресору у здійсненні підривної діяльності. Отже, необхідним є законодавче розмежування такої форми державної зради, як «надання допомоги іноземній державі у проведенні підривної діяльності проти України», та колабораційної діяльності. Варто визначити поняття «підривна діяльність» у законодавстві України.

2. Державна зрада може бути вчинена як у мирний час, так і під час бойових дій, а колабораційна діяльність – виключно в умовах бойових дій, окупації території країни державою-агресором.

Ю. В. Василенко наголошує, що поняття колабораційної діяльності містить вісім видів злочинних дій, кожен з яких становить окремий різновид співпраці з ворогом в умовах окупації частини території України під час збройного конфлікту [4, с. 7]. Дійсно, саме в цьому полягає одна з відмінностей між державною зрадою та колабораційною діяльністю.

О. О. Кравчук та М. С. Бондаренко зауважують, що держава зрада може вчинятися на користь будь-якої держави в мирний час, а колабораційна діяльність – тільки на користь тієї держави, яка в конкретний період часу вчиняє збройну агресію проти України [5, с. 7]. Вважаємо, що цей аргумент повторно наголошує на вчиненні колабораційної діяльності виключно в умовах бойових дій.

3. Державна зрада може бути вчинена виключно громадянином України. Водночас у частинах 4 і 6 ст. 111-1 КК України передбачено відповідальність за вчинення злочинних дій будь-якою особою, незалежно від громадянства. Названі норми встановлюють відповідальність за постачання ресурсів незаконним збройним формуванням на окупованій території, а також участь у політичних та інформаційних заходах на підтримку держави-агресора.

Таким чином, існує необхідність більш чітко розмежувати склади таких злочинів, як державна зрада та колабораційна діяльність. Зокрема, слід визначити поняття підривної діяльності та конкретизувати перелік вчинків, які можуть вважатися наданням допомоги ворогові в підривній діяльності.

Колабораційну діяльність варто відрізнити від пособництва державі-агресору, тобто злочину, передбаченого ст. 111-2 КК України. У цій нормі передбачено відповідальність за умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору, які можуть бути вчинені у таких формах:

– реалізація чи підтримка рішень та/або дій держави-агресора, її збройних формувань та/або окупаційної адміністрації;

– добровільний збір, підготовка та/або передача матеріальних ресурсів на користь окупаційної адміністрації, незаконних воєнізованих формувань або держави-агресора¹.

В. В. Кузнецов та М. В. Сийплові наголошують на подібності складів злочинів, передбачених у статтях 111-1 та 111-2 КК України. Пособництво державі-агресору має багато спільних рис із колабораційною діяльністю [6, с. 386]. Варто звернути увагу на те, що однією із форм колабораціонізму згідно з частинами 2 і 5 ст. 111-1 КК України є зайняття посади в органах окупаційної влади. Будь-яка особа, яка працює на такій посаді, буде брати участь у реалізації та підтримці рішень і дій держави-агресора, тобто вчиняти злочин, передбачений ст. 111-2 КК України. Водночас між вказаними злочинами існують такі відмінності:

1. суб'єктом злочинів, передбачених у частинах 2 і 5 ст. 111-1 КК України, в разі роботи на посаді в органах окупаційної адміністрації може бути тільки громадянин України. Водночас пособництво державі-агресору може бути вчинено громадянином будь-якої країни;

2. пособництво державі-агресору не залежить від роботи на посаді в органах окупаційної влади. Підтримка рішень або дій держави-агресора, участь у реалізації таких рішень може бути вчинена не лише посадовими особами.

Однак існує проблема кваліфікації дій громадян України, які обіймають посади в органах окупаційної влади і реалізують рішення окупаційних адміністрацій, за частинами 2 і 5 ст. 111-1 КК України як колабораційної діяльності або за ст. 111-2 КК України як пособництва державі-агресору.

Відповідальність за передачу матеріальних ресурсів органам влади та збройним формуванням держави-агресора встановлена в ч. 4 ст. 111-1 КК України, а також у ст. 111-2 КК України. Суб'єктом цього злочину може бути як громадянин України, так й іноземець або особа без громадянства. Водночас можна назвати певні відмінності між цими складами злочинів:

1. у частині 4 ст. 111-1 КК України встановлена відповідальність тільки за передачу ресурсів державі-агресору, а у ст. 111-2 КК України – також і за збір та підготовку до передачі матеріальних ресурсів державі-агресору;

2. окрім того, у ч. 4 ст. 111-1 КК України злочином визнається провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором.

¹ Там само.

Таким чином, існує проблема кваліфікації передачі матеріальних ресурсів представникам держави-агресора за ч. 4 ст. 111-1 КК України як колабораційної діяльності або ст. 111-2 КК України як пособицтва державі-агресору.

Варто порівняти склади злочинів, встановлені в ч. 7 ст. 111-1 КК України та у ст. 260 КК України. Зауважимо, що в ч. 7 ст. 111-1 КК України передбачено кримінальну відповідальність за таку форму колабораціонізму, як добровільна участь громадянина України в незаконних збройних формуваннях, створених на тимчасово окупованій території. Водночас у ст. 260 КК України встановлено кримінальну відповідальність за створення та участь у непередбачених законами України воєнізованих або збройних формуваннях¹. Названі склади злочинів передбачають відповідальність за одні й ті самі діяння – створення незаконних військових формувань. Однак наведені склади злочинів мають певні відмінності:

1. об'єктом колабораційної діяльності є національна безпека, а об'єктом злочину, передбаченого ст. 260 КК України, – громадська безпека;

2. у статті 260 КК України встановлена відповідальність за створення незаконних військових формувань у період мирного часу. Водночас у ч. 7 ст. 111-1 КК України передбачено кримінальну відповідальність за участь у незаконних збройних формуваннях під час окупації частини території України державою-агресором.

Н. О. Симоненко наголошує, що однією з ознак, яка відрізняє колабораційну діяльність від створення незаконних воєнізованих формувань, є територія вчинення цього злочину, адже колабораційна діяльність можлива лише на окупованій території [7, с. 105]. Наведений аргумент підтверджує наш попередній висновок.

Таким чином, створення незаконних збройних формувань у мирний час та в умовах окупації частини території України під час збройної агресії повинні кваліфікуватися за різними статтями КК України.

Однією із форм колабораційної діяльності відповідно до ч. 1 ст. 111-1 КК України є публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України. Ще однією формою колабораціонізму згідно з ч. 6 ст. 111-1 КК України є участь в інформаційних та політичних заходах, які проводяться представниками держави-агресора на окупованій території. Вказаний злочин необхідно порівняти з нормами ст. 436-2 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за низку протиправних діянь. Зокрема, криміналізовані виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України, глорифікація її

¹ Там само.

учасників¹. Адже під час проведення заходів політичного характеру або інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором обов'язково буде виправдовуватися збройна агресія проти України і прославлятися учасники незаконних збройних формувань та військомослужбовці армії держави-агресора. Водночас між названими складами злочинів існують певні відмінності:

1. об'єктом колабораційної діяльності є національна безпека, а об'єктом злочину, передбаченого ст. 436-2 КК України, – мир, безпека людства та міжнародний правопорядок;

2. колабораційна діяльність може бути вчинена виключно на окупованих територіях України, а злочин, закріплений у ст. 436-2 КК України, – на всій території України;

3. окремі дослідники, зокрема М. І. Голінка, наголошують на тому, що для кваліфікації правопорушення за ч. 1 ст. 111-1 КК України заперечення збройної агресії обов'язково повинно бути публічним. Водночас вчинки, передбачені у ст. 436-2 КК України, не обов'язково повинні мати публічний характер [8, с. 255]. Нам таке твердження видається сумнівним, оскільки жодні непублічні розмови із друзями, знайомими, колегами по роботі не можуть бути кваліфіковані як злочинні. Відповідні дії повинні спрямовуватися на невизначене коло осіб.

Таким чином, не вирішеним є питання про кваліфікацію дій громадянина України, який на окупованій території прославляв державу-агресора під час політичних заходів, лише за ст. 111-1 КК України як виду колабораціонізму або також і за ст. 436-2 КК України.

Висновки

Норма кримінального законодавства, яка встановлює відповідальність за колабораційну діяльність, складається з восьми частин, які передбачають відповідальність за вчинення окремих видів колабораціонізму. Діяння, які криміналізовані у ст. 111-1 КК України, мають схожі суб'єктивні та об'єктивні ознаки зі злочинами, передбаченими ст. 111 «Державна зрада», ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору», ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань» та ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» КК України.

Для вдосконалення правового розмежування вказаних складів злочинів пропонуємо внести такі зміни в законодавство:

1. визначити поняття підривної діяльності, яке застосовується у ст. 111 «Державна зрада» КК України;

¹ Там само.

2. конкретизувати перелік вчинків, які можуть вважатися наданням допомоги ворогові в підривної діяльності;

3. встановити чіткі відмінності між колабораційною діяльністю та наданням допомоги ворогові в підривної діяльності;

4. вирішити проблему кваліфікації дій громадян України, які обіймають посади в органах окупаційної влади і реалізують рішення окупаційних адміністрацій, за частинами 2 і 5 ст. 111-1 КК України як колабораційної діяльності або за ст. 111-2 КК України як пособництва державі-агресору;

5. вирішити протиріччя під час кваліфікації передачі матеріальних ресурсів представникам держави-агресора за ч. 4 ст. 111-1 КК України як колабораційної діяльності або ст. 111-2 КК України як пособництва державі-агресору;

6. невирішеним є питання про кваліфікацію дій громадянина України, який на окупованій території прославляв державу-агресора під час політичних заходів, лише за ст. 111-1 КК України як виду колабораціонізму або також і за ст. 436-2 КК України.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть стосуватися особливостей проблем розмежування колабораційної діяльності від інших складів злочинів, які не були проаналізовані в цій науковій праці. Також можливим є висловлення пропозицій щодо внесення змін у диспозицію ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» КК України.

Список бібліографічних посилань: 1. Чальцева О. С. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 56–60. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>. 2. Янішевська К. Д., Крисько А. С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Вип. 4 (56). С. 71–76. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269622](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269622). 3. Попович О. В. Колабораційна діяльність: криміналізація суспільно небезпечного діяння чи диференціація кримінальної відповідальності за державну зраду // *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.): у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 2. С. 282–285. 4. Василенко Ю. В. Колабораційна діяльність: кримінально-правова характеристика складу кримінального правопорушення. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. № 1. С. 3–8. DOI: <https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2022-1-1>. 5. Кравчук О. О., Бондаренко М. С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198–204. DOI: [167](https://doi.org/10.32782/2524-</p></div><div data-bbox=)

0374/2022-3/45. **6.** Кузнєцов В. В., Сийплові М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 70. С. 381–388. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61>. **7.** Симоненко Н. О. Кримінально-правова новела щодо колабораційної діяльності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 92–109. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257848>. **8.** Голінка М. І. Стаття 111-1 КК України (колабораційна діяльність) та суміжні їй явища: проблеми законодавчого регулювання. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 36. С. 251–258. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7807937>.

Надійшла до редколегії 09.08.2023

Прийнята до опублікування 27.08.2023

Pletnov O. V., Kovalenko Ye. V. Distinguishing collaboration from related elements of crime

The article is devoted to the distinction between the corpus delicti of crimes under Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine “Collaboration” and related crimes. Scientific articles by researchers who have studied the objective and subjective features of collaboration have been analysed. It is stated that collaboration differs from high treason by the nature of the acts constituting the objective element of the crime, the time of the crime and the subject of the crime. The collaboration is distinguished from aiding and abetting the aggressor State by the subject of collaboration.

The set of actions that make up the objective side of the specified crimes also has differences. The difference between the creation of illegal paramilitary formations and collaborative activities lies in the object of the crime. In addition, the crime provided for in Part 7 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is committed in the conditions of the Ukrainian territory occupation as a result of the invasion of the aggressor state troops. The collaborative activity must be distinguished from the crime provided for in Article 436-2 of the Criminal Code of Ukraine “Justification, recognition as legitimate, denial of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, glorification of its participants”. The differences are in the object of the crime. In addition, collaboration can only be carried out in the occupied territory.

It is proposed to make changes to the Criminal Code of Ukraine. In particular, it is proposed to define the concept of subversive activity, which is used in Article 111 of the Criminal Code of Ukraine. It is necessary to specify the list of actions that can be considered as assisting the enemy in subversive activities. Establish clear distinctions between collaborative activities and assisting the enemy in subversive activities. It is necessary to solve other problematic issues of qualification of violations of the legislation of Ukraine under Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine or other articles of the Code containing similar offenses.

Key words: collaboration, collaborative activity, elements of crime, demarcation, aggressor state.

УДК 343.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.39>

Павло Ігорович Ткаченко,

*Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ (аспірант);*

<https://orcid.org/0000-0002-2378-8895>,

e-mail: paul_dp@ukr.net

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЛИШЕННЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ

Статтю присвячено дослідженню спеціально-кримінологічних заходів, які спрямовані на запобігання випадкам самовільного залишення військових частин або місць служби військовослужбовцями. З метою зміцнення військової дисципліни, зниження кількості втікачів та підвищення рівня обороноздатності висвітлено різноманітні стратегії та підходи, зокрема акцентовано увагу на значенні психологічної підготовки та соціальної адаптації військовослужбовців для подолання стресів та покращення їхніх взаємин. На основі дослідження спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби зауважено, що саме виділений із кримінологічного каталогу спектр заходів орієнтований на систему детермінант військових злочинів із метою зменшення їхнього впливу чи повного усунення. Зазначено, що більшість учених-правників уважають цю кримінологічну тактику найбільш дієвою з огляду на її орієнтування, структуру та кінцеву мету.

Ключові слова: військові кримінальні правопорушення, військові злочини, самовільне залишення військової частини або місця служби, кримінологічна характеристика, спеціально-кримінологічні заходи запобігання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Історично склалось так, що в період війни у збройних силах фіксуються тенденції до збільшення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби. Не є винятком і Збройні Сили України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, які утворено відповідно до законів України. Це пояснюється декількома причинами, зокрема такими: під час учинення завдається пряма шкода особовому складу військового формування; їхнє скоєння завдає шкоди бойовому духу інших військовослужбовців; заходи, спрямовані на розшук «утікачів», потребують виділення додаткових ресурсів; зазначені злочинні діяння часто супроводжуються вчиненням інших, зазвичай насильницьких, злочинів тощо [1, с. 532]. Досліджуючи

кримінологічну характеристику самовільного залишення військової частини або місця служби, неможливо оминати увагою заходи запобігання, які є ключовим результатом кримінологічного дослідження, покликаним зменшити або усунути проблему поширення кримінально караних діянь, які вчиняються військовослужбовцями.

Стан дослідження проблеми

Актуальні проблеми спеціально-кримінологічного запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби висвітлювали у своїх наукових працях такі видатні вчені-правники, як О. В. Дуйловський, Н. А. Дмитренко, М. І. Карпенко, М. Г. Колодяжний, М. І. Панов, М. І. Хавронюк, С. О. Харитонов, С. А. Шалгунова та ін. Зокрема, вітчизняний юрист М. І. Карпенко комплексно досліджував проблематику причин злочинів проти встановленого порядку несення військової служби та заходи запобігання їм [2, с. 61]. Провідний учений М. Г. Колодяжний розглянув актуальні проблеми військової злочинності крізь призму кримінологічної теорії, запропонувавши низку заходів запобігання, серед яких, зокрема, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти встановленого порядку несення або проходження військової служби [3, с. 195]. Відома вітчизняна дослідниця С. А. Шалгунова разом із практиком О. В. Дуйловським всебічно дослідили кримінологічну характеристику та визначили заходи запобігання злочинам і правопорушенням серед військовослужбовців Національної гвардії України [4, с. 83]. Сучасну теорію запобігання військовій злочинності запропонували Н. А. Дмитренко й О. О. Шкута в межах дослідження проблеми злочинності у Збройних Силах України з огляду на кримінологічну характеристику [5, с. 186].

Однак наукові праці зазначених дослідників здебільшого ґрунтувалися на старих показниках військової злочинності та застарілому законодавстві, проте зараз набули істотних змін диспозиції та санкції кримінального закону, а також зазнала кардинальних змін динаміка кримінальних правопорушень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення заходів спеціально-кримінологічного характеру, які покликані запобігти вчиненню військовослужбовцями самовільного залишення військової частини або місця служби. *Досягнення поставленої мети* зумовлює вирішення низки *завдань*: здійснити порівняльний аналіз заходів, запропонованих ученими на різних етапах становлення українського війська, аналіз статистичних даних на підставі результатів упровадження заходів профілактики та запобігання; вивчити причини, які спонукають військовослужбовців до вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби, а також соціальний та психологічний контекст, в якому це відбувається.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні актуальних детермінантів найпоширенішого виду військових кримінальних правопорушень та виокремленні комплексу заходів протидії та запобігання з метою усунення негативних чинників та, як наслідок, підвищення рівня обороноздатності.

Виклад основного матеріалу

У сучасних умовах важливим завданням є забезпечення неухильного додержання військовослужбовцями Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України вимог законодавства України, яке регламентує порядок проходження військової служби. На цей час системно мають випадки порушення військовослужбовцями встановленого порядку проходження військової служби, які безпосередньо пов'язані із самовільним залишенням військових частин, місць служби та дезертирством. Вчинення військовослужбовцями військових кримінальних правопорушень, зокрема пов'язаних із самовільним залишенням військових частин, місць служби та дезертирством, негативно впливає на стан правопорядку у Збройних Силах України, створює суттєві перешкоди для якісного та своєчасного виконання покладених на них завдань з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [6, с. 56].

Вітчизняний учений-кримінолог А. Ф. Зелінський запобігання злочинності розглядає як систему заходів, які застосовуються суспільством із метою стримання зростання злочинності та зниження її реального рівня шляхом усунення й нейтралізації причин та умов, що їй сприяють, а також припинення та запобігання конкретним кримінальним правопорушенням [7, с. 140]. Водночас В. В. Голіна під профілактикою злочинності розуміє сукупність заходів, які вживаються уповноваженими суб'єктами з метою нейтралізації, обмеження чи блокування впливу причин та умов, які детермінують злочинну поведінку [8, с. 12].

Запобігання – це активний підхід до забезпечення громадської безпеки, де держава, її органи та суспільство працюють спільно для уникнення злочинності. Цей процес містить у собі розуміння та аналіз причин, які призводять до вчинення злочинів, а також розроблення та впровадження заходів, спрямованих на зменшення цих причин та створення умов, що не сприяють вчиненню злочинів. Запобігання означає не лише реагувати на вже вчинені злочини, а й передбачати можливі сценарії та вживати запобіжних заходів для зменшення ризику. Це можуть бути, наприклад, освітні кампанії, програми попередження, поліпшення інфраструктури тощо. Загалом запобігання є ключовою стратегією в боротьбі зі злочинністю, оскільки спрямоване

на зменшення злочинності ще до її вчинення, а також на покращення загальної соціальної та економічної ситуації, що може впливати на злочинність у довгостроковій перспективі [9, с. 165].

Досліджуючи питання запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби, потрібно розуміти, що йдеться про запобігання військовому злочину, звідси випливають специфічні нормативно-правові аспекти. Так, на нашу думку, ключову роль у реалізації заходів запобігання військовим кримінальним правопорушенням, зокрема самовільному залишенню військової частини або місця служби, відіграє Військова служба правопорядку в Збройних Силах України (далі – ВСП ЗСУ). Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України» Військова служба правопорядку є спеціальним правоохоронним формуванням у складі Збройних Сил України, яке призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях¹. Крім того, основним призначенням цього формування відповідно до зазначеного Закону є саме запобігання кримінальним та іншим правопорушенням у Збройних Силах України та їх припинення. Водночас ст. 3 наведеного вище Закону визначає основні завдання ВСП ЗСУ, першим з яких є саме виявлення причин, передумов і обставин кримінальних та інших правопорушень, учинених у військових частинах та на військових об'єктах, а також розшук осіб, які самовільно залишили військові частини або місця служби².

Отже, на основі вищевикладеного можна зробити попередній висновок, що суб'єктом запобіжної діяльності злочинності в лавах військових є саме ВСП ЗСУ.

Нагальність дослідження спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби обумовлена не лише внутрішньодержавними чинниками, а й детермінантами, які панують на макро- та мікрорівнях, створюючи передумови для вчинення військовослужбовцями злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби. Насамперед йдеться про макрорівень зазначеного виду злочину, який зазвичай пов'язаний з економічними, політичними, соціальними,

¹ Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 № 3099-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14> (дата звернення: 03.08.2023).

² Там само.

психологічними, організаційно-управлінськими, культурно-виховними, освітніми та навіть спортивними фоновими явищами. При цьому дослідження показали, що макрорівень здебільшого наповнений політичними аспектами, без належного фахового оцінювання його неможливо дослідити повною мірою.

Мікрорівень – це психологічні проблеми молодих військовослужбовців; психічні відхилення, набуті в процесі безпосереднього проходження військової служби; природна концентрація, як правило, молодих людей, які не змогли себе реалізувати ані професійно, ані освітньо; присутність військовослужбовців, які входять до спецконтингенту, наприклад, мали проблеми із законом до призову на військову службу, поведінці яких притаманні, зокрема, девіантні нахили, антисоціальні установки, криміногенні навички тощо. Крім того, мікрорівень переповнює детермінант, пов'язаний із невисоким (інколи навіть низьким) рівнем культури як у військовослужбовців рядового складу, так і у офіцерського корпусу. Десоціалізований, дисфункційний характер військово-соціального середовища, неякісна, некомпетентна профілактична робота відповідальних офіцерів по роботі з особовим складом, нестатутні відносини, «дідівщина», замовчування фактів останньої, неякісна організація побуту та кругова порука військовослужбовців також належать до структури мікрорівня детермінанта самовільного залишення військової частини або місця служби [10, с. 23].

Дослідження спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби, як згадувалося раніше, обумовлене статистичною поширеністю фактів учинення військовослужбовцями досліджуваного виду злочину. Так, аналіз рівня злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби свідчить, що у 2007 р. їх було зареєстровано всього 508, у 2008 – 450, у 2009 – 442, у 2010 – 551, у 2011 – 493, у 2012 – 352. Це означає, що протягом 2007–2012 рр. загальна кількість злочинів, які вчинені військовослужбовцями, з певним коливанням скоротилася майже на третину. Звичайно, що рівень військових кримінальних правопорушень не є об'єктивним, оскільки не охоплює великий пласт латентних злочинів, що не відбиваються у показниках кримінально-правової статистики через замкнутість, автономність військової сфери, слабку доступність до неї з боку громадськості, високий рівень корпоративності, сталі традиції військово-службовців. Від показників рівня військових злочинів відрізняється інший показник – рівень судимості. Так, у 2007–2012 рр. судами України було засуджено 2 124 військовослужбовці, зокрема: у 2007 р. – 382, у 2008 р. – 387, у 2009 р. – 395, у 2010 р. – 390, у 2011 р. – 283, у 2012 р. – 287. Цей показник за означений період скоротився на чверть. Водночас за період 2013–2022 рр. спостерігається інша

динаміка військових кримінальних правопорушень. Так, у 2013 р. обліковано 341 правопорушення, з яких 23 за ст. 407 КК України, у 2014 р. – 4 045, з яких 1 810 за ст. 407 КК України, у 2015 р. – 6 083, з яких 3 916 за ст. 407 КК України, у 2016 р. – 3 580, з яких 2 342 за ст. 407 КК України, у 2017 р. – 6 043, з яких 3188 за ст. 407 КК України, у 2018 р. – 241, з яких 166 за ст. 407 КК України, у 2019 р. – 11, з яких 9 за ст. 407 КК України, у 2020 р. – 4 014, з яких 2 878 за ст. 407 КК України, у 2021 р. – 2 980, з яких 2006 за ст. 407 КК України; у 2022 р. під час дії правового режиму воєнного стану вчинено 13 766 військових кримінальних правопорушень, з яких 6 183 обліковано за ст. 407 КК України [11, с. 688; 12, с. 687].

Таким чином, зважаючи на вищевикладене, доцільність у нагальній необхідності дослідження спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби обґрунтована повною мірою.

У кримінологічній науці під спеціально-кримінологічними заходами запобігання варто розуміти комплекс заходів і стратегій, розроблених на основі кримінологічних аналізів та досліджень, спрямованих на попередження вчинення злочинів або порушень. Ці заходи враховують специфічні особливості певного виду злочинності або конкретного соціального контексту і спрямовані на зниження ризику виникнення злочинів та покращення кримінальної ситуації.

На думку Н. Дмитренко, «невід'ємною складовою спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинності в Збройних Силах України є загальносоціальна профілактика віктимності військовослужбовців, що містить у собі два аспекти, а саме аналіз та наукове обґрунтування причин віктимізації військовослужбовців, скоєння ними аморальних вчинків, правопорушень, а також умов, які сприяють їхньому скоєнню та розроблення на підставі проведеного аналізу методів і засобів, спрямованих на усунення й забезпечення нейтралізації у військових відносинах (статутних і нестатутних) чинників, що сприяють віктимній поведінці» [5, с. 165].

Ми погоджуємось із думкою В. В. Голіни, який вважає, що спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи мають орієнтуватися на систему детермінант військових злочинів із метою зменшення їхнього впливу чи повного усунення. Вчений зазначає, що в цьому контексті має йтися безпосередньо про підвищення рівня ефективності діяльності правоохоронних та контролюючих органів, ключовими напрямками яких є виявлення та здійснення досудового розслідування військових кримінальних правопорушень; підвищення й регулярне відточення морального та професійного рівня офіцерів; інформаційна кампанія, спрямована на поширення інформування щодо резонансних військових злочинів, а також заходів, які були вжиті під

час досудового розслідування; створення та розвиток мережі громадських об'єднань, які будуть спрямовані на захист і належне забезпечення прав людини, зокрема стосовно спрощення звернень військовослужбовців до таких об'єднань. Крім того, вчений пропонує покращити систему обліку правопорушень і розробити комплекс заходів запобігання військовим кримінальним правопорушенням на рівні окремої структурної одиниці. Водночас покращення психологічного мікроклімату та соціального балансу у військових колективах, протидія проявам агресії, жорстокості, здійснення безперервного контролю за вказаним мікрокліматом, всебічне вивчення особових справ військовослужбовців і створення системи контролювання результативності реалізації вказаних та інших запобіжних заходів мають бути спрямовані, на думку вченого, до ефективного спеціально-кримінологічного комплексу заходів запобігання злочинам проти встановленого порядку несення або проходження військової служби [13, с. 270].

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби зазвичай включають у себе широкий спектр стратегій та практичних дій, спрямованих на попередження таких порушень дисципліни та належного виконання обов'язків військової служби. З урахуванням сучасних викликів і за допомогою аналізу впроваджених раніше заходів до конструкції, так би мовити, новітніх спеціально-кримінологічних заходів запобігання вчиненню військовослужбовцями злочину, передбаченого ст. 407 КК України, можливо віднести: 1) патріотичне та професійне виховання, в основу яких будуть покладені розроблення і впровадження програм, спрямованих на зміцнення почуття гідності, відданості Батьківщині та розуміння важливості військової служби; 2) психологічну підтримку, зокрема створення механізмів психологічної підтримки для військовослужбовців, що сприяє запобіганню стресам і конфліктам у військовому середовищі; 3) соціальну адаптацію, тобто підтримку адаптації новобранців і військовослужбовців до військового середовища, зокрема шляхом тренінгів та консультацій, які мають здійснюватися інструкторами та досвідченими військовими психологами; 4) ефективний навчальний процес, який здебільшого стосується вищих військових навчальних закладів, проте не виключає можливості реалізації у військових частинах та полягає в забезпеченні якісної та систематичної підготовки військовослужбовців-курсантів, що сприяє зміцненню професійних навичок і дисципліни; 5) контроль і нагляд, основними завданнями яких є встановлення ефективних систем контролю за дотриманням дисципліни та правопорядку, а також виявлення можливих правопорушень, зокрема нестатутних взаємовідносин, які є основним детермінантом самовільного залишення військової частини або місця служби; 6) дисциплінарні

процедури, в основі яких лежить розробка чітких правил дисципліни, санкцій та процедур вирішення конфліктних ситуацій з урахуванням вимог статутів Збройних Сил України; 7) правову освіту, а саме забезпечення військовослужбовців інформацією про їхні права й обов'язки, а також про кримінальну відповідальність за вчинення злочинів; 8) створення позитивного середовища шляхом формування військового колективу, сприятливого для розвитку доброчесності, солідарності та взаємодопомоги; 9) аналіз динаміки злочинності, який є ключовим у процесі здійснення спеціально-кримінологічних заходів запобігання та полягає у проведенні кримінологічних досліджень щодо динаміки і причин військових злочинів, що дають змогу адаптувати кримінологічну модель заходів запобігання.

Крім того, варто наголосити на необхідності створення внутрішнього спільного духу, сутність якого полягає у формуванні військового колективу, члени якого підтримують один одного та який нормалізує повсякденне службово-бойове життя підрозділу. В основі цього заходу лежить необхідність визначення ключового суб'єкта реалізації, яким можуть бути військовий психолог, командир по роботі з особовим складом, командир роти, командир взводу, заступники командирів. Не варто також виключати спільну реалізацію суб'єктами, якщо така буде більш ефективною та сприятливою, до того ж особливості реалізації залежать від специфіки окремого військового підрозділу та його психологічного мікроклімату.

Водночас до зазначеного комплексу заходів варто включити індивідуальний підхід, який полягає у попередньому виявленні осіб із підвищеним ризиком самовільного залишення місця служби, що визначається на основі вивчення особових справ та в подальшому надання таким особам додаткової психологічної, соціальної та моральної підтримки і здійснення належного контролю.

Індивідуальний підхід є важливим складником спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби. Він передбачає розгляд кожного військовослужбовця як унікальної особистості зі своїми індивідуальними потребами, особливостями та можливими ризиками. До основних аспектів індивідуального підходу слід віднести: 1) аналіз ризиків і потреб, який полягає у ретельному дослідженні ідентифікованих ризиків, що можуть вплинути на рішення військовослужбовця залишити службу, а також розумінні його потреб і мотивації; 2) розроблення персональних планів підтримки, на основі яких з урахуванням результатів аналізу ризиків і потреб розробляються індивідуальні плани підтримки для військовослужбовців, що можуть бути вразливими до вчинення злочину, передбаченого ст. 407 КК України; 3) психологічну оцінку, зокрема проведення психологічної оцінки емоційного стану

військовослужбовця з метою ідентифікації можливих чинників, що можуть сприяти самовільному залишенню місця служби; 4) індивідуальні консультації, які враховують надання можливості солдатам звертатися до спеціалістів для отримання індивідуальних консультацій та відповідної підтримки; 5) персоналізовані навчальні програми, тобто створення навчальних програм, що відповідають індивідуальним потребам військовослужбовців і сприяють їхньому професійному розвитку; 6) моніторинг і звітність як ключові елементи індивідуального підходу, зокрема систематичний моніторинг стану і прогресу військовослужбовців, що допомагає вчасно виявити можливі зміни настрою чи поведінки; 7) співпрацю з родинами, взаємодію із членами сім'ї військовослужбовців для забезпечення підтримки та інформування про можливі проблеми.

Підсумовуючи, слід зазначити, що індивідуальний підхід допомагає зрозуміти конкретні обставини, які можуть впливати на рішення військовослужбовців про залишення служби та вжити належних заходів для попередження цього протиправного кримінально караного діяння.

Водночас визначені заходи сприяють попередженню вчинення не лише самовільного залишення військової частини або місця служби, а й деяких інших злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, зміцненню дисципліни та безпеки у військовому середовищі, а також покращенню взаємин між військовослужбовцями та підвищенню загальної ефективності військової служби.

Висновки

Отже, зважаючи на вищевикладене, до спеціально-кримінологічних заходів запобігання самовільному залишенню військової частини або місця служби з урахуванням сучасних викликів можливо включити, а в подальшому застосувати такий комплекс, а саме: патріотичне та професійне виховання; психологічну підтримку; соціальну адаптацію; ефективний навчальний процес; контроль та нагляд; дисциплінарні процедури; правову освіченість; створення позитивного середовища; індивідуальний підхід та аналіз динаміки.

Список бібліографічних посилань: 1. Касько Т. Ю. Кваліфікуючі ознаки дезертирства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 532–537. 2. Карпенко М. І. Причини і запобігання злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військовим злочинам). *Юридична наука*. 2012. № 10. С. 61–70. 3. Колодяжний М. Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 191–197. 4. Шалгунова С. А., Дуйловський О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам і правопорушенням серед військовослужбовців внутрішніх

військ (Національної гвардії) Міністерства внутрішніх справ України // Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика : монографія / за заг. ред. В. М. Стратонова, Є. Л. Стрельцова. Херсон : Гельветика, 2015. С. 83–127. **5.** Дмитренко Н. А., Шкута О. О. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія. Херсон : Гельветика, 2022. 186 с. **6.** Ткаченко П. Кримінально-правова характеристика заздалегідь обдуманого умислу самовільного залишення військової частини або місця служби // Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences : IV International Scientific and Practical Conference (Cambridge, UK, 9 December 2022). Cambridge, UK : P.C. Publishing House. Рр. 56–58. DOI: <https://doi.org/10.36074/logos-09.12.2022.16>. **7.** Зелінський А. Ф. Кримінологія : курс лекцій. Харків, 1996. 260 с. **8.** Голіна В. В. Попередження злочинності : конспект лекцій. Харків : Укр. юрид. акад., 1994. С. 68–71. **9.** Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Вид. Паливода А. В., 2006. 264 с. **10.** Ткаченко П. І. Динаміка самовільного залишення військової частини або місця служби. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 277–282. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.40>. **11.** Ткаченко П. І. Кримінологічна характеристика особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби // Military offences and war crimes: background, theory and practice : monograph / ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-31>. **12.** Military offences and war crimes: background, theory and practice : monograph / ed. by V. M. Stratonov. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. 876 p. **13.** Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і допов. Харків : Право, 2009. 288 с.

Надійшла до редколегії 06.08.2023

Прийнята до опублікування 29.08.2023

Tkachenko P. I. Special criminology measures for preventing involuntary leaving a military unit or place of service

Voluntary abandonment of a military unit or place of service is a serious problem in the field of military discipline, operational readiness and defense capability of the army. This problem can have a negative impact on the effectiveness of military operations, the security of the country and trust in the representatives of the military management and defense sector. The spread of the specified type of criminal act forces lawyers to investigate the nature of the commission of the crime provided for in Art. 407 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Criminal Code of Ukraine), criminological characteristics, dynamics, the person-criminal, as well as prevention measures, among which it is possible to single out the special criminological orientation, which can be recognized as narrowly directed and designed to effectively solve the tasks.

The article is devoted to the study of special criminological measures aimed at preventing cases of voluntary abandonment of military units or places of service by military personnel. In order to strengthen military discipline, reduce the number of deserters and increase the level of defense capability, various strategies and approaches are highlighted, in particular, the importance of psychological training and social adaptation of servicemen to overcome stress and improve their relationships is emphasized. Improving the quality of life and working conditions, as well as opportunities for professional growth, help to encourage military personnel to remain in the service. An important role is also played by strict discipline, control and information work regarding the consequences of committing voluntary abandonment of a military unit or place of service.

When studying special criminological measures to prevent involuntary leaving of a military unit or place of service, it is worth noting that the spectrum of measures selected from the criminological catalog is focused on the system of determinants of war crimes in order to reduce their impact or completely eliminate them. The majority of legal scholars consider this criminological tactic to be the most effective in view of its orientation, structure and ultimate goal.

Key words: military criminal offenses, war crimes, voluntary abandonment of a military unit or place of service, criminological characteristics, special criminological prevention measures.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.148.65

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.40>

Світлана Олександрівна Дячук,

*Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ товарознавчих та гемологічних
досліджень (головний судовий експерт);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9832-0517>,
e-mail: etekh@ukr.net

**МЕЖІ КОМПЕТЕНЦІЇ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА-ТОВАРОЗНАВЦЯ
ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРИСТИК ТОВАРУ У СПРАВАХ
ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ**

У статті з'ясовано особливості визначення коду в Українській класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, роз'яснено з практичної точки зору, в чому полягає робота судового експерта при проведенні цього виду судової товарознавчої експертизи. Запропоновано низку практичних і дієвих інструментів для вирішення поставлених перед судовою товарознавчою експертизою питань. Пояснено, чому в процесі товарознавчого дослідження експертом-товарознавцем встановлюються лише характеристики товару, а не визначається код Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності. Вивчено можливості судової товарознавчої експертизи при визначенні відповідності товарів згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності. Наведено рекомендації судово-експертних установ для вирішення поставлених перед судовою товарознавчою експертизою питань і правильності оформлення висновку експерта, оскільки це дозволяє уникнути труднощів при проведенні судової товарознавчої експертизи.

Ключові слова: класифікація товарів, характеристики, код УКТ ЗЕД, судова товарознавча експертиза, митне оформлення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

До науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України доволі часто звертаються стосовно визначення відповідності характеристик товарів згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТ ЗЕД). Це трудомісткий процес, що вимагає не лише наявності спеціальних знань, а й

значної кількості практичних навичок. На перший погляд, це процес, що розпочинається з ідентифікації об'єкта дослідження і завершується складанням висновку експерта. На практиці виникає низка труднощів, які потрібно подолати в процесі проведення судової товарознавчої експертизи. Оскільки від коду УКТ ЗЕД залежить розмір ввізного мита, тому прийняття рішення про підтвердження коду УКТ ЗЕД чи змінення його на інший належить до компетенції митних органів Державної митної служби України. Щоб не виходити за межі своєї компетенції, експерт-товарознавець повинен розуміти, як правильно оформити свій висновок. У подальшому це дозволить уникнути труднощів при проведенні судової товарознавчої експертизи та зменшити кількість випадків порушення митних правил.

Стан дослідження проблеми

Можливості судової товарознавчої експертизи при визначенні характеристик товарів відповідно до вимог УКТ ЗЕД розглянуто в роботі Н. Ф. Костиркіної та М. Г. Мартосенко [1]. Основні аспекти проведення товарознавчих експертиз із визначення кодів товару згідно з УКТ ЗЕД державними або громадськими інституціями висвітлено в дослідженні І. В. Сташевської та І. С. Петренко [2]. Проблеми порядку кодування та класифікації товарів з метою їх митного оформлення згідно з УКТ ЗЕД було опрацьовано М. М. Морозовою [3]. Цими науковцями проведені ґрунтовні теоретичні дослідження, здійснено аналіз чинного законодавства.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей визначення коду УКТ ЗЕД, розмежування компетенції митних органів та судових експертів при проведенні судової товарознавчої експертизи щодо визначення відповідності характеристик товарів згідно з кодом УКТ ЗЕД.

Завданнями статті є:

- з'ясувати особливості визначення коду УКТ ЗЕД;
- вивчити можливості судової товарознавчої експертизи при визначенні відповідності товарів згідно з УКТ ЗЕД;
- надати рекомендації судово-експертних установ для вирішення поставлених перед судовою товарознавчою експертизою питань і правильності оформлення висновку експерта.

Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні меж компетенції судового експерта-товарознавця щодо визначення відповідності характеристик товару коду УКТ ЗЕД.

Виклад основного матеріалу

Асортимент товарів, що випускаються промисловістю, виробляються в сільському господарстві та надходять у торгівлю, нараховує десятки тисяч найрізноманітніших видів. Причому це товари як

вітчизняного, так і зарубіжного виробництва. Систематизація всього різноманіття товарів здійснюється за допомогою класифікації, тобто для товарів, які підлягають митному контролю, визначаються коди відповідно до класифікаційних групувань, зазначених в УКТ ЗЕД.

Об'єктом класифікації в УКТ ЗЕД є вся множина товарів, що переміщується через митний кордон, а формування товарних груп відбувається за таким принципом: від сировини та напівфабрикатів до готових виробів. Формування товарних позицій і підпозицій часто відбувається за власною послідовністю ознак [4, с. 290].

Відповідно до чинного законодавства обов'язок класифікації товарів за кодом згідно з УКТ ЗЕД покладається на декларанта – суб'єкта господарювання або уповноважену ним особу [2, с. 105].

Для того щоб визначити цей код, суб'єкти господарювання звертаються до науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України з метою отримати висновок судової товарознавчої експертизи. При цьому на вирішення судової товарознавчої експертизи ставиться питання щодо визначення відповідності характеристик товару коду УКТ ЗЕД, а не самого коду УКТ ЗЕД. Проводячи судову товарознавчу експертизу, експерт-товарознавець вирішує питання щодо визначення характеристик об'єкта дослідження за кодом УКТ ЗЕД, він не може перевищувати своїх повноважень і виходити за межі своєї компетенції.

Із метою впровадження єдиного тлумачення УКТ ЗЕД в Україні митними органами Державної митної служби України запроваджено пояснення до УКТ ЗЕД. Вони розроблені на основі Пояснень до Гармонізованої системи опису та кодування товарів, сформованих у 2012 році, і Пояснень до Комбінованої номенклатури Європейського Союзу, що затверджені наказом Державної фіскальної служби України від 9 червня 2015 року № 401 [3, с. 258].

Згідно з поясненнями до УКТ ЗЕД¹ визначення коду товару здійснюється послідовно. Так, УКТ ЗЕД має три складові:

- основні правила інтерпретації УКТ ЗЕД;
- примітки до розділів і груп УКТ ЗЕД (розділ, група, позиція, підпозиція, категорія, підкатегорія);
- текстовий опис групувань УКТ ЗЕД та їхнє цифрове позначення.

¹ Про затвердження Пояснень до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності : наказ Держ. митної служби України від 14.07.2020 № 256 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0256913-20> (дата звернення: 21.07.2023).

Визначаючи код УКТ ЗЕД¹, необхідно дотримуватися всіх чотирьох правил, причому застосовувати кожне наступне правило ми можемо лише в тому разі, якщо не діє попереднє. Спочатку ми встановлюємо товарну позицію, потім послідовно визначаємо підпозицію, категорію та підкатегорію, текстовий опис яких відповідає товару. Не слід забувати і про примітки до розділів і груп, а також текстовий опис угруповань та їхнє цифрове позначення.

Товарознавче дослідження починається з ідентифікації об'єкта оцінки. Для цього вивчається наявна інформація, наведена в постанові про призначення судової товарознавчої експертизи. Невід'ємною частиною будь-якого товару є його маркування, тобто основна інформація про цей товар. Маючи маркування, ми можемо дійсно сказати, що це за товар, із чого він виготовлений, розуміти сферу його застосування.

У разі недостатньої інформації експерт-товарознавець може заявити клопотання та затребувати матеріали кримінального провадження, в яких може міститися інформація, необхідна для ідентифікації об'єкта оцінки, наприклад специфікація і технічна документація. Обов'язковим моментом є зазначення реальної моделі об'єкта дослідження, а також основних технічних характеристик, країни проходження та виробництва.

Для того щоб здійснити класифікацію товару, необхідно спочатку вивчити та дослідити об'єкт дослідження. Наприклад, експерт-товарознавець вивчає всі наявні документи на об'єкт дослідження, після його ідентифікації він може безпосередньо переходити до визначення його основних характеристик.

Найважливіше питання класифікації за відповідним кодом УКТ ЗЕД – це правильний вибір ознак, за яким той чи інший товар буде віднесений до певного класифікаційного групування [1, с. 376].

Наприклад, експерт-товарознавець при проведенні товарознавчого дослідження щодо визначення відповідності характеристик товару УКТ ЗЕД, де об'єктом дослідження є екструдер для виробництва бруса з деревної тирси (продавець/виробник Zhengzhou Chryso Import & Eksport Trading Co., LTD), здійснив товарознавчу класифікацію товару і встановив, що виріб належить до розділу споживчі товари, класу – непродовольчі товари, підкласу – машини і обладнання, групи – робочі машини, підгрупи – технологічне обладнання: різні верстати (металорізальні й деревообробні), ковальсько-пресові

¹ Про затвердження Пояснень до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності : наказ Держ. митної служби України від 14.07.2020 № 256 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0256913-20> (дата звернення: 21.07.2023).

та ливарні машини, зварювальне обладнання, електрофізичного й електрохімічного оброблення матеріалів, металургії, гірничодобувної, нафтопромислової та хімічної промисловості, устаткування для харчової і тютюнової промисловості, для текстильної та шкіряної промисловості, для целюлозно-паперової і поліграфічної промисловості, термічне устаткування, промислові роботи та маніпулятори, контрольно-вимірвальні прилади, пристрої для випробувань, медичне обладнання тощо.

При розгляді та вивченні паспорту на обладнання «Екструдер для виробництва бруса з деревної тирси» встановлено, що основними фазами робочого процесу зазначеного екструдера є: 1) сировина; 2) сушіння; 3) змішування клею; 4) екструзія; 5) різка.

Вивчаючи УКТ ЗЕД, встановлено, що товарною підкатегорією 8477 20 00 00 визначається поняття екструдери, але вони належать до товарної позиції 8477 «Обладнання для обробки гуми чи пластмаси або для виробництва виробів з цих матеріалів, в іншому місці не зазначені». Оскільки об'єктом дослідження є «Екструдер для виробництва бруса з деревної тирси», то відповідаючи на питання, для чого він використовується, експерт не може застосувати цю товарну позицію. Тому послуговуються товарною позицією 8479 «Машини та механічні пристрої, які мають індивідуальні функції, в іншому місці не зазначені». У процесі дослідження, вивчаючи робочий технологічний процес екструдера, встановлено, що він приводиться в дію електродвигуном та гідравлічним приводом, гідроциліндр забезпечує високий тиск і переміщує поршень для екструзії й формує виріб. Нагрів здійснюється електронагрівним щитком, який сприяє затвердінню та формуванню бобишки з тирси й карбамідоформальдегідного клею, таким чином збільшуючи міцність блоку. Виріб, який видавлюється з екструдера, після цього обрізується ручною пилою відповідно до певної довжини. Отже, однією з основних функцій вказаного обладнання є виготовлення виробу з деревної тирси. Досліджуючи товарну підпозицію 8479 30 «Преси для виробництва деревостружкових або деревоволокнистих плит з інших волокнистих матеріалів та інші машини для обробки деревини або пробки», можемо віднести екструдер до пресів, що визначається товарною підкатегорією 8479 30 10 00 «Преси».

Таким чином, у процесі дослідження експертом було встановлено, що згідно з класифікатором УКТ ЗЕД «Екструдер для виробництва бруса з деревної тирси» має характеристики: машин, обладнання та механізмів; пресів для виробництва деревостружкових або деревоволокнистих плит з інших волокнистих матеріалів та інших машин для обробки деревини або пробки, а саме пресів.

У чому ж виникають труднощі при відповіді на запитання, які характеристики має одна одиниця комплектного обладнання (товару) згідно з класифікаторами УКТ ЗЕД? Дослідивши чинне законодавство, розуміємо, що визначити код УКТ ЗЕД може лише митна служба. Вона або приймає митну декларацію від суб'єкта господарювання за відповідним кодом УКТ ЗЕД, або складає картку відмови у прийнятті митної декларації, митному оформленні випуску чи пропуску товарів, транспортних засобів комерційного призначення. У чому ж полягає робота експерта-товарознавця при проведенні цього виду судової товарознавчої експертизи? Слід наголосити, що в процесі товарознавчого дослідження експертом-товарознавцем встановлювалися лише характеристики вищевказаного обладнання, а не визначався код УКТ ЗЕД, тому цей висновок мав лише інформаційний характер. Якщо в дослідницькій частині висновку експерта вказати відповідність характеристик товару певному коду УКТ ЗЕД, то це не виходить за межі компетенції судового експерта, оскільки висновок має, так би мовити, довідковий характер. Проте визначення таких характеристик у самих висновках вже є перевищенням меж компетенції експерта-товарознавця.

Висновки

У процесі товарознавчого дослідження експертом товарознавцем встановлюються лише характеристики товару, а не визначається код УКТ ЗЕД. Розуміння правильності оформлення висновку експерта дозволяє уникнути труднощів при проведенні судової товарознавчої експертизи та зменшити кількість випадків порушення митних правил. Слід розуміти, що висновки судової товарознавчої експертизи за напрямом визначення відповідності характеристик товару коду УКТ ЗЕД мають лише інформаційний характер, оскільки чинним законодавством передбачена можливість проведення такого виду експертиз. Однак поряд із тим отримання цього висновку суб'єктом господарювання жодним чином не може впливати на роботу митних органів Державної митної служби України, оскільки тільки до їх компетенції належить рішення про прийняття або відмову в прийнятті митної декларації.

Список бібліографічних посилань: 1. Костиркіна Н. Ф., Мартосенко М. Г. Можливості судово-товарознавчої експертизи при визначенні характеристик товарів відповідно до вимог УКТЗЕД // Актуальні питання експертної та оціночної діяльності : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Старобільськ – м. Полтава, 27–28 листоп. 2019 р.) / МОН України, Держ. заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Полтава : ПУЕТ, 2019. С. 375–379. 2. Сташевська І. В., Петренко І. С. Проведення товарознавчих експертиз із визначення кодів товару згідно з УКТ ЗЕД державними або громадськими інституціями.

Криміналістичний вісник. 2021. № 2 (36). С. 104–112. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2021-36-2-104>. **3.** Морозова М. М. Проблеми порядку кодування та класифікації товарів з метою їх митного оформлення згідно з УКТЗЕД // Підприємництво, торгівля: теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку : матеріали І Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Старобільськ, 27–28 листоп. 2018 р.) / МОН України, Держ. заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Полтава : ПУЕТ, 2018. С. 258–261. **4.** Бакун Л. П. Класифікаційна робота та проблеми ідентифікації як інструмент експертизи товарів // Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 4–5 квіт. 2019 р.) / Центр. спілка споживчих товариств України, Вищ. навч. заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Полтава : ПУЕТ, 2019. С. 289–291.

Надійшла до редколегії 25.07.2023

Прийнята до опублікування 17.08.2023

Diachuk S. O. Limits of competence of a forensic commodity expert in determining the characteristics of goods in cases of customs rules violation

Today, all goods, regardless of the country of origin, are subject to classification, that is, codes are determined for goods in accordance with the classification groupings specified in the UCC of the Economic and Monetary Union. Expertise on determining the conformity of the characteristics of goods according to the UCC FEA, regardless of the purpose of establishing the code, is only a means of establishing the circumstances of implementation, that is, the characteristics on which the definition of the goods code is based, but by its task it cannot support the adoption of a decision on the determination interpretation of the product code according to the UCC FEA. Understanding the correctness of drawing up an expert's opinion allows to avoid difficulties when conducting a forensic commodity examination.

The classification of goods is carried out in accordance with the requirements of the UCC FEA and is a technique that allows to present the classified goods in the form of a group of signs (product code) established by this classifier. When conducting a forensic commodity expert examination, a commodity expert may not exceed his or her powers and go beyond his or her competence when answering questions about determining the characteristics of the object of research according to the code of the UCC FEA. In the course of a commodity examination, a commodity expert determines only the characteristics of the goods, and the UCC FEA code is not determined.

The article clarifies the peculiarities of determining the UCC FEA code, explains from a practical point of view what is the work of a forensic expert in conducting this type of forensic commodity examination. The article provides recommendations for forensic institutions on how to resolve the issues raised by forensic commodity expertise and the correctness of drawing up an expert's opinion, since this allows avoiding difficulties in conducting forensic commodity expertise.

Key words: classification of goods, characteristics, UCC FEA code, forensic commodity examination, customs clearance.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.41>

Артем Володимирович Коваленко,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка
Донецького державного університету внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3665-0147>,
e-mail: new4or@gmail.com

**ОГЛЯД КОМП'ЮТЕРНИХ ДАНИХ:
СУТНІСТЬ І ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ**

Статтю присвячено з'ясуванню сутності і процесуального порядку проведення огляду комп'ютерних даних у кримінальному провадженні. Визначено, що безпосереднім об'єктом такого огляду є аудіо-візуальний вираз комп'ютерних даних. Наголошено, що процесуальний порядок проведення цієї процесуальної дії регламентовано статтями 104, 105, 223, 237 Кримінального процесуального кодексу України. Огляд комп'ютерних даних визначено як гласну слідчу (розшукову) дію, що проводиться стороною обвинувачення з використанням електронно-обчислювальної техніки шляхом безпосереднього сприйняття аудіо-візуального виразу комп'ютерних даних з метою отримання відомостей про факти, що мають значення для кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, збирання доказів, слідчі (розшукові) дії, огляд, комп'ютерні дані.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Початок нового витка збройної агресії російської федерації в лютому 2022 року став каталізатором діяльності українських законотворців. Так, у сфері кримінальної юстиції було запроваджено відповідальність за вчинення низки нових суспільно небезпечних діянь, урегульовано відносини щодо здійснення кримінального провадження в умовах правового режиму воєнного стану, регламентовано особливості проведення окремих процесуальних дії. Поза тим Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» від 15 березня 2022 року № 2137-IX¹ було

¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15.03.2022 № 2137-IX // База даних (БД) «Законодавство

запроваджено новий легальний різновид огляду у кримінальному провадженні – огляд комп'ютерних даних. Відповідно до пояснювальної записки до проєкту згаданого Закону метою законодавчих змін є посилення можливостей боротьби з кіберзлочинністю та покращення реагування правоохоронних органів на кримінальні правопорушення і затримання осіб, які їх вчинили, зокрема під час режиму воєнного стану.

Унаслідок запровадження описаної новели кримінального процесуального законодавства перед ученими процесуалістами та криміналістами постає завдання щодо з'ясування сутності, формулювання дефініції огляду комп'ютерної техніки, визначення процесуального порядку його проведення, а також відмежування цієї слідчої (розшукової) дії від інших раніше відомих науці та практиці процесуальних дій.

Стан дослідження проблеми

У зв'язку із суцільною діджиталізацією суспільного життя вітчизняні та зарубіжні дослідники активно приділяють увагу проблемам роботи із цифровими (електронними) джерелами доказової інформації у кримінальному провадженні. Так, нами раніше було сформульовано рекомендації щодо огляду електронних документів під час розслідування посягань на життя і здоров'я журналістів [1]. А. В. Гутник та А. Я. Хитра дослідили процесуальні і криміналістичні аспекти використання електронних документів у доказуванні [2]. О. В. Захарова [3], О. В. Манжай [4], О. В. Одерій [5] та інші учені доклали зусиль до опрацювання проблем дослідження комп'ютерної техніки. Р. А. Степанюк і С. І. Перлін [6], В. М. Шевчук [7] та низка інших науковців розглянули перспективи цифровізації науки криміналістики в цілому. Також варто звернути увагу на так званий протокол Берклі¹, розроблений за участі дослідників університету м. Берклі (штат Каліфорнія, США). Цей протокол є комплексом рекомендацій щодо ефективного використання цифрової інформації з відкритим доступом під час розслідування міжнародних порушень прав людини і гуманітарного права. Однак сьогодні у спеціальній літературі ще не було вирішено проблеми з'ясування сутності, процесуального порядку і тактики проведення огляду комп'ютерних даних, а згаданий вище протокол Берклі потребує адаптування до норм українського законодавства та вітчизняної правоохоронної практики, що додатково вказує на актуальність пропонованого дослідження.

України / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20> (дата звернення: 13.08.2023).

¹ Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations // United Nations : сайт. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf (дата звернення: 13.08.2023).

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є з'ясування сутності, окреслення правових вимог до проведення та формулювання дефініції огляду комп'ютерних даних у кримінальному провадженні.

Для досягнення вказаної мети потрібно вирішити такі завдання: 1) визначити підстави законодавчої та доктринальної класифікації огляду; 2) з'ясувати безпосередній об'єкт огляду комп'ютерних даних; 3) відмежувати огляд комп'ютерних даних від суміжних процесуальних дій; 4) розкрити процесуальний порядок досліджуваного виду огляду; 5) сформулювати дефініцію огляду комп'ютерних даних.

Наукова новизна дослідження

У межах дослідження на підставі аналізу положень чинного кримінального процесуального законодавства та сучасної наукової думки з'ясовано сутність, розкрито процесуальний порядок проведення та сформульовано дефініцію огляду комп'ютерних даних. Результати дослідження закладають підвалини для подальшого науково-теоретичного опрацювання огляду комп'ютерних даних як слідчої (розшукової) дії, зокрема формулювання практично орієнтованих рекомендацій щодо організації і тактики її проведення.

Виклад основного матеріалу

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) закріплює найбільш загальні законодавчі вимоги до проведення огляду у кримінальному провадженні. Крім того, він називає певні різновиди оглядів залежно від об'єкта такої слідчої (розшукової) дії. Зокрема, до внесення у березні 2022 року змін до КПК України законодавчо були закріплені такі різновиди досудового огляду: огляд місця події (ч. 3 ст. 214 КПК України), огляди місцевості, приміщення, речей та документів (ч. 1 ст. 237 КПК України), огляд житла чи іншого володіння особи (ч. 2 ст. 237 КПК України), огляд трупа (ст. 238 КПК України), огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 239 КПК України), освідування (ст. 241 КПК України) як огляд живої людини. Окрім того, статтями 357–359, 361 КПК України передбачені різновиди судового огляду: дослідження речових доказів (речові докази оглядаються судом), дослідження документів, дослідження звуко- і відеозаписів та огляд на місці¹.

Варто погодитися з Є. Д. Лук'янчиковим і Б. Є. Лук'янчиковим, що процесуально закріплений перелік видів огляду не може бути вичерпним, адже предмети матеріального світу, які оглядаються,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.08.2023).

можуть бути надзвичайно різноманітними, як і світ, у котрому ми живемо [8, с. 269], тому перелічити у кримінальному процесуальному законі всі різновиди цієї процесуальної дії просто неможливо. На нашу думку, законодавча класифікація оглядів має насамперед ілюструвати особливості процесуального порядку їх проведення. Тобто кримінальне процесуальне законодавство має вказувати тільки на ті різновиди огляду, що мають певну специфіку правового регулювання їх провадження. Так само доктринальний поділ оглядів на різновиди необхідний для формулювання більш конкретних тактичних рекомендацій щодо кожного з них. Завдяки такому поділу можуть бути надалі класифіковані легально закріплені види оглядів, що мають спільні вимоги закону до їх проведення, проте суттєво відрізняються за організацією і тактикою.

У березні 2022 року у КПК України було закріплено новий легально визначений вид огляду – огляд комп'ютерних даних, який є новелою кримінального процесуального законодавства та потребує теоретичного опрацювання. Для з'ясування сутності досліджуваного різновиду огляду доцільно насамперед визначити, що є його об'єктом. У цьому разі об'єктом огляду є комп'ютерні дані, які ми пропонуємо розуміти як інформацію, що міститься в запам'ятовуючому пристрої електронно-обчислювального приладу у форматі, придатному для обробки, пересилання й інтерпретування обчислювальними пристроями комп'ютерної техніки. У разі, якщо комп'ютерні дані були створені або змінені правопорушником чи іншими особами у зв'язку з учиненням кримінального правопорушення, такі дані варто вважати електронними (цифровими) слідами кримінального правопорушення [9, с. 114]. Крім того, після проведення їх огляду комп'ютерні дані можуть набути статусу процесуального джерела доказів – електронного документа за умови, що вони відповідають вимогам ч. 1 ст. 99 КПК України. У цьому контексті підтримуємо позицію А. В. Гутник та А. Я. Хитри, які зауважили, що основною метою документа є збереження та передача інформації, а отже, відомості в електронній формі повинні визнаватись електронними документами без прив'язки до їх фізичного носія як матеріального об'єкта [2, с. 34].

В. К. Весельський слушно вказував, що слідчий огляд із гносеологічної точки зору здійснюється шляхом застосування комплексу пізнавальних методів, процедур, прийомів, серед яких домінує метод спостереження. Цей метод поєднується з методами вимірювання, порівнянням, описом, а за необхідності з експериментом [10, с. 152]. На думку В. О. Малярової, сутність слідчого огляду полягає в тому, що слідчий (прокурор) під час кримінального провадження безпосередньо та за допомогою власних органів чуття переконується в існуванні і характері фактів, які мають доказове значення [11, с. 273].

Комп'ютерні дані за своїм визначенням є нематеріальним об'єктом, характеристики якого не можуть бути опрацьовані органами відчуття людини без додаткового перетворення (інтерпретації) за допомогою комп'ютерної техніки в аудіо-візуальну форму, прийнятну для людини. Видається, що під час огляду комп'ютерних даних безпосередньому сприйняттю уповноваженими особами підлягає саме аудіо-візуальний вираз відповідних даних.

Після інтерпретації засобами комп'ютерної техніки інформація, яку несуть такі дані, може бути відображена на екрані комп'ютера чи роздрукована в закодованій формі (байт-код, бінарний код, синтаксичний запис тощо). Комп'ютерні дані, які містять текст, зображення, звуки й інші аудіо-візуальні форми інформації, можуть бути відтворені через пристрої виведення даних, а код, що містить алгоритми дій, може бути виконано (запущено програму). Аудіо-візуальна форма відображення даних зазвичай доступна через використання спеціального (асоційованого) програмного забезпечення [9, с. 114]. Тому варто зауважити, що огляд комп'ютерних даних може проводитися тільки із застосуванням електронно-обчислювальної техніки.

Під час проведення такого різновиду огляду дослідженню та фіксуванню підлягають тип даних, їх формат (розширення назви та внутрішня структура даних), каталог розміщення кожного файлу, метадані (розмір файлу, час створення й останньої зміни, назва асоційованого програмного забезпечення тощо), а також зміст даних, що оглядаються (за формулюванням КПК України, «інформація, яку вони містять»).

Саме за об'єктом дослідження варто відмежовувати огляд комп'ютерних даних від раніше відомого практиці огляду комп'ютерної техніки. У другому випадку безпосереднім об'єктом огляду є комп'ютерна техніка – електронно-обчислювальні пристрої різноманітного призначення, зовнішні носії комп'ютерних даних, периферійні (допоміжні) прилади тощо. Так само комп'ютерну техніку можна поділити на низку різновидів, кожен з яких має власну специфіку огляду: побутова та професійна, мобільна й стаціонарна, з можливістю віддаленого (мережевого) доступу та без, основна й периферійна тощо. У результаті проведення огляду вилучені (отримані, витребувані) електронно-обчислювальні прилади, носії комп'ютерних даних можуть набути статусу речових доказів за умови, якщо вони відповідають вимогам ч. 1 ст. 98 КПК України. Під час проведення огляду комп'ютерної техніки дослідженню та фіксуванню підлягають апаратний комплекс (*hardware*), конфігурація обладнання, наявність і найменування периферійних пристроїв, стан та справність обладнання, наявність у пам'яті пристрою встановленого програмного забезпечення (*software*) й інших комп'ютерних даних. При цьому, на нашу думку, встановлення змісту й інших реквізитів самих комп'ютерних даних виходить

за межі завдань огляду комп'ютерної техніки і має вважатися складовою огляду комп'ютерних даних [12, с. 111].

У зв'язку із цим варто зауважити, що проведення огляду комп'ютерних даних може як поєднуватися з оглядом комп'ютерної техніки, так і відбуватися окремо. У першому випадку огляд комп'ютерних даних здійснюється з використанням апаратних та програмних засобів комп'ютерної техніки, що оглядається, у другому – комп'ютерні дані вилучаються (отримуються, витребуються) разом із носієм даних або копіюються на заздалегідь підготований носій і оглядаються з використанням службової комп'ютерної техніки. За цим критерієм співвідношення оглядів комп'ютерних даних та комп'ютерної техніки можна умовно порівняти зі співвідношенням огляду місця події (де виявлено труп) та огляду трупа. Останній може проводитися як одночасно з оглядом місця події за місцем виявлення трупа, так і окремо – за місцем його зберігання.

Для з'ясування сутності та формулювання визначення огляду комп'ютерних даних необхідно також висвітлити процесуальний порядок проведення такої слідчої (розшукової) дії. Огляд комп'ютерних даних є легально визначеним різновидом огляду, процесуальні вимоги до його проведення безпосередньо встановлені абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України. Так, згадана процесуальна дія проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або в паперовій формі). Крім того, огляд є однією зі слідчих (розшукових) дій, тобто процесуально дією, спрямованою на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 223 КПК України). Отже, процесуальний порядок його проведення встановлено як статтями КПК України, що безпосередньо регулюють цю слідчу (розшукову) дію (для огляду комп'ютерних даних – ст. 237), так і більш загальними вимогами до проведення слідчих (розшукових) дій (ст. 223 КПК України), до збирання й перевірки доказів (глава 4 КПК України) та засадами кримінального провадження (глава 2 КПК України) тощо.

Суб'єктами проведення огляду комп'ютерних даних, як зазначено в абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України, є слідчий та прокурор, а також дізнавач, який відповідно до ч. 1 ст. 40-1 КПК України при здійсненні дізнання наділяється повноваженнями слідчого. Проводити цю слідчу (розшукову) дію також можуть детективи Національного антикорупційного бюро України і Бюро економічної безпеки, які є представниками органів досудового розслідування в розумінні ч. 2 ст. 38 КПК України.

Крім того, за письмовим дорученням перелічених суб'єктів відповідний різновид огляду можуть здійснювати співробітники оперативних підрозділів (ст. 41 КПК України). У цьому контексті цікавим є питання розмежування огляду комп'ютерних даних та зняття інформації з електронних інформаційних систем (далі – ЕІС), доступ до яких не обмежується їх власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту (що так само здійснюється уповноваженими оперативними співробітниками). І. В. Басиста зауважує, що зняття інформації із загальнодоступних ресурсів не пов'язане із втручанням у приватне спілкування і тому не потребує дозволу слідчого судді [13, с. 349]. О. П. Бабіков, відмежовуючи згадані вище процесуальні дії, наголошує, що положення абз. 2 ч. 2 ст. 237, статей 104, 105 КПК України надають право (повноваження) одержувати різноманітну інформацію, яка міститься в електронних інформаційних системах, їх частинах, за умов, що вона надається за згодою власника (добровільно), здійснюється гласно, без дотримання режиму секретності і не пов'язана із втручанням у приватне життя [14, с. 188]. У цілому погоджуючись із науковцем, додамо, що дослідження комп'ютерних даних за умови фізичного доступу уповноваженої особи до їх носія, отримання цього носія гласно й у спосіб, передбачений законом (отримання, витребування, тимчасовий доступ, тимчасове вилучення під час огляду, вилучення під час обшуку тощо), має вважатися саме оглядом комп'ютерних даних і не містить негласної складової. Водночас не можемо погодитися з О. П. Бабіковим щодо віднесення зняття інформації з електронної інформаційної системи з відома та з дозволу її власника до негласних слідчих (розшукових) дій. На нашу думку, у розумінні ч. 2 ст. 93 КПК України такі дії можна вважати отриманням електронних документів (доказів) від володільця системи з подальшим дослідженням відповідних комп'ютерних даних у порядку абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України. Щодо зняття інформації з ЕІС, доступ до яких не обмежується системою логічного захисту, О. П. Бабіков зауважує, що ця процесуальна дія може проводитися негласно або гласно, з присвоєнням грифу секретності на розсуд особи, яка її проводить [14, с. 190]. У цьому разі розмежування огляду комп'ютерних даних та зняття інформації з ЕІС, на нашу думку, є доволі умовним і здійснюється тільки за критерієм гласності та, власне, присвоєння чи не присвоєння грифу секретності на розсуд суб'єкта проведення.

Щодо обов'язкової участі інших осіб у проведенні досліджуваної процесуальної дії, то, виходячи із вимог абз. 2 ч. 2 та ч. 7 ст. 237 КПК України, залучення спеціаліста до проведення огляду комп'ютерних даних є не обов'язковим і слідчий, дізнавач, детектив, прокурор можуть проводити цю слідчу (розшукову) дію самостійно за наявності

необхідних знань і технічних навичок. Водночас ч. 4 ст. 99 КПК України вимагає залучення спеціаліста під час створення копій комп'ютерних даних для того, щоб створені копії (дублікати) в майбутньому могли бути визнані судом як оригінал документа. Видається, що описана вимога продиктована потребою унеможливити внесення змін до комп'ютерних даних під час їх копіювання, з чим, на думку законодавця, здатний упоратися тільки спеціаліст. У цьому аспекті ми не погоджуємося із формулюванням ч. 4 ст. 99 КПК України і вважаємо, що суд має оцінювати не присутність спеціаліста під час копіювання комп'ютерних даних, а дотримання техніко-криміналістичних і комп'ютерно-технічних вимог під час його проведення. Утім, поки згадані вимоги наявні у ст. 99 КПК України, рекомендуємо все ж таки залучати спеціаліста до проведення огляду комп'ютерних даних та виготовлення додатків до протоколу цієї процесуальної дії.

Кримінальний процесуальний кодекс України не передбачає можливості проведення огляду комп'ютерних даних як самостійної судової дії. Під час судового розгляду дослідженню підлягають електронні документи в порядку ст. 358 КПК України у випадках, коли первинні комп'ютерні дані містять текстову інформацію, та в порядку ст. 359 КПК України у випадках, коли первинні комп'ютерні дані несуть інформацію в аудіо-візуальній формі. При цьому відкритим лишається питання про порядок судового дослідження комп'ютерних даних, що не відповідають ознакам документа (наприклад, пошкоджених, фрагментарних даних тощо).

Кримінальний процесуальний закон також встановлює певні специфічні вимоги до фіксування перебігу та результатів огляду комп'ютерних даних. Так, до протоколу цієї процесуальної дії відповідно до вимог абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України має бути занесено інформацію, яку містять оглянуті комп'ютерні дані «у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі)». Видається, що в описовій частині протоколу цієї слідчої (розшукової) дії має міститися *візуальний* вираз отриманої інформації (тобто текст і зображення), у той час як її *аудіо-візуальний* вираз (відео-, аудіофайли) може міститися на комп'ютерних носіях серед додатків до протоколу. Щодо самих додатків, то, керуючись п. 4 ч. 2 ст. 105 КПК України, рекомендуємо за можливості долучати до протоколу повні копії досліджених даних на носіях (залежно від об'єму – лазерних чи флеш-дисків). Крім того, у контексті огляду комп'ютерних даних пропонуємо тлумачити абз. 4 п. 1 ч. 3 ст. 104 КПК України як вимогу повідомляти учасників процесуальної дії та вносити до вступної частини протоколу відомості про технічні пристрої (зокрема

електронно-обчислювальні) та носії інформації, що будуть застосовані під час огляду. Зазначимо також, що особливості фіксування перебігу й результатів проведення цієї слідчої (розшукової) дії доцільно розглянути в окремому дослідженні на предмет тактики огляду комп'ютерних даних.

Виходячи із розглянутих сутності огляду як слідчої (розшукової) дії, специфічного об'єкта огляду комп'ютерних даних та встановленого законом процесуального порядку його проведення, пропонуємо таку дефініцію огляду комп'ютерних даних. Огляд комп'ютерних даних – це гласна слідча (розшукова) дія, що проводиться стороною обвинувачення з використанням електронно-обчислювальної техніки шляхом безпосереднього сприйняття аудіо-візуального виразу комп'ютерних даних з метою отримання відомостей про факти, що мають значення для кримінального провадження.

Висновки

Огляд комп'ютерних даних є самостійним, легально визначеним різновидом огляду у кримінальному провадженні. Безпосереднім об'єктом такого огляду є аудіо-візуальний вираз комп'ютерних даних, які ми пропонуємо розуміти як інформацію, що міститься в запам'ятовуючому пристрої електронно-обчислювального приладу у форматі, придатному для обробки, пересилання й інтерпретування обчислювальними пристроями комп'ютерної техніки. Такий вид огляду може бути відмежований від огляду комп'ютерної техніки за об'єктом і від зняття інформації з електронних інформаційних систем, доступ до яких не обмежується їх власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту, за критерієм (не)таємності. Кримінальне процесуальне законодавство визначає сутність дослідженої процесуальної дії, суб'єктів її проведення, встановлює специфічні вимоги до фіксування перебігу та результатів її проведення. Огляд комп'ютерних даних – це гласна слідча (розшукова) дія, що проводиться стороною обвинувачення з використанням електронно-обчислювальної техніки шляхом безпосереднього сприйняття аудіо-візуального виразу комп'ютерних даних з метою отримання відомостей про факти, що мають значення для кримінального провадження.

Вважаємо, що подальші перспективи наукових досліджень у цій сфері пов'язані з формулюванням практично-орієнтованих тактичних рекомендацій щодо проведення огляду комп'ютерних даних та використання таких даних під час доказування у кримінальному провадженні. Науково-теоретичні положення щодо сутності, процесуального порядку й тактики огляду комп'ютерних даних є перспективною складовою криміналістичного вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні.

Список бібліографічних посилань: **1.** Коваленко А. В. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналістів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 182–191. **2.** Гутник А. В., Хитра А. Я. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2022. 204 с. **3.** Захарова О. В. Особливості проведення огляду вилученої комп'ютерної техніки під час розслідування комп'ютерних злочинів. *Слідча практика*. 2012. № 3. С. 169–175. **4.** Манжжай О. В. Особливості огляду засобів комп'ютерної техніки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3 (74). С. 111–120. **5.** Одерій О. В., Корона С. О., Самойлов С. В. Тактика слідчого огляду комп'ютерних систем та їх елементів. Донецьк, 2010. 88 с. **6.** Степанюк Р. А., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283–284. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.283-284>. **7.** Shevchuk V. Innovative Essence of Criminalistic and Prospective Directions of its Development // Developments of criminalistics theory and future of forensic expertology: liber amicorum profesoriui Egidijui Vidmantui Kurapkai : monografy / H. Malewski, S. Matulienė, V. Shepitko et al. Vilnius : Mykolas Romeris University, 2022. Pp. 152–168. **8.** Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Слідчий огляд: поняття та види. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 264–269. **9.** Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посіб. / Р. А. Степанюк, В. О. Гусева, В. В. Кікінчук та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. 388 с. **10.** Весельський В. К. Концептуальні основи тактики слідчих дій (слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз). *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 151–158. **11.** Криміналістика : підручник : у 2 т. / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. А. Степанюка, В. О. Малярової. Харків, 2017. Т. 1. 384 с. **12.** Коваленко А. В. До питання розмежування огляду комп'ютерної техніки та огляду комп'ютерних даних // Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 квіт. 2023 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2023. С. 110–112. **13.** Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: В. Т. Нор (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. Т. 19: Кримінальний процес, судострій, прокуратура та адвокатура. 960 с. **14.** Бабіков О. П. Негласні слідчі (розшукові) дії: правове регулювання, організація проведення, тактика, зразки процесуальних документів. Київ : Інтерсервіс, 2022. 392 с.

Надійшла до редколегії 17.08.2023

Прийнята до опублікування 13.09.2023

Kovalenko A. V. Computer data examination: the essence and procedural order

The article is devoted to clarifying the essence and procedural order of computer data examination in criminal proceedings. This type of examination, as defined by the Law of Ukraine No. 2137-IX dated 15.03.2022, is a novelty of criminal procedure legislation and requires theoretical elaboration. It is noted that the legislative consolidation of the types of examination should be determined by the need to establish specific procedural requirements for their conduct. It is specified that the direct object of such an examination is the audio-visual representation of computer data, which is defined as information contained in the storage device of an electronic computer in a format suitable for processing, transmission and interpretation by computer computing devices.

Within the framework of the article, the examination of computer data is distinguished from the examination of computer equipment (by the object criterion) and from the removal of information from electronic information systems (by the (non)secrecy criterion). The author emphasises that the procedural order of the analysed procedural action is regulated by Articles 104, 105, 223, 237 of the CPC of Ukraine, as well as the requirements for collection and verification of evidence (Chapter 4 of the CPC of Ukraine), the principles of criminal proceedings (Chapter 2 of the CPC of Ukraine) and other general provisions of criminal procedural legislation. The subjects of the computer data examination are the investigator, prosecutor, coroner, detective and operative officer (upon written order).

It is recommended to conduct the investigated procedural action involving a specialist. The computer data examination is defined as a public investigative (detective) action carried out by the prosecution with the use of electronic computing equipment by means of direct perception of audio-visual expression of computer data in order to obtain information about facts relevant to criminal proceedings.

Key words: criminal proceedings, proof, collection of evidence, investigative (detective) actions, examination, computer data.

УДК 658.62[343.148:637.3](477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.42>

Ганна Володимирівна Тищенко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0002-5173-2925>,

e-mail: tanna7898@gmail.com;

Роман Васильович Кравченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач);

 <https://orcid.org/0009-0003-5900-1200>,

e-mail: kroman333@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СИРІВ І ВСТАНОВЛЕННЯ ЇХНЬОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Розглянуто питання проведення судової товарознавчої експертизи сирів, їх ідентифікації та встановлення фальсифікації сирів, особливості розподілу сирів у класифікаційні групи. Виявлено та проаналізовано найбільш популярні способи фальсифікації сирів і надано рекомендації щодо їх виявлення.

Ключові слова: митна експертиза, імпорт сирів, ідентифікація, фальсифікація, технічний регламент, органолептичні та фізико-хімічні показники.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У міжнародній торгівлі важливий сегмент ринку займають молочні товари. Особливо популярна та найбільш перспективна торгівля сирами. Через обмеженість молочної сировини виробництво сиру пов'язане зі значними витратами. Сир є висококонцентрованим молочним продуктом, тому вихід готового продукту під час виготовлення досить невеликий у перерахунку на літр молока: для виготовлення 1 кг сиру потрібно близько 10–12 літрів молока, а з 1 т молока можна отримати близько 0,25 т вершкового масла жирністю 82,5 % або 0,60 т сиру. Ці факти підштовхують недобросовісних виробників фальсифікувати молочну продукцію шляхом часткової заміни молока або молочного жиру на дешевші безмолочні продукти (соєві білки, рослинну олію, воду тощо). Бажаючи швидше отримати вигоду, багато несумлінних виробників стали виготовляти неякісні товари. Обсяг фальсифікату наразі зріс удвічі.

Стан дослідження проблеми

Деякі питання судової товарознавчої експертизи, ідентифікації та встановлення способів фальсифікації сирів досліджувалися в роботах вітчизняних та іноземних науковців, серед яких С. О. Петров, Н. В. Притульська, А. А. Дубініна, І. А. Петрова вивчали особливості експертного дослідження сирів під час розкриття економічних правопорушень, О. І. Вічко та Г. В. Карпик досліджували питання ідентифікації і методів виявлення фальсифікації харчової продукції [1; 2]. Однак немає відомостей щодо повного спектра судово-товарознавчої експертизи, об'єктом якої є сири. Цей недолік створює певні складнощі під час проведення судової товарознавчої експертизи.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні методологічного підходу до експертизи сирів у митних цілях. *Завданнями* дослідження є окреслення теоретичних і практичних проблем товарознавчого дослідження сирів, виявлення товарознавчих особливостей сирів, їхніх технологічних особливостей під час виконання судової товарознавчої експертизи.

Наукова новизна дослідження

Наведено систематизацію науково-технічних даних щодо особливостей проведення судової товарознавчої експертизи сирів, їх ідентифікації та встановлення можливої фальсифікації. Представлено етапи проведення судової товарознавчої експертизи сирів. Наведено рекомендації щодо виявлення способів фальсифікації сирів.

Виклад основного матеріалу

Сири є важливим джерелом біологічно повноцінного білка, кальцію та фосфору, вітамінів А, Е, В₂, В₁₂. Білки сиру вирізняються високою засвоюваністю, оптимальним якісним і кількісним складом незамінних амінокислот. Хорошому засвоєнню сприяє гідроліз білків під час дозрівання сирів до більш простих розчинних сполук. У сири до 30 % жиру, що більше, ніж у багатьох інших білково-жирових продуктах. Молочний жир містить фосфатиди, головним чином лецитин, який відіграє важливу роль у правильному обміні жирів в організмі. Молочний жир легко та майже повністю засвоюється. Проте молочні товари належать до потенційно небезпечних для здоров'я людини продуктів харчування. За неправильної технології виробництва, пакування, зберігання і транспортування вони легко піддаються псуванню. Таким чином, існує особлива актуальність асортиментної та інформаційної ідентифікації молочних продуктів, зокрема сирів.

Можна визначити критерії справжності сирів за найбільш типових фальсифікацій:

– при зниженні харчової цінності критеріями справжності є масова частка жиру, масова частка білка, склад моно- і дисахаридів;

– при використанні немолочних видів сировини, додаванні рослинних олій критеріями справжності є жирнокислотний склад жирової частини продукту, кількісний вміст β -ситостеринів, кампестерину, стигмастерину і брасикастерину;

– при фальшуванні білкового азоту меламіном критерієм справжності є відсутність меламіну;

– при зміні видової властивості продукції критерієм справжності є склад органічних кислот.

За органолептичними, фізико-хімічними показниками насамперед здійснюється асортиментна ідентифікація. Для цієї ідентифікації використовуються загальні для всієї групи молочних товарів і специфічні для кожної підгрупи чи виду товарів критерії. Зовнішній вигляд, запах, смак і консистенцію відносять до загальних органолептичних показників, а масову частку жиру, жирнокислотний склад – до загальних фізико-хімічних [3].

Більшість видів молочних продуктів оцінюється за кольором. Різна інтенсивність жовтого кольору, що обумовлена підфарбовуванням орнітином або каротином, властива більшості видів сирів. До найбільш значущих показників належать запах і смак, однак для ідентифікації це не є достовірною ознакою.

Споживачі найчастіше орієнтуються саме на сукупність цих показників, що зумовлює підвищений рівень фальсифікації, а саме імітації за допомогою харчових добавок та ароматизаторів, ідентичних натуральним. Зазначений показник застосовується для видової, а в окремих випадках і марочної, але не для групової ідентифікації, оскільки смак і запах молочних товарів однієї підгрупи можуть суттєво відрізнятися, наприклад у різних видів і найменувань сирів.

Фальсифікація шляхом часткової заміни молочного жиру рафінованою олією, а молочного білка соєвим не завжди дає змогу виявити смак і запах. Виходячи із цього, доцільно під час застосування органолептичного методу досліджувати і жирнокислотний склад сиру. Визначення цього показника використовується і за асортиментної ідентифікації сиру [1].

Рисунок на розрізі сиру – це стандартизована назва його внутрішньої будови, він належить до суттєвих ознак, типів, видів, підвидів та найменувань товарів цієї підгрупи.

Для деяких найменувань характерною ознакою сиру (типу «Карпатський», «Український») є вічка різних розмірів, а для сирів типу «Швейцарський» (пресований з високою температурою другого підігріву) – наявність досить великих вічок круглої або овальної форми. Для сирів типу «Голландський» (пресований, з низькою температурою другого підігріву) вічка мають бути такої самої форми, як і в сирів типу «Швейцарський», проте меншого розміру, крім того, вони можуть бути щільної, сплюсненої або незграбної форми.

Дрібні вічка у великій кількості можуть бути у сиру «Тильзит», а в окремих найменувань сирів, наприклад «Едем», «Гауда», допускається відсутність рисунка. Під час ідентифікації рисунка на розрізі у сирів інших типів звертають увагу не лише на форму й розмір вічок, а й на наявність порожнин, правильність (неправильність) форми, рівномірність (або нерівномірність) їхнього розподілу. У сирів типу «Рокфор» під час оцінки рисунка відзначають наявність численних прожилок із зеленою або блакитною пліснявою.

За станом поверхні сирів визначається зовнішній вигляд кірки та підкіркового шару: досліджується товщина кірки та підкіркового шару, відсутність або наявність на поверхні слизу або плісняви, оцінюється стан поверхні кірки за гладкістю або шорсткістю, перфорою, слідами складок від запресування, наявністю відбитків серп'янки. Специфічною ознакою для окремих найменувань сирів є товщина кірки та підкіркового шару. Для сирів «Карпатський» та «Український» характерна відсутність товстого підкіркового шару. Тонка кірка відзначається у м'яких сирів, а також у сирів типу «Голландський», «Чеддер». Зовсім відсутня кірка у плавлених та розсольних сирів.

Однією з ідентифікуючих ознак окремих типів та найменувань сирів є наявність цвілі чи слизу. Наприклад, у сирів «Камамбер», «Бергардер-Блю», «Баварія-Блю» кірка покрита білою пліснявою, а у сирів «Доргобузький», «Валмієрський» – сирним слизом.

Ідентифікуючими ознаками асортиментної приналежності не є захисні покриття кірки парафіном, воском, полімерними матеріалами. За показниками, регламентованими технічними документами (національними стандартами ДСТУ та ТУ) для встановлення градацій якості, в основному стандартного та нестандартного, здійснюється кваліметрична ідентифікація молочних товарів. На товарні сорти поділяються лише деякі тверді сичужні сири. В основі поділу цих товарів на сорти покладено відмінності у значеннях органолептичних показників якості, а для сирів передбачена додатково сумарна бальна оцінка та кількість балів за смаком і запахом. Розведенням водою, молочними продуктами зниженої жирності здійснюється передреалізаційна кваліметрична фальсифікація товару. Внаслідок недотримання режимів і термінів транспортування, зберігання та реалізації, а також правил підготовки товарів до продажу може виникати цей вид фальшування. Наприклад, в умовах підвищеної температури за тривалого зберігання молочний жир гіркне й окислюється, сири висихають, а поверхня покривається пліснявою [2; 3].

За рахунок недоваги нефасованих і фасованих товарів досягається кількісна фальсифікація, вона може мати суб'єктивний чи об'єктивний характер. В останньому разі недовага може виникати за рахунок випаровування води з негерметичної упаковки фасованих сирів,

сиру. Цей вид фальсифікації може виникнути і під час продажу сиру з невідділеною полімерною плівкою, яка має видалятися з розрізаної на частини голівки сиру відповідно до нормативних документів¹. Видалення парафіну не потрібне.

За технологічної фальсифікації шляхом заміни частини молока з необхідним вмістом жиру на знежирене молоко з'являється знижена жирність сирів [4].

При інформаційному фальшуванні молочних товарів для позначення їхніх найменувань використовують близькі до натуральних продуктів назви, наприклад «Творожок», «Сирочок». Найпоширенішою є проблема, з якою стикаються під час класифікації сиру, – це поширеність такого товару, як сирний продукт.

Для захисту споживачів від неякісних і фальсифікованих продуктів харчування є чинним Закон України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» [1; 5]. Якщо виробник сиру встановлює більший термін придатності, ніж зазначено у санітарно-епідеміологічних правилах та нормативах, він зобов'язаний обґрунтувати його, провівши серію лабораторних випробувань на етапах зберігання продукції. Неприпустиме зберігання сиру або сирного продукту поряд із фруктами, овочами, рибою, копченостями та іншими харчовими продуктами зі специфічним запахом².

Вимоги щодо безпеки харчових продуктів, зокрема сирів, викладені у Законі України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів». Документ зобов'язує виробників вказувати на лицьовому боці споживчої упаковки, чи замінювався молочний жир рослинним під час виробництва цього товару, і якщо замінювався, то це буде вже не молочний товар, а молоковмісний із заміном молочного жиру³. У маркуванні сиру необхідно вказувати вид основний заквасочної мікрофлори, а також природу походження молокозгортого ферментних препаратів (ДСТУ 6003:2008)⁴.

¹ Про затвердження Правил роздрібної торгівлі продовольчими товарами : наказ М-ва економіки та з питань європ. інтеграції України від 11.07.2003 № 185 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0628-03> (дата звернення: 11.08.2023).

² Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів : Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр> (дата звернення: 11.08.2023).

³ Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів : Закон України від 06.12.2018 № 2639-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19> (дата звернення: 11.08.2023).

⁴ ДСТУ 6003:2008. Сири тверді. Загальні технічні умови. Київ, 2008. 18 с.

Відповідно до вимог ДСТУ 6003:2008 будь-яка упакована продукція сиру повинна містити такі відомості:

- назва сиру;
- назва та повна адреса і телефон виробника, адреса потужностей виробництва;
- маса нетто, г або кг;
- склад сиру у порядку переваги складників, що їх використовували під час його виробництва;
- харчова (поживна) та енергетична цінність (калорійність) із вказівкою на кількість жирів, білка у встановлених одиницях вимірювання на 100 г сиру;
- масова частка жиру в сухій речовині, %;
- кінцева дата споживання «Вжити до ...» або дата виробництва і строк придатності;
- номер партії виробництва (крім спожиткового пакування);
- умови зберігання;
- штриховий код згідно з ДСТУ 3147;
- позначення стандарту.

На кожен одиницю групової, багатооборотної або транспортної упаковки сирів наносяться [5]:

- а) товарний знак (торгова марка, за наявності);
- б) маса нетто (маса брутто – на розсуд виробника);
- в) номер партії молочної продукції;
- г) попереджувальні написи або маніпуляційні знаки (наприклад, «беретти від вологи», «вантаж, що швидко псується») наносяться вибірково, відповідно до режимів зберігання і транспортування молочної продукції;
- г) склад продукту – для молочної продукції, розфасованої безпосередньо в тару для транспортування;
- д) позначення стандарту або технічного документа виробника, відповідно до якого виробляється продукт переробки молока.

Під час обгортання упаковки перед транспортуванням молока або молочної продукції прозорими полімерними захисними матеріалами допускається не наносити на них маркування. У цьому випадку інформацією для споживачів є маркування споживчої тари.

Поширеним способом фальсифікації сирів є заміна молочного жиру на рослинний. Фізіологічної шкоди організму людини така заміна не завдає, навпаки, відбувається збагачення продукту ненасиченими жирними кислотами. Однак якщо споживач не проінформований про наявність альтернативного жиру, то йдеться про фальсифікацію продукції. У нормативних документах сир із вмістом рослинного жиру має назву «сирний продукт» – це молокозмісний продукт, вироблений відповідно до технології виробництва сиру.

Відмінності сиру від сирного продукту можливі в таких проявах:

1) маркування товару. У складі продукту повинен бути тільки молочний жир, додавання інших рослинних жирів (пальмового, кокосового чи інших) не допускається;

2) вартість продукції. Товар із рослинними жирами значно дешевше, проте варто враховувати, що відсоток заміни молочного жиру рослинним може змінюватись від кількох відсотків до повної заміни молочного жиру рослинним;

3) деформація продукту. При натисканні сирний продукт може виділяти маслянисту рідину, що свідчить про вірогідну наявність у його складі рослинної олії;

4) форма та розмір сирних вічок. У сиру вони рівномірно розподілені по всій масі, мають правильну форму та гладкі краї. Дрібні вічка біля країв і великі посередині – явна ознака фальсифікації;

5) колір сирного тіста. Він повинен бути рівномірним та природного відтінку. Занадто яскравий жовтий або помаранчевий кольори свідчать про наявність у продукції штучних барвників;

6) скоринка. На ній не повинно бути нальоту і тріщин, вони свідчать про неправильне зберігання і низьку якість продукту.

Виникають складнощі і при ідентифікації сиру для здійснення митної класифікації. Щоб знизити суму митних платежів, постачальники не тільки знижують якість продуктів, а й намагаються привласнити їм неправильні коди Товарної номенклатури зовнішньоекономічної діяльності (далі – ТН ЗЕД) – класифікатора товарів, який використовується митницею України [5].

Під час класифікації товарів відповідно до ТН ЗЕД митні органи приймають класифікаційні рішення, попередні рішення чи дають роз'яснення. Рішення щодо класифікації товарів відповідно до ТН ЗЕД приймаються митними органами у випадках виявлення неправильної класифікації товарів.

У разі виявлення ознак неправильної класифікації товарів до їх випуску або якщо заявлені відомості не підтверджені відповідним чином, митний орган має право провести додаткову перевірку. При цьому він може призначати митну експертизу або запитувати додаткові відомості/документи. Про необхідність надання додаткових відомостей чи документів митний орган негайно повідомляє про це декларанта.

Для класифікації сирів у ТН ЗЕД передбачено товарну позицію 0406 «Сири всіх видів і кисломолочний сир». До групи 04 «Молоко та молочні продукти; яйця птиці; натуральний мед; їстівні продукти тваринного походження, в іншому місці не зазначені» у позиції 0406 включаються сири з молока корів, у місткостях з розсолом, продукти, отримані при концентруванні молочної сироватки та з додаванням молока або молочного жиру.

В основі класифікації сирів у позиції 0406 відповідно до ТН ЗЕД лежать такі ознаки:

1) технологія виробництва та ступінь дозрівання (свіжі – 0406 10, терті – 0406 20, плавлені – 0406 30, блакитні – 0406 40, інші – 0406 90), а також вид;

2) вміст жиру, вміст вологи;

3) сировина (коров'яче, овече, козяче, буйволине молоко).

Метою митної експертизи сирів є визначення показників, які дають змогу однозначно класифікувати товар відповідно до ТН ЗЕД. Такими ідентифікаційними показниками є класифікаційні ознаки, а саме технологія виробництва та вид сиру, вміст жиру і вологи, сировинна приналежність і вартість, які підлягають визначенню під час проведення митної експертизи. Як правило, при призначенні експертизи митні органи ставлять на вирішення експертів саме ці питання.

Дуже часто трапляються випадки неправильного визначення класифікаційного коду з ТН ЗЕД. Це відбувається в основному через те, що декларанти не мають необхідних навичок і знань або таке трапляється помилково.

Для досягнення мети з ідентифікації сирів та відповіді на запитання митних органів експерти проводять дослідження із застосуванням різних методів. Застосовуючи органолептичні методи, експерт визначає вид і технологію виробництва. На підставі фізико-хімічних досліджень визначається хімічний склад, сировина, наявність фальсифікації (наявність добавок немолочного походження, наприклад рослинних олій), ступінь зрілості тощо [5].

Під час проведення митної експертизи експерт керується нормативними документами, стандартними та рекомендованими методами дослідження, використовує термінологію нормативних документів, ТН ЗЕД, а також термінологію, прийняту у промисловості.

Висновки

Розкрито особливості проведення судової товарознавчої експертизи сирів, визначено методологічний підхід до експертизи сирів у митних цілях. Окреслено проблеми товарознавчого дослідження сирів, виявлення товарознавчих особливостей сирів, їхніх технологічних особливостей під час виконання судової товарознавчої експертизи. Наведено рекомендації щодо контролю якості сирів для учасників зовнішньоекономічної діяльності, експертних організацій і споживачів.

Список бібліографічних посилань: 1. Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с. 2. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 3. Воробець М. М., Сачко А. В., Кобаса І. М.

Ідентифікація та методи виявлення фальсифікації : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2017. 96 с. **4.** Рудавська А. Б., Дейниченко Г. В. Товарознавство молочних товарів : навч. посіб. Київ : Професіонал, 2004. 312 с. **5.** Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с.

Надійшла до редколегії 15.08.2023

Прийнята до опублікування 06.09.2023

Tyshchenko G. V., Kravchenko R. V. Features of conducting a forensic commodity examination of cheeses and establishing their falsification

Cheese is a highly concentrated dairy product, so the yield of the finished product during manufacture is quite small. The purpose of the customs examination of cheeses is to determine the indicators that make it possible to unambiguously classify the goods according to the Harmonized System Nomenclature (HS). Such identification indicators are classification features, namely the production technology and type of cheese, fat and moisture content, raw materials and virtual conduct of customs examination. As a rule, when appointing an examination, the customs authorities put these questions to the decision of the experts. There are cases of incorrect definition of the classification code with HS. This happens mainly due to the fact that the declarants do not have the necessary skills and knowledge, or this happens by mistake.

To achieve the goal of identifying cheeses and complying with the questions of the customs authorities, experts conduct research using various methods. Using organoleptic methods, the expert determines the type and technology of production. On the basis of physical and chemical studies, the chemical composition, raw materials, the presence of falsification (the presence of additives of non-dairy ledges) are determined. maturity, etc.

During the customs examination, the expert is guided by regulatory documents, standard and recommended research methods, and uses the terminology of regulatory documents adopted in the industry.

The peculiarity of conducting a forensic commodity examination of cheeses is revealed, a methodological approach to the examination of cheeses for customs purposes is determined. The problems of the productive study of cheeses, the identification of the productive features of cheeses, their technological features during the performance of a forensic productive examination are outlined. Recommendations on quality control of cheeses for participants in foreign economic activity, expert organizations and consumers are given.

Key words: customs examination, import of raw materials, identification, falsification, technical regulation, organoleptic and physico-chemical indicators.

Тетяна Григорівна Фоміна,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та організації
досудового слідства (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9513-1673>,
e-mail: tatianafomina7777@gmail.com;

Олексій Олександрович Рачинський,

Харківський національний університет внутрішніх справ (курсант);

 <https://orcid.org/0000-0002-2830-2794>,
e-mail: alexey.rachinskiy2003@gmail.com

**ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Узагальнено наукові напрацювання щодо поняття, сутності електронних доказів і надано авторське визначення поняття «електронний (цифровий) доказ» у кримінальному провадженні. Досліджено нормативно-правове регулювання використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні. Проаналізовано слідчо-судову практику, а також практику Верховного Суду щодо визнання допустимості таких доказів у кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінальне провадження, докази, процес доказування, електронний доказ, цифровий доказ, допустимість доказів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

XXI століття – епоха розвитку інформаційних технологій. Технологічний прогрес пронизує всі сфери нашого життя. Складно уявити побут сучасної людини без використання електронних пристроїв, гаджетів, адже вони стали своєрідним атрибутом сьогодення. Наприклад, популярність мобільного телефону зумовлена його компактністю та функціональністю, яка досягається за рахунок можливості прийому дзвінків, виходу в мережу Інтернет, здійснення фото-, відеозйомки і навіть використання телефону як файлової системи. Через те, що електронні пристрої стали архівом публічних та приватних даних, правоохоронні органи почали використовувати гаджети як можливість отримання інформації. Навіть за умови, коли електронний пристрій не застосовувався злочинцем, дії правопорушника могли потрапити в поле зору камер відеоспостереження або перебування особи на місці події могло бути зафіксовано за допомогою глобальної

системи позиціонування (GPS). Інформація, отримана з електронних пристроїв, може бути використана для побудови слідчих версій, встановлення злочинних зв'язків і навіть для підтвердження факту вчинення злочину.

Варто розуміти, що важлива для кримінального провадження інформація може міститися не лише на фото, відео- та звукозаписах, електронних документах у їх класичному розумінні (файл, створений за допомогою програм Word або Excel), а й у масивах даних, які містять відомості щодо роботи реєстрів, баз даних, телекомунікаційних мереж тощо.

Неабиякого значення інформація, отримана в цифровому вигляді, набуває під час розслідування воєнних злочинів, а також інших видів злочинів, учинених на території України внаслідок збройної агресії з боку російської федерації. Адже під час безперервних бойових дій, тимчасової окупації та анексії українських територій перспектива проведення належного досудового розслідування зводиться до мінімуму або в деяких випадках навіть унеможлиблюється. Наприклад, аналіз записів із відеореєстрів, розташованих в окупованих містах, у поєднанні з інформацією, отриманою під час перегляду вебсторінок, месенджерів, а також соціальних мереж, дає можливість ідентифікувати особу воєнного злочинця або колаборанта. Тому виникає потреба в дослідженні електронних доказів у кримінальному провадженні.

Однак законодавці не встигають за стрімким розвитком сучасності, а серед науковців та правозастосувачів відсутній єдиний підхід щодо розуміння поняття, ознак електронних (цифрових) доказів та їх місця в системі процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні. Внаслідок чого електронні докази й досі не мають юридичного закріплення в національному кримінальному процесуальному законодавстві. Це породжує теоретико-правові проблеми, які слідчо-судова практика не в змозі врегулювати повною мірою.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням питання щодо сутності електронних (цифрових) доказів займалися такі вчені, як Г. Авдєєва, Н. Ахтирська, А. Гутник, Д. Киценко, А. Коваленко, О. Костюченко, І. Крицька, В. Мурадов, Ю. Орлов, А. Ратнова, А. Столітній, Д. Цехан, А. Хитра та ін. Беручи до уваги дослідження вказаних науковців, а також враховуючи те, що електронні (цифрові) докази є відносно новим явищем у сучасному правовому полі, необхідно комплексно дослідити їхню правову природу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є отримання нових результатів у вигляді наукових висновків щодо сутності електронних (цифрових) доказів та можливості їх використання в процесі доказування під час кримінального

провадження. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) узагальнити наукові напрацювання щодо поняття, сутності електронних (цифрових) доказів та надати авторське визначення поняття «електронний (цифровий) доказ» у кримінальному провадженні; 2) дослідити нормативно-правове регулювання використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні; 3) проаналізувати слідчо-судову практику, а також практику Верховного Суду щодо визнання допустимості таких доказів у кримінальному провадженні.

Наукова новизна дослідження

Стаття є роботою, у межах якої комплексно досліджено теоретико-прикладні питання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні та висвітлено авторське бачення щодо їх поняття, ознак і місця в системі процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу

Наукове підґрунтя розуміння електронних доказів у кримінальному провадженні

Останнім часом проблематика щодо визначення сутності електронних доказів активно вивчається науковою спільнотою. Незважаючи на велику кількість інформації та численні обговорення цієї тематики серед учених, питання щодо їх місця у кримінальному провадженні залишається невирішеним. Аналізуючи наукову літературу, стає зрозуміло, що дослідники не мають єдності поглядів навіть у визначенні терміна, адже можна зустріти такі варіанти, як: «електронні докази» [1, с. 194; 2, с. 244], «цифрові докази» [3, с. 371; 4, с. 257], «електронні (цифрові) докази» [5, с. 5], «електронні документи» [6, с. 184], «електронні відображення» [7, с. 19] тощо. У наукових джерелах висловлюється й інша позиція щодо досліджуваної дефініції. Зокрема, А. Коваленко зауважує, що ані назва «цифрові», ані назва «електронні» не є оптимальними з технічної точки зору. Адже зараз існують системи кодування, що не засновані на використанні цифр, та обчислювальні пристрої і сучасні засоби передачі інформації, які не використовують рух електронів (квантові комп'ютери, передача даних за допомогою оптичних сигналів тощо). Також прогнозується, що з розвитком науки з'являться й інші технології, які, по суті, не відповідатимуть розглядуваним термінам [8, с. 49].

Отже, можемо констатувати, що вчені не мають єдності в питанні визначення назви зазначеної категорії доказів. Ми дотримуємось позиції щодо доцільності використання саме терміна «електронний (цифровий) доказ». Обґрунтовуємо це тим, що «електронний» вказує на вид пристрою, за допомогою якого був створений і збережений

доказ, а «цифровий» – на тип запису інформації на відповідний пристрій. Але необхідно враховувати швидкоплинність технологічного прогресу, адже вже через певний проміжок часу можуть з'явитися як нові види пристроїв, так і нові типи запису інформації.

Не дійшли дослідники єдності і в питанні змістового наповнення досліджуваного терміна. В. Мурадов вважає, що особливість електронних доказів полягає в неможливості їх безпосереднього сприйняття, вони мають бути інтерпретовані певним чином, а також проаналізовані за допомогою спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення [9, с. 314]. Тобто науковець наголошує на одній із ключових особливостей електронного (цифрового) доказу – дуальності, яка полягає в нематеріальній формі походження, але необхідності матеріального вираження для безпосереднього сприйняття суб'єктом. У наукових джерелах існують й інші визначення електронних доказів. Так, О. Котляревський та Д. Киценко електронні докази визначають як «сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах» [10, с. 73]. Д. Алексєєва-Процюк і О. Брисковська вважають, що «електронні докази – це фактичні дані, які зберігаються в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах та які після обробки спеціальними технічними засобами та програмним забезпеченням стають доступними для сприйняття людиною» [11, с. 250]. Деякі науковці вважають, що електронні докази – це докази у кримінальних провадженнях, які можна отримати в електронній формі [5, с. 8].

Отже, врахувавши дуальну природу електронних (цифрових) доказів, а також необхідність збереження суті доказу у кримінальному провадженні, ми пропонуємо електронні (цифрові) докази визначити як цифрову інформацію, що міститься на електронних носіях та відповідає вимогам ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Щодо доречності виокремлення електронних (цифрових) доказів у самостійне джерело доказів та їх місця в системі кримінального процесу також існує чимало різних думок. Зокрема, А. Столітній та І. Каланча вважають, що «створення інституту електронних доказів є помилковим, а сам інститут штучним і фактичною підміною електронної форми фіксації доказів. Виокремлення електронних доказів, як самостійного джерела доказів визнають недоречним, з огляду на існуючі у кримінальному процесі України джерела доказів та формат їх процесуального оформлення і рівень розвитку інформаційних технологій. Але не заперечують майбутньої перспективи розширення джерел доказів – електронними, враховуючи стрімкий розвиток інформаційних технологій» [12, с. 184]. А. Ратнова не погоджується із

твердженням про те, що електронний документ є лише способом фіксації інших доказів. Вчена розмежовує електронний документ як спосіб фіксації та як доказ [6, с. 184].

Якщо звертатися до думки А. Коваленка, то він цілком слушно наголошує на тому, що «існує нагальна потреба у формулюванні доктринального та легального визначень поняття електронний доказ у кримінальному процесі та в науковій розробці основних підходів до збирання, дослідження та використання електронних доказів із дальшим закріпленням таких підходів у КПК України» [13, с. 239]. Позиції щодо необхідності виокремлення електронних документів в окреме джерело доказів дотримуються і Ю. Орлов та С. Чернявський і наводять низку аргументів на підтримку своєї позиції [7, с. 15].

З вищезазначеного можемо зрозуміти, що серед підходів науковців до питань визначення місця електронних (цифрових) доказів у системі джерел доказів кримінального процесу відсутня єдність. Проте, безумовно, дослідники вбачають у цьому прогалини, що негативно впливають на якість і результативність кримінального провадження.

Нормативно-правове регулювання використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні

Дослідження порушеного питання є неможливим без проведення аналізу КПК України. Так, поняття доказів закріплено в ч. 1 ст. 84 КПК України. У частині 2 ст. 84 КПК України визначено процесуальні джерела доказів, якими є показання, речові докази, документи, висновки експертів¹. Отже, аналіз положень КПК України дає можливість зрозуміти, що електронні (цифрові) докази не закріплені серед джерел доказів. Як наслідок, після виявлення доказу із цифровою природою походження перед слідчими та прокурорами постає питання щодо визначення порядку його збирання.

У дослідженні питання електронних (цифрових) доказів важливим є проведення порівняльно-правового аналізу кримінального процесуального законодавства України з іншими процесуальними законодавствами України. Після доповнень, закріплених Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147VII², у цих нормативно-правових актах з'явилося

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.08.2023).

² Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

єдине законодавче закріплення поняття електронного доказу та сформульовано його місце в системі доказів (ст. 99 Кодексу адміністративного судочинства України¹, ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України², ст. 96 Господарського процесуального кодексу України³).

Спробою законодавчо врегулювати використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні є Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів від 1 вересня 2020 року № 4004⁴. У пояснювальній записці до цього проекту вказано два аргументи з приводу необхідності ухвалення відповідного закону: 1) поширеність подання сторонами електронних доказів у кримінальних провадженнях (такий висновок був зроблений з огляду на дані, отримані Верховним Судом після дослідження практики судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій); 2) визначення порядку використання електронних доказів у нормативних актах, які регламентують порядок здійснення цивільного, господарського та адміністративного судочинства. Тож доповнення КПК України положеннями, в яких були б визначені поняття і перелік електронних доказів, є послідовним кроком.

Показовим є те, що у Стратегії кібербезпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021, визнається необхідність унормування електронних (цифрових) доказів. Так, для досягнення цілі С.3 Україна посилить спроможності у протидії кіберзлочинності, серед іншого, шляхом: 1) врегулювання на

судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (дата звернення: 01.08.2023).

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 01.08.2023).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.08.2023).

³ Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 01.08.2023).

⁴ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів : від 01.09.2020 № 4004 / ініціатори С. А. Мінько, О. С. Бакумов, Г. О. Михайлюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69771 (дата звернення: 01.08.2023).

законодавчому рівні питання щодо електронних доказів, використовуючи кращі практики із цих питань Сполучених Штатів Америки, держав – членів ЄС та враховуючи сучасні виклики і тенденції у сфері кібербезпеки; 2) забезпечення підвищення рівня знань співробітників оперативних підрозділів, працівників органів досудового розслідування, прокуратури, суддів у сфері інформаційних технологій та кібербезпеки, насамперед за напрямками збирання та дослідження електронних доказів¹.

Вбачаємо доцільним навести позицію Офісу Генерального прокурора щодо інформації з відкритих джерел у процесі доказування. У листі-орієнтуванні «Про організацію проведення слідчих дій зі збору та збереження цифрової інформації з відкритих джерел» від 28 серпня 2021 року визнається, що для правоохоронних органів інформація з відкритих джерел може стати додатковою доказовою базою, а також надати слідчому чи дізнавачу більш комплексну картину події. Попри це правоохоронцям слід піддавати таку інформацію ретельній перевірці, адже вона може бути неправдивою, неточною і навіть хибною².

Серед основних міжнародних стандартів, у яких прямо чи опосередковано визначені основоположні засади роботи із цифровою інформацією, зазвичай виокремлюють такі: ISO/IEC 27037:2012 «Guide for Collecting, Identifying, and Preserving Electronic Evidence» (Керівництво зі збирання, ідентифікації та збереження електронних доказів); ISO/IEC 27041:2015 «Guide for Incident Investigations» (Керівництво з розслідування інцидентів); ISO/IEC 27042:2015 «Guide for Digital Evidence Analysis» (Керівництво з аналізу цифрових доказів); ISO/IEC 27043:2015 «Incident Investigation Principles and Processes» (Принципи та процес розслідування інцидентів); ISO/IEC 27050-1:2016 «Overview and Principles for eDiscovery» (Огляд і принципи eDiscovery)³.

Базовим вважається стандарт ISO/IEC 27037:2012 «Guide for Collecting, Identifying, and Preserving Electronic Evidence», прийнятий у 2012 році. Важливим є те, що державний стандарт ISO/IEC 27037:2017 «Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови

¹ Стратегія кібербезпеки України «Безпечний простір – запорука успішного розвитку країни»: затв. Указом Президента України від 26.08.2021 № 447/2021 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021> (дата звернення: 01.08.2023).

² Лист-орієнтування Офісу Генерального прокурора «Про організацію проведення слідчих дій зі збору та збереження цифрової інформації з відкритих джерел»: від 28.08.2021 № 18/1-386вих.515окв-21.

³ List of ISO Standards for Digital Forensics // Digital Forensics Myanmar : сайт. URL: <https://www.forensicsmyanmar.com/2020/01/list-of-iso-standards-for-digital.html> (дата звернення: 01.08.2023).

для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів», який набув чинності 1 січня 2019 року¹, був укладений шляхом перекладу саме стандарту ISO/IEC 27037:2012. Відповідний стандарт містить настанови для специфічної діяльності з опрацювання потенційних цифрових доказів, які необхідні під час слідства задля дотримання цілісності цифрових доказів.

Показовим у питанні практичної корисності є те, що дотримуючись цього стандарту, як зазначає Г. Савченко, журналісти-розслідувачі інтернет-видання Bellingcat на основі аналізу цифрової інформації (телефонних розмов, відеозаписів, супутникових знімків та ін.) встановили, що до авіакатастрофи з літаком Boeing-777 MH17 причетні конкретні особи. Показовість прикладу полягає не лише у встановленні конкретних осіб, а й у тому, що матеріали, зібрані Bellingcat, цитувалися під час судового процесу щодо катастрофи [14]. Тобто Гаазький окружний суд у Схіпхолі, який розглядав справу щодо авіакатастрофи, визнав доказову базу, зібрану з дотриманням настанов ISO/IEC 27037:2012, такою, яка відповідає вимогам судочинства.

Задля ефективного використання цифрової інформації з відкритого доступу для розслідування правопорушень зі сфери міжнародного кримінального та гуманітарного права у 2020 році Центр прав людини Університету Берклі в Каліфорнії та Офіс Верховного комісара ООН з прав людини розробили рекомендаційний документ – Протокол Берклі². Цей Протокол містить базові положення щодо міжнародних стандартів для реалізації онлайн-розслідування правопорушень. Також у протоколі містяться настанови щодо методів і процедур для збирання, аналізу та зберігання цифрової інформації, враховуючи певні правові принципи.

Практика використання електронних (цифрових) доказів у кримінальному провадженні

Хоча електронні (цифрові) докази і не мають законодавчого закріплення в КПК України, проте перед слідчими, прокурорами все частіше постають питання щодо порядку збирання цих доказів, а перед суддями – щодо їх оцінки. Порядок оцінки електронного доказу та його допустимості розглядається у постановках Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ККС ВС). Серед прикладів слід навести такі.

¹ ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Інформаційні технології. Методи захисту. Настанови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів. Київ, 2018. 31 с.

² Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations // Human Rights Center : сайт. URL: <https://humanrights.berkeley.edu/programs-projects/tech-human-rights-program/berkeley-protocol-digital-open-source-investigations> (дата звернення: 01.08.2023).

У постанові Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 11 березня 2020 року (справа № 149/754/14, провадження № 51-4269км19) з поміж інших вирішувалось питання щодо визнання допустимим доказом копій електронних доказів. За результатами розгляду суддями ККС ВС було визнано копії відеофонограм (фонограм) недопустимими доказами. В обґрунтування своєї позиції колегія суддів посилалася на положення ч. 3 ст. 99 КПК України, де закріплено, що «сторона кримінального провадження зобов'язана надати суду оригінал документа. Оригіналом документа є сам документ, а оригіналом електронного документа його відображення, якому надається таке ж значення, як документу»¹. З висновку експерта було встановлено, що відеофонограми (фонограми) фіксації негласної (слідчої) розшукової дії, зафіксовані на оптичних дисках, на які посилається сторона обвинувачення, є копіями. Тож суд визнав такі оптичні диски разом з іншими похідними від них доказами, зокрема протоколами негласної слідчої (розшукової) дії аудіо-, відеоконтролю особи, недопустимими.

У постанові колегії суддів Першої палати ККС ВС від 30 вересня 2021 року (справа № 498/582/18, провадження № 51-2926км2) також вирішувалося питання щодо визнання допустимими копій електронних документів. Результатом було визнання «отождоження електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа – безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія» (п. 31 постанови)². У доведенні своєї позиції суд посилався на статті 93, 98, 99 КПК України.

Постановою Об'єднаної палати ККС ВС від 29 березня 2021 року (справа № 554/5090/16-к, провадження № 51-1878км20) розтлумачено порядок оцінки електронного доказу та його допустимості. Зокрема, Об'єднана палата наголосила, що «для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг”, допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму (ч. 2 ст. 8).

¹ Постанова Третньої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11.03.2020 : справа № 149/754/14, провадження № 51-4269км19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88265263> (дата звернення: 01.08.2023).

² Постанова колегії суддів Першої палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 30.09.2021 : справа № 498/582/18, провадження № 51-2926км2 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109348> (дата звернення: 01.08.2023).

Відповідно до ст. 7 цього Закону у випадку його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Один і той же електронний документ може існувати на різних носіях. Усі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом і датою створення. Питання ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені уповноваженою особою, яка його створила (за допомогою спеціальних програм поррахувати контрольну суму файлу або каталогу з файлами CRC-сума, hash-сума), або за наявності відповідних підстав шляхом проведення спеціальних досліджень»¹.

У дослідженні порушеного питання вбачаємо за послідовне проаналізувати практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка має бути врахована під час кримінального провадження. Наприклад, у справі «Georgia v. Russia (II)», заява № 38263/08 від 21 січня 2021 року², ЄСПЛ врахував цифрову інформацію, отриману з відкритих джерел. Суд посилався на доповідь, опубліковану Американською асоціацією сприяння розвитку науки (AAAS), «Супутникові знімки високої якості та конфлікт у Південній Осетії» від 9 жовтня 2008 року. Судом було враховано, що AAAS є міжнародною недержавною, некомерційною організацією, ціллю якої є сприяння розвитку науки у всьому світі. Аналіз супутникових знімків у вищевказаній доповіді був врахований Судом як доказ (§ 66, 188, 205).

Проведений аналіз слідчої практики свідчить про те, що серед правозастосувачів неоднозначним є вирішення питання щодо допустимості протоколу огляду комп'ютерних даних. Згідно з чинними положеннями, які містяться в абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України, відповідний огляд проводиться слідчим або прокурором шляхом фіксації у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у вигляді, придатному для сприйняття їх змісту. Такий огляд може бути здійснено за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі³. Але враховуючи

¹ Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29.03.2021 : справа № 554/5090/16-к, провадження № 51-1878кмо20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96074938> (дата звернення: 01.08.2023).

² Case Georgia v. Russia (II) (Application No. 38263/08) : decision of the European Court of Human Rights from 21.01.2021 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207757> (дата звернення: 01.08.2023).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.08.2023).

природу інформації, зафіксованої в електронній формі, і навіть сутності комп'ютерних даних, М. Гуцалюк та П. Антонюк визначають таке сприйняття безпосередньо суб'єктом розслідування фізично неможливим. Крім того, під час спроби відтворити певні комп'ютерні дані у протоколі огляду, як передбачено в КПК України, суб'єкт розслідування вже фактично вносить певні зміни в таку інформацію, залишаючи після себе «цифровий слід» (*digital footprint*), тобто незворотно змінює фактичні дані, зафіксовані в цифровій формі [15, с. 119]. Науковці наголошують на тому, що ані прокурор, ані слідчий не зможуть належним чином відобразити комп'ютерні дані у протоколі огляду. Адже будь-яка цифрова інформація не має матеріального виразу, тому є доступною для сприйняття тільки після її обробки за допомогою відповідних пристроїв та програм. У результаті чого особисте сприйняття цифрової інформації унеможливується, а при спробі слідчого, прокуратура відобразити такі дані у протоколі є ризик залишити «цифровий слід».

Також при взаємодії з інформацією, яка має цифрову природу походження, є вірогідність зіштовхнутися з фото-, відео-, аудіозаписами, створеними за допомогою програмних редакторів. Так, у справі № 521/17136/19, яку розглядав Малиновський районний суд м. Одеси, внаслідок доведення судово-фототехнічною експертизою штучності виготовлення фотографій прокурор відмовився від підтримання публічного (державного) обвинувачення¹. Цей випадок демонструє, що під час використання електронних доказів у кримінальному провадженні перед слідчим та прокурором постає питання, серед іншого, щодо автентичності походження таких доказів [16].

Висновки

Проведене дослідження дає можливість констатувати таке.

1. Сьогодні проблема унормування електронних (цифрових) доказів є актуальною. Аналіз КПК України дає можливість зрозуміти, що електронні (цифрові) докази майже не мають правового регулювання, що негативно впливає на якість і результативність кримінального провадження. Як наслідок, породжується низка законодавчих суперечностей. На відміну від інших процесуальних законодавств (господарського, цивільного та адміністративного), у кримінальному процесуальному законодавстві положення щодо електронних (цифрових) доказів відсутні. Водночас сьогодні на законодавчому рівні простежуються

¹ Ухвала Малиновського районного суду м. Одеси від 12.05.2023 : справа № 521/17136/19, провадження № 1-кп/521/344/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110849148> (дата звернення: 01.08.2023).

позитивні тенденції щодо визнання необхідності унормування електронних (цифрових) доказів у кримінальному процесі.

2. Визначено, що нині серед науковців відсутній єдиний підхід щодо розуміння поняття, ознак і місця електронних доказів у системі джерел доказів у кримінальному провадженні. Запропоновано на законодавчому рівні використовувати термін «електронний (цифровий) доказ». Обґрунтовано це тим, що «електронний» вказує на вид пристрою, за допомогою якого був створений та збережений доказ, а «цифровий» – на тип запису інформації на відповідний пристрій.

3. Аналіз слідчо-судової практики висвітлив неоднозначність у розумінні правозастосувачів питання щодо збирання електронних доказів. Окреслене питання було предметом розгляду суддів ККС ВС (зокрема порядок оцінки електронного доказу та його допустимості розтлумачено в постанові Об'єднаної палати ККС ВС від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к).

4. Врахування міжнародного досвіду щодо збирання електронних (цифрових) доказів дозволяє використовувати Протокол Берклі під час здійснення кримінального провадження в Україні, адже він активно застосовується міжнародною спільнотою та є актуальним в умовах збройної агресії РФ проти України. Сьогодні правоохоронні органи внаслідок активних бойових дій, тимчасової окупації обмежені у проведенні належного досудового розслідування. Тож однією з можливостей збору доказової бази та документування воєнних злочинів є отримання інформації з відкритих інтернет-джерел. Міжнародні стандарти ISO у сфері роботи із цифровою інформацією стають серйозним підґрунтям для роботи з електронними (цифровими) доказами. Дотримання настанов і принципів роботи, викладені в зазначених стандартах, дають змогу правоохоронцям збирати цифрову інформацію задля її подальшого використання як доказу в суді.

Список бібліографічних посилань: 1. Ахтирська Н., Костюченко О. Процесуальні та організаційні аспекти збору електронних доказів під час міжнародного співробітництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Т. 2, № 72. С. 192–198. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.64>. 2. Перцова-Тодорова Л. «Електронний доказ» під час обшуку. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 6. С. 243–247. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.41>. 3. Авдєєва Г. Цифрові докази у кримінальному провадженні // *Omul, Criminologia, Știința : Conferința științifică internațională, ediția a II-a (Chisinau, 24 martie 2023)*. Chisinau, 2023. Pp. 370–374. 4. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2013. Вип. 5. С. 256–260. 5. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях : метод. рек. / М. В. Гудалюк,

В. Д. Гавловський, В. Г. Хахановський та ін. ; за заг. ред. О. В. Корнейка. 2-ге вид., допов. Київ : Вид-во НАВС, 2020. 104 с. **6.** Ратнова А. В. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2021. 220 с. **7.** Орлов Ю. Ю., Чернявський С. С. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 12–24. **8.** Коваленко А. В. Цифрові чи електронні? До питання йменування нової категорії доказів та слідів кримінального правопорушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4. С. 237–245. **9.** Мурадов В. В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 313–315. **10.** Котлярєвський О. І., Кищенко Д. М. Комп'ютерна інформація як речовий доказ у кримінальній справі. *Інформаційні технології та захист інформації*. 1998. № 2. С. 70–79. **11.** Алексєєва-Процюк Д. О., Бриськовська О. М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. № 2. С. 247–253. **12.** Столітній А. В., Каланча І. Г. Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності*. 2019. № 146. С. 179–191. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.171218>. **13.** Коваленко А. В. Електронні докази в кримінальному провадженні: сучасний стан та перспективи використання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4 (84). С. 237–245. **14.** Савченко Г. Хто такі Bellingcat і чому про них так багато говорять // BBC News Україна : сайт. 15.03.2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-56379529> (дата звернення: 01.08.2023). **15.** Гуцалюк М. В., Антонюк П. Є. Процесуальна спроможність використання електронної (цифрової) інформації як доказу в кримінальному провадженні. *Інформація і право*. 2022. № 2 (41). С. 116–122. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270373](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270373). **16.** Матвєєв В. Проблеми та виклики, пов'язані зі збором електронних доказів // JustTalk : сайт. 27.07.2023. URL: <https://justtalk.com.ua/post/problemi-ta-vikliki-povuazani-zi-zborom-elektronnih-dokaziv> (дата звернення 01.08.2023).

Надійшла до редколегії 09.08.2023

Прийнята до опублікування 30.08.2023

Fomina T. H., Rachynskiyi O. O. Electronic evidence in criminal proceedings: problematic issues of theory and practice

The article summarises the scientific developments regarding the concept and essence of electronic evidence and provides the author's own definition to the concept of "electronic (digital) evidence" in criminal proceedings; examines the regulatory framework for the use of electronic (digital) evidence in criminal proceedings; analyses the investigative and judicial

practice and the practice of the Supreme Court regarding the admissibility of such evidence in criminal proceedings.

It has been admitted that today the problem of regulating electronic (digital) evidence is relevant. The analysis of the Criminal Procedure Code of Ukraine makes it possible to understand that electronic (digital) evidence has almost no legal regulation, which negatively affects the quality and effectiveness of criminal proceedings. As a result, a number of legislative contradictions arise. Unlike other procedural laws (commercial, civil and administrative), criminal procedural legislation does not contain any provisions on electronic (digital) evidence. At the same time, there are positive trends at the legislative level to recognise the need to regulate electronic (digital) evidence in criminal proceedings.

It has been determined that today there is no unified approach among scholars to understanding the concept, features and place of electronic evidence in the system of sources of evidence in criminal proceedings. It is proposed to use the term “electronic (digital) evidence” at the legislative level. This is substantiated by the fact that “electronic” indicates the type of device with which the evidence was created and stored, and “digital” refers to the type of recording the formation on the relevant device.

The analysis of investigative and judicial practice has highlighted the ambiguity in the understanding of law enforcement officers regarding the collection of electronic evidence. This issue was the subject for consideration by the judges of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court (in particular, the procedure for assessing electronic evidence and its admissibility was explained in the decision of the Joint Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dated 29 March 2021 in case No. 554/5090/16-к).

Taking into account international experience in collecting electronic (digital) evidence allows the use of the Berkeley Protocol in criminal proceedings in Ukraine, as it is actively used by the international community and is relevant in the context of russia’s armed aggression against Ukraine.

Key words: criminal proceedings, evidence, process of proof, electronic evidence, digital evidence, admissibility of evidence.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.163

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.44>

Олексій Михайлович Шуміло,

*кандидат юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0506-4631>,
e-mail: amshumilo@gmail.com

СУТНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності та значення забезпечення незалежності прокуратури в Україні. Визначено, що важливість забезпечення незалежності прокуратури зумовлюється такими чинниками: 1) запобігає політичному впливу на процес розслідування, що гарантує об'єктивність і непохитність правосуддя; 2) покращує ефективність боротьби з корупцією та злочинністю; 3) є додатковою гарантією захисту прав і свобод громадян, адже важливим завданням прокуратури є забезпечення правової рівності, боротьби з порушеннями прав людини та захисту інтересів суспільства загалом; 4) забезпечує підвищення довіри громадян до правосуддя та системи правопорядку в цілому.

Ключові слова: прокуратура, незалежність, гарантії, принцип, правосуддя, прокурор.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Забезпечення незалежності прокуратури України є необхідним кроком для підвищення довіри до правосуддя, боротьби з корупцією та забезпечення справедливості в суспільстві. Це сприятиме побудові сильної правової держави, де кожен громадянин має однакові права та може розраховувати на справедливий й об'єктивний розгляд справи. Незалежність прокуратури України є конституційним принципом, що визначає самостійність і незалежність прокурорського органу від зовнішніх впливів, політичного тиску, впливу економічних чи інших суб'єктів та забезпечує його здатність незалежно й ефективно виконувати свої функції відповідно до закону та в інтересах суспільства.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, пов'язані з діяльністю прокуратури, неодноразово потрапляли в поле зору науковців. Зокрема, їм приділяли увагу Д. Добровольський, О. Іщук, М. Косюта, С. Марченкова, Ю. Ударцов, О. Хорсуненко, С. Циганок, О. Шмельов, Н. Шульгач та багато інших. Водночас, високо цінуючи внесок цих науковців у дослідження окресленої проблематики, ми наголошуємо, що питання незалежності прокуратури не втрачає своєї актуальності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити сутність і значення забезпечення незалежності прокуратури в Україні. Досягнення вказаної мети можливе шляхом вирішення таких *завдань*: з'ясувати сутність поняття «незалежність прокуратури»; здійснити аналіз норм чинного законодавства, які визначають гарантії незалежності прокуратури.

Наукова новизна дослідження

Зроблено спробу шляхом аналізу наукових поглядів учених та норм чинного законодавства опрацювати сутність і значення забезпечення незалежності прокуратури в Україні.

Виклад основного матеріалу

Незалежність є основою діяльності прокурорів з огляду на складність контрольно-наглядових повноважень, покладених на цей орган, а також потенційну можливість тиску з боку зацікавлених осіб. Незалежність, зауважує Н. Шульгач, може мати різні значення, але завжди має бути конкретизовано, щодо яких зовнішніх об'єктів вона встановлюється. Незалежність може бути і повною, але звичайно встановлюється певна межа, до якої можна бути незалежним, або визначається коло суб'єктів, що мають право (не мають права) здійснювати зовнішній вплив [1, с. 227–228].

В умовах європейської інтеграції та загальної демократизації суспільства засада незалежності набуває основоположного значення в процесі осмислення діяльності тих або інших органів.

Засада незалежності прокурорів є похідною від конституційного принципу незалежності правосуддя. Вона заперечує можливість здійснення будь-якого тиску на прокуратуру з боку органів влади та їхніх посадових осіб, а також наголошує на підпорядкуванні прокурора під час виконання процесуальних повноважень виключно Конституції та законам України [2].

При цьому в доповнення вказаної позиції хочемо зауважити, що незалежність прокурорів аж ніяк не є тотожною безконтрольністю або всездозволеністю. Незалежність прокурорів обмежується вимогами Конституції та законів України.

Як справедливо зазначає О. Шмельов, незалежність прокуратури в реаліях сучасного українського суспільно-політичного та правового

життя жодним чином не виключає того, що вона (прокуратура), як і раніше, ставатиме заручником у політичному протистоянні законодавчої та виконавчої гілок влади [3].

Ця позиція дослідника підштовхує нас до окреслення ще одного доречного в цьому контексті аспекту незалежності прокуратури, а саме співвідношення незалежності та взаємодії. Так, О. Прокопенко зауважує, що виконання прокуратурою покладених на неї функцій потребує взаємодії із суб'єктами публічної адміністрації [2, с. 55]. Така взаємодія породжується специфічними повноваженнями прокуратури та не впливає на їх незалежність. Вона може охоплювати здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням, розгляд депутатських запитів та звернень громадян у цілому тощо.

Хочемо наголосити, що в контексті розгляду запропонованих критеріїв прокуратура є насамперед організацією та складовою відповідної системи, яка функціонує в умовах як горизонтальних, так і вертикальних зв'язків, наявності окремих вказівок, контролю окружних прокуратур з боку обласних, Офісу Генерального прокурора. Це певною мірою позначається на незалежності прокуратури на внутрішньо-організаційному рівні.

С. Циганок у своєму науковому дослідженні, присвяченому проблематиці незалежності прокурорів, дійшов таких висновків: 1) зовнішня незалежність прокурорів насамперед залежить від правового регулювання їхньої кар'єри, таких як вербування, призначення, просування по службі, оцінка, звільнення, цивільна та кримінальна відповідальність, дисциплінарні процедури, санкції, права, обов'язки, заборони, зарплати, пенсії тощо; 2) незалежність прокурорів повинна бути захищена відповідними процедурами при прийомі на роботу, такими як вимога несумісності з іншими державними або приватними посадами, адекватний рівень винагороди та захист від звільнення; 3) прокурори діють в інтересах суспільства і повинні мати можливість ініціювати та проводити розслідування не лише проти громадян, а й проти державних органів, урядових посадовців та організацій; 4) у випадках, коли спеціально уповноважені працівники поліції мають право на досудове розслідування або навіть право на винесення обвинувачення, необхідно чітко встановити правові норми щодо розмежування компетенції, щоб уникнути втручання в повноваження прокурорів; 5) прокурори повинні залишатися незалежними від медіа; 6) прокурори також повинні зберігати свою незалежність від суддів і не підпорядковуватися їхньому впливу [4].

Позиція дослідника є доволі комплексною і підштовхує нас до певних думок щодо запропонованих пунктів. Так, при аналізі четвертого пункту ми хочемо зауважити, що повноваження прокурорів, слідчих, дізнавачів, керівників органів досудового розслідування визначені Кримінальним процесуальним кодексом України. Водночас, на

наше переконання, потребує вдосконалення внутрішньоорганізаційна будова органів прокуратури насамперед на базовому рівні окружних прокуратур. Саме цей базовий рівень має зберігати в повному обсязі реальні інструменти незалежності, такі як реформування ролі керівника прокуратури з адміністратора на розпорядника, який відповідає більше за матеріально-технічне забезпечення, належні умови праці, а не погоджує рішення, ставить завдання на нарадах та вимагає звітності.

Водночас думка С. Циганок щодо залежності прокурорів від судів є доволі складною. Тут ми підходимо до того різновиду взаємодії, який частково позначається і на незалежності. Адже прокурор має підтримувати державне обвинувачення в суді, що певною мірою вимагає налагоджування міжособистісної комунікації з суддями та їхніми помічниками.

Таким чином, незалежність прокуратури являє собою принцип і водночас стан, за якого прокурорська система функціонує незалежно від впливу зовнішніх чинників, зокрема політичних, економічних, а також інших осіб, забезпечуючи свободу виконання своїх функцій і повноважень на основі закону та принципів правосуддя. Це враховує безсторонність, об'єктивність, недоторканність, відсутність корупції та здатність прокурорів діяти на користь суспільства, забезпечуючи захист прав і свобод громадян.

Ключовими ознаками незалежності прокуратури є такі:

- вона закріплена на конституційному, а також на законодавчому рівні;
- прокурори самостійні та незалежні у прийнятті рішень із питань розслідування, порушення справи в суді та здійснення прокурорського нагляду;
- відсутність будь-якого зовнішнього впливу на діяльність прокуратури з боку інших державних органів та їхніх посадових осіб;
- вона є важливим чинником побудови кар'єри прокурорів, які також повинні мати рівні можливості для реалізації права на службу у відповідному органі;
- незалежність супроводжується прозорими процедурами та механізмами внутрішнього контролю.

У межах окресленої проблематики слід вказати на положення ст. 16 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до яких незалежність прокурора забезпечується: 1) особливим порядком його призначення на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності; 2) порядком здійснення повноважень, визначеним процесуальним та іншими законами; 3) заборонаю незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора; 4) установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; 5) належним матеріальним,

соціалним та пенсійним забезпеченням прокурора; 6) функціонуванням органів прокурорського самоврядування; 7) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки прокурора, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту¹. Проте, на наше переконання, в умовах воєнного стану постає необхідність у додаткових гарантіях у разі необхідності передислокації органу прокуратури в іншу область, а також залучення додаткового матеріально-технічного забезпечення задля безперешкодного функціонування прокуратури в умовах воєнного стану. Тож варто підтримати твердження Ю. Орлова і Л. Дундич, що «перебування України вже тривалий час у стані гострого збройного конфлікту змішаної, багатовимірної, соціокультурної, суспільно-політичної етіології ставить на порядок денний питання про створення належних, науково обґрунтованих передумов підготовленості до входження нашої країни у фазу переходу, постконфліктного транзиту до мирного життя» [5, с. 124].

Висновки

Проведене наукове дослідження дає змогу констатувати, що важливість забезпечення незалежності прокуратури зумовлюється такими чинниками:

1) забезпечує запобігання політичному впливу на процес розслідування, а отже, сприяє об'єктивності та непохитності правосуддя, адже будь-які рішення повинні базуватися на законі та фактах, а не на політичних амбіціях чи інтересах;

2) покращує ефективність боротьби з корупцією та злочинністю. У цьому контексті забезпечення незалежності прокуратури дає змогу проводити об'єктивні розслідування, незалежно від статусу чи впливу звинувачених осіб. Це сприяє створенню відчуття справедливості серед громадян та підвищує довіру до правосуддя в цілому;

3) виступає додатковою гарантією захисту прав і свобод громадян, адже важливим завданням прокуратури є забезпечення правової рівності, боротьба з порушеннями прав людини та захист інтересів суспільства загалом;

4) забезпечує підвищення довіри громадян до правосуддя та системи правопорядку в цілому.

Наголошуємо, що проблема незалежності прокуратури потребує подальшого ґрунтовного наукового осмислення, виокремлення новітніх гарантій та інструментів втілення незалежності прокуратури в умовах воєнного стану, принципів незалежності, а також конкретних

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 11.08.2023).

напрямів реформування прокуратури задля забезпечення незалежності як основи діяльності прокуратури в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Шульгач Н. М. Поняття та сутність принципу незалежності суддів. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 6. С. 227–230. 2. Прокопенко О. Ю., Кравцов В. І. Адміністративно-правові засади взаємодії прокуратури із суб'єктами публічної адміністрації з питань виконання покладених на неї функцій. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 55–61. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.07>. 3. Шмельов О. О. Статус інституту прокуратури в системі органів державної влади України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 265–268. 4. Циганок С. Принцип незалежності суддів і прокурорів у країнах Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 227–231. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313.2019.7.41>. 5. Орлов Ю. В., Дундич Л. В. Засади перехідного правосуддя для України: зони криміногенних ризиків. *Право і безпека*. 2022. № 1 (84). С. 124–132. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.13>.

Надійшла до редколегії 13.08.2023

Прийнята до опублікування 30.08.2023

Shumilo O. M. The essence and significance of ensuring the independence of the prosecutor's office in Ukraine

It is emphasised that ensuring the independence of the prosecutor's office in Ukraine is a necessary step to increase trust in justice, fight corruption and ensure justice in society. This will contribute to building a strong rule-of-law state where every citizen has equal rights and can count on a fair and objective consideration of their cases.

It is established that the independence of the prosecutor's office is a principle and, at the same time, a state in which the prosecutor's system functions independently of the influence of external factors, including political and economic factors, as well as other persons, ensuring freedom to perform its functions and powers on the basis of the law and the principles of justice. This includes impartiality, objectivity, integrity, absence of corruption and the ability of prosecutors to act in the public interest, ensuring the protection of the rights and freedoms of citizens.

It is determined that the importance of ensuring the independence of the prosecutor's office is due to the following factors: prevention of political influence on the investigation process, which ensures the objectivity and integrity of justice; improves the effectiveness of the fight against corruption and crime; acts as an additional guarantee of protection of the rights and freedoms of citizens, since an important task of the prosecutor's office is to ensure legal equality, combat human rights violations and protect the interests of society as a whole; ensures increased public confidence in justice and the system of law enforcement.

Key words: prosecutor's office, independence, guarantees, principle, justice, prosecutor.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.3+341.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.45>

Світлана Володимирівна Щербак,

кандидат юридичних наук, доцент,

Сумський національний аграрний університет,

кафедра адміністративного та інформаційного права (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-9969-3817>,

e-mail: svetamargo31@ukr.net

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ТА ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ Й У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито кримінально-правову характеристику воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві та за національним кримінальним законом. Проаналізовано категорію «воєнні злочини» та здійснено її кримінально-правову характеристику в розрізі матеріально-правової, міжнародної та національної складових у контексті поєднання теоретичного і прикладного аспектів. Окреслено коло проблемних питань тлумачення та правозастосування ст. 438 Кримінального кодексу України, що виникають у судовій практиці під час реалізації цієї норми. Перспектива подальших досліджень полягає в необхідності подальшого аналізу кримінальних правопорушень щодо порушення законів і звичаїв війни з метою вироблення єдиних підходів при кваліфікації воєнних злочинів та призначенні покарання для російських військовослужбовців за вчинення воєнних злочинів в Україні.

Ключові слова: воєнні злочини, міжнародні злочини, елементи злочину, контекстуальний елемент, міжнародне кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, порушення законів і звичаїв війни.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У міжнародному кримінальному праві категорія «воєнні злочини» пройшла тривалий шлях, щоразу набуваючи нової хвилі свого розвитку із конкретним збройним конфліктом. Генеза воєнних злочинів простежується ще з дореволюційних часів, коли з'явилися перші конвенції щодо правил ведення війни, що значним чином вплинуло на ступінь розробленості проблематики воєнних злочинів, визначення їх сутності та формування сучасного розгорнутого «каталогу», наведеного у ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який нараховує понад 50 воєнних злочинів.

Для України питання кваліфікації воєнних злочинів стали актуальними з початком російської агресії у 2014 р. та набули особливого значення після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., коли «масштаби воєнних злочинів з боку армії Росії, а також притягнення до відповідальності винних стали безпрецедентним викликом для правової системи України»¹.

Проте воєнна трансформація правової сфери, що супроводжувалася адаптацією чинного кримінального законодавства до умов воєнного стану, не торкнулася ключової статті Кримінального кодексу України (далі – КК України), що стосується воєнних злочинів та встановлює кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни, – редакція ст. 438 залишається незмінною з моменту ухвалення КК України ще у 2001 р. Широке формулювання воєнних злочинів у ст. 438 КК України призводить до того, що в цій нормі зосереджено «щонайменше десятки різних за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, характером та ступенем суспільної небезпеки складів воєнних злочинів» [1, с. 16], за вчинення яких кримінальна відповідальність є недиференційованою та фактично настає в межах однієї санкції (позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років).

Складною у правозастосуванні та розумінні специфіки воєнних злочинів виявилася і бланкетність диспозиції ст. 438 КК України, зокрема у зв'язку з необхідністю встановлення судами контекстуального елемента як ознаки міжнародних злочинів.

Стан дослідження проблеми

Воєнні злочини на рівні міжнародного кримінального та українського кримінального права висвітлені у працях багатьох учених та в різних аспектах, зокрема у міжнародно-правовому аспекті М. М. Гнатівським, В. П. Пилипенком, В. М. Репецьким, О. В. Сенаторовою, О. В. Червяковою; у матеріально-правовому аспекті Н. О. Антонюк, В. П. Базовим, А. А. Вознюком, І. В. Гловюк, І. В. Жук, В. О. Мироновою, В. О. Навроцьким, М. І. Хавронюком; у процесуальному та криміналістичному аспектах І. В. Басистою, О. В. Капліною, Г. К. Тетяриятник. У 2023 р. вже до кількох десятків зростає кількість вироків судів за ст. 438 КК України, найближчим часом до судів надходять ще тисячі нових справ цієї категорії, а тому поєднання теоретичного та прикладного аспектів у дослідженні воєнних злочинів сприятиме як уніфікації підходів щодо кваліфікації воєнних злочинів у судовій практиці, так і усуненню прогалин при притягненні до

¹ Воєнні злочинці в Україні: скількох росіян та за що засудили за рік повномасштабного вторгнення // Zmina : сайт. 24.02.2023. URL: <https://zmina.info/articles/voyenni-zlochynczi-v-ukrayini-skilkoh-rosiyan-ta-za-shho-zasudyly-za-rik-povnomasshtabnogo-vtorgnennya> (дата звернення: 10.08.2023).

відповідальності у національній юрисдикції представників російських збройних формувань, які вчинили десятки тисяч воєнних злочинів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретико-практичний аналіз нової для національного правозастосування категорії «воєнні злочини», яка є особливо ваговою в період розгортання в Україні збройного конфлікту міжнародного характеру, що зумовлює необхідність знання міжнародного кримінального та гуманітарного права й вирішення таких дослідницьких завдань, як визначення кола проблемних питань тлумачення та застосування ст. 438 КК України, винесення на обговорення низки пропозицій, які можуть позитивно вплинути на правозастосовний процес під час розгляду судами кримінальних проваджень цієї категорії та винесення вироків за ними.

Наукова новизна дослідження

У статті надано характеристику структури кримінально-правової норми щодо порушення законів і звичаїв війни, проаналізовано практику застосування судами положень ст. 438 КК України, починаючи з 24 лютого 2022 р., тобто в період широкомасштабного вторгнення з боку країни-агресора, а також виявлено низку прогалин в закріпленні кримінально-правової заборони порушення законів та звичаїв війни у чинному КК України, яка потребує як удосконалення, так і імплементації до вітчизняного кримінального закону норм міжнародного кримінального права щодо воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу

Для аналізу кримінально-правової характеристики воєнних злочинів вчені пропонують використовувати мінімум три складові: матеріально-правову, міжнародну та національну [2, с. 89].

Щодо міжнародної складової воєнних злочинів слід звернути увагу, що правила ведення війни регламентовані міжнародним гуманітарним правом (далі – МГП), яке інакше називають правом законів і звичаїв війни, чи міжнародним правом збройних конфліктів. Термін МГП широко використовується у чинних міжнародно-правових актах, при цьому зв'язок МГП із міжнародним кримінальним правом (далі – МКП) полягає в тому, що порушення МГП тягнуть за собою кримінальну відповідальність за вчинення воєнних злочинів, що встановлюються МКП. Звідси з'являється і властивий цим галузям термінологічний ряд – збройний конфлікт, збройний конфлікт міжнародного характеру, комбатанти, цивільні особи, особи, що перебувають під захистом МГП (поранені, хворі, військовополонені та ін.).

Основними напрямками МГП є «право Гааги» (його норми, закріплені в Гаазьких конвенціях, забороняють або обмежують застосування конкретних методів і засобів ведення війни) та «право Женеви» (його

норми, закріплені в Женевських конвенціях і додаткових протоколах до них, стосуються захисту жертв збройних конфліктів).

Категорія воєнних злочинів за МКП розкрита у положеннях Римського статуту, а їхні обов'язкові ознаки – в Елементах злочинів, що є нормативним документом Міжнародного кримінального суду, однак загально визнаним є підхід, за яким воєнними злочинами вважаються лише «серйозні» порушення законів і звичаїв війни, тобто будь-які порушення, які характеризуються: 1) як «грубі порушення» Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткового протоколу I; 2) як інші серйозні порушення МГП, визнані воєнними злочинами Римським статутом або звичаєвим правом.

Незважаючи на те, що редакція ст. 438 КК України закріплює формулювання форм воєнних злочинів, у ній не згадується про серйозність порушень норм МГП.

Серед потенційних видів воєнних злочинів, представлених в орієнтовному каталозі ст. 8 Римського статуту, та реально вчинених воєнних злочинів в Україні після 24 лютого 2022 р. є ті, які прямо передбачені у Римському статуті, проте відсутні серед форм порушення законів та звичаїв війни у диспозиції ст. 438 КК України. Наприклад, вироком Котелевського районного суду Полтавської області від 31 травня 2022 р.¹ до 11 років 6 місяців засуджено військовослужбовців зс рф за те, що один розгорнув для приведення в дію реактивну систему залпового вогню, а інший навів її, що спричинило руйнування об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, житлових будинків. У вирокі ці дії отримали кваліфікацію «напад невибіркового характеру», передбачений статтями 51 та 52 Додаткового протоколу I за попередньою змовою групою осіб, тобто інше порушення законів та звичаїв війни (ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 438 КК України).

Україна підписала Римський статут МКС 20 січня 2000 р., однак досі його не ратифікувала, у зв'язку з чим його положення не можуть бути нормативною основою для застосування ст. 438 КК України. Інакше кажучи, під час формулювання обвинувачення за ст. 438 КК України за фактом вчинення «іншого порушення законів та звичаїв війни» не можна посилатися на порушення Римського статуту, необхідно знайти відповідну норму іншого міжнародного договору, ратифікованого Україною, що й було зроблено судом у наведеному прикладі.

Слід акцентувати увагу на тому, що у МГП знаходимо дещо інше розуміння поняття та змісту порушення законів і методів війни.

¹ Вирок Котелевського районного суду Полтавської області від 31.05.2022 : справа № 535/244/22, провадження № 1-кп/535/68/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104531363> (дата звернення: 10.08.2023).

Сучасне МГП створило низку норм, що забороняють або регулюють розвиток, володіння і застосування певних видів зброї (засоби ведення війни) і забороняють чи обмежують способи, якими така зброя може застосовуватися або якими можуть вестися військові дії (методи ведення війни) [3, с. 86].

Заборонені методи ведення війни включають у себе безпосередні напади на цивільних осіб та цивільні об'єкти, культурні цінності й установки і споруди, що містять небезпечні цілі, невибіркові напади; використання цивільних осіб та інших підзахисних осіб як «живих щитів», акти насильства і погрози насильством, основною метою яких є тероризування цивільного населення, методи, які заподіюють широкою, довготривалою і серйозною шкоди природному середовищу або пов'язані з ворожим застосуванням засобів впливу на навколишнє середовище, тощо.

Щодо заборон та обмежень на використання засобів ведення війни, то нормами МГП забороняється використання зброї масового ураження (хімічної, біологічної та ядерної) як такої, що має невибірковий характер і завдає зайвих ушкоджень і надмірних страждань, а також здатна завдавати широкомасштабної, серйозної і довготривалої шкоди навколишньому середовищу (кулі, що розгортаються у людському тілі; мініпастки, протипіхотні міни, лазерна осліплювальна зброя, касетні боеприпаси).

У вітчизняній кримінально-правовій науці питання про те, які злочини слід відносити до категорії воєнних, є одним із дискусійних, при цьому звернімо увагу, що чинний КК України взагалі не містить окремої статті, яка б називалася «воєнні злочини».

Серед правників панівною є думка щодо віднесення до воєнних злочинів більшості діянь, передбачених ст. 438 КК України. Деякі вчені також вважають воєнними злочинами ще й діяння, передбачені ст. 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» КК України, однак цей підхід не збігається з баченням МКП, яке відносить злочин агресії до злочинів проти миру (міжнародних злочинів), а не до воєнних злочинів, про що йдеться у Римському статуті.

Водночас є підстави стверджувати, що перелік воєнних злочинів, передбачений у ст. 438 КК України, не обмежується однією статтею Кодексу. Особливості криміналізації воєнних злочинів за КК України свідчать про розміщення воєнних злочинів одразу у двох розділах КК України – у розділах 19 та 20, а тому до складу воєнних злочинів, крім передбачених у ст. 438 КК України, слід відносити ще й злочини, передбачені ст. 433 «Насильство над населенням у районі воєнних дій», ст. 434 «Погане поводження з військовополоненими» та ст. 435 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця». Із цього приводу висловлені пропозиції щодо виключення

статей 344 та 434 із КК України взагалі, що дасть змогу кваліфікувати всі відповідні дії за ст. 438 КК України.

Із початком збройного конфлікту виникла низка проблем тлумачення та застосування ст. 438 КК України, серед яких слід виокремити такі: «міжнародно-правова» бланкетність диспозиції ст. 438 КК України, потреба ратифікації Римського статуту та імплементації його положень у національним законодавством, зниження санкцій за воєнні злочини, відмежування воєнних злочинів від інших міжнародних злочинів, а також воєнних злочинів від «загальнокримінальних» правопорушень, що передбачені в інших статтях Особливої частини КК України.

Голова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду С. Кравченко слушно зауважує, що те, що відбувалося з 2014 р., зокрема участь у бойових діях тощо, ми кваліфікували як участь у терористичній організації, убивства та ін. Фактично називаючи події війною, до 24 лютого ми кваліфікували ці дії за загальними нормами кримінального закону, а не як воєнні злочини [4].

Хронологія формування практики кваліфікації злочинів, учинених комбатантами країни-агресора після 24 лютого 2022 р., досліджувалася міжнародними організаціями, зокрема за період з 24 лютого по квітень 2022 р. укладено звіт ОБСЄ. Так, імунітет комбатантів відповідно до МГП означає, що вони не можуть бути покарані за просту участь у бойових діях, навіть якщо така участь є кримінальним злочином згідно з національним законодавством супротивника. Отже, російські військовополонені можуть і повинні переслідуватися державою, яка тримає їх у полоні, але лише за воєнні злочини¹, а тому комбатанти не підлягають кримінальній відповідальності за порушення територіальної цілісності України, вбивства та незаконний перетин українського кордону, як це відбувалося на практиці у перші місяці воєнного стану в Україні.

У 2023 р. ухвалено понад 30 вироків національних судів щодо російських військовослужбовців за воєнні злочини, вчинені в період лютий-квітень 2022 р., що потрапили до звіту. Так, вирок Ічнянського районного суду Чернігівської області від 26 квітня 2023 р.²

¹ Воєнний злочинець буде заарештований, щойно виїде за межі своєї країни, без строку давності – голова Касаційного кримінального суду // Ракурс : сайт. 24.10.2022ю URL: <https://racurs.ua/ua/3025-toy-hto-natyskaie-knopkumaie-znaty-yogo-derjava-zaplatyt-za-vsici-ruynuvannya-suddya-vs.html> (дата звернення: 10.08.2023).

² Апеляційний суд залишив у силі довічне ув'язнення для російського солдата, який розстріляв авто з цивільними на Чернігівщині // Новинарня : сайт. 28.07.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/07/28/apelyaczijnjy->

засуджено за ч. 2 ст. 438 КК України до довічного позбавлення волі військовослужбовця рф за те, що після зупинки цивільного автомобіля, в якому знаходилася сім'я (батьки та їхня дочка із зятем), обвинувачений спільно з іншими військовими рф відкрили прицільний вогонь по автомобілю та його пасажирах, після чого, вважаючи, що всі четверо осіб загинули, військовослужбовці держави-агресора залишили місце вчинення злочину. Внаслідок злочинних дій мати загинула, інші члени родини отримали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості.

Для з'ясування природи норми ст. 438 КК України розглянемо її більш детально, зосередившись на диспозиції, конструкція якої має доволі складний характер:

«Стаття 438. Порухення законів та звичаїв війни

1. Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених *міжнародним правом* (курсив наш. – С. Ц.), інші порушення законів та звичаїв війни, *що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України* (курсив наш. – С. Ц.), а також віддання наказу про вчинення таких дій ...».

За класифікацією видів диспозицій кримінально-правової норми її відносять до бланкетної диспозиції, що у кожному кримінальному провадженні вимагає звернення до правил та звичаїв ведення війни з посиланням на норми, статті і правила конвенцій, додаткових протоколів до конвенцій або норми звичаєвих правил, що наповнюють зміст об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 438 КК України.

Бланкетні диспозиції ґрунтовно досліджувалися Г. Яремко в одноіменній монографії, де пропонується таке розуміння бланкетної диспозиції у статті Особливої частини КК України – це структурний елемент заборонної кримінально-правової норми, який безпосередньо лише абстрактно називає або описує окремі ознаки складу злочину, а для їх конкретизації відсилає (прямо чи опосередковано) до приписів інших галузей права, що можуть бути формалізовані у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах та правових звичаях і виступають додатковою нормативною підставою кримінально-правової кваліфікації [5, с. 44].

Спробуємо здійснити умовний поділ структури диспозиції ст. 438 КК України, що фактично складається з трьох частин.

У першій частині текстуальний виклад іде шляхом перерахування форм вчинення кримінального правопорушення (форм об'єктивної сторони злочину), застосовуючи простий спосіб викладення та лише називаючи їх, і надалі відсилає до приписів міжнародного права. Серед окреслених форм об'єктивної сторони злочину: 1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; 2) вигнання цивільного населення для примусових робіт; 3) розграбування національних цінностей на окупованій території; 4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом. Звернімо увагу на те, що остання форма (застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом) характеризується невизначеністю тлумачення та обмеженістю порівняно із каталогом воєнних злочинів у Римському статуті.

Показовим із цього приводу є такий приклад. Військовослужбовця РФ, який вчинив жорстоке поводження з військовополоненими Збройних Сил України та цивільним населенням, інші порушення законів та звичаїв війни, засуджено за ч. 1 ст. 438 КК України до позбавлення волі строком на 12 років (максимальна межа цього виду покарання в санкції статті). Надалі він звільнений від відбування покарання на підставі ст. 84-1 КК України, а після обміну знову вчинив злочини, передбачені ст. 438 КК України. Видається, що у такому разі можливо призначити максимальне покарання у вигляді позбавлення волі строком на 15 років, що є явно несправедливим, адже за вчинення низки особливо тяжких воєнних злочинів покарання не може перевищувати 15 років позбавлення волі [6, с. 54]. На відміну від національного законодавства, максимальний строк покарання за вчинення воєнних злочинів у Римському статуті визначений до 30 років позбавлення волі.

У другій частині диспозиції йдеться про одну з форм учинення злочину – інші порушення законів та звичаїв війни – та здійснюється відсилання до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Саме ця частина аналізованої диспозиції кримінально-правової норми викликає найбільші складнощі у кваліфікації злочину за ст. 438 КК України як у теорії кримінального права, так і у правозастосуванні, оскільки складно вважати її простою чи описовою через її невизначеність. Ураховуючи прояви об'єктивної сторони злочинів, учинених в Україні після 24 лютого 2022 р., перш за все подібні питання виникали в органів досудового розслідування щодо з'ясування або інших форм сексуального насильства, і під час перших місяців широкомасштабного вторгнення траплялися випадки, коли з'ясування були помилково кваліфіковані органами досудового розслідування за ст. 152 КК України як

загальнокримінальні злочини в обхід застосування контекстуального елемента воєнних злочинів.

У міжнародному кримінальному праві такі прояви отримали назву «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», що розглядається як окремий напрям у науці та, безсумнівно, вважається воєнними злочинами, а особливості кваліфікації сексуального насильства як воєнного злочину відображені у вироках міжнародних трибуналів по колишній Югославії та Руанді.

Не менш складним виявилось правозастосування і третьої частини диспозиції, а саме така форма злочину, як віддання наказу про вчинення таких дій, що в сукупності застосовна і до першої, і до другої частин, що аналізувалися вище, з огляду на відсутність механізму притягнення до відповідальності начальників та підлеглих за співучасть у цьому злочині. Як слушно зазначає М. Хавронюк, ст. 438 КК України у чинній редакції породжує суперечки щодо правомірності притягнення до відповідальності: а) усіх осіб, які безпосередньо вчинили воєнні злочини в усіх їхніх можливих формах – через бланкетність диспозиції; б) військових командирів та начальників за неналежний контроль за підлеглими, у результаті чого останні вчинили воєнні злочини, – через відсутність відповідної прямої норми (хоча відповідальність командирів та інших начальників прописана у ст. 28 Римського статуту) [7, с. 252]. Так, оператор-навідник танка вистріляв осколково-фугасним снарядом по житловій багатоповерхівці у Чернігові наприкінці лютого 2022 р. Згодом танк підбили Збройні Сили України, а росіяни опинилися в полоні. Військовослужбовець рф був засуджений до 10 років позбавлення волі. Його командира, який віддав наказ стріляти по будинку, обміняли в травні, а згодом заочно оголосили підозру¹.

Різні підходи склалися у кримінально-правовій науці щодо контекстуального елемента під час кваліфікації воєнних злочинів за КК України. Так, деякі вчені зазначають про недоцільність виокремлення контекстуального елемента як самостійного елемента порушення законів або звичаїв війни, вважаючи, що «контекстуальні обставини належать до такої ознаки об'єктивної сторони, як обстановка вчинення кримінального правопорушення, якою є ситуація збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру та зв'язок злочинного діяння з відповідним збройним конфліктом, як це прописано у ст. 8 «Елементів злочинів МКС» [8, с. 128].

Більш виваженою є теза про те, що контекстуальний елемент фактично влітається в інші елементи складу кримінального

¹ Хто з російських воєнних злочинців уже отримав судові вироки // Український інститут національної пам'яті : сайт. 21.03.2023. URL: <https://uinp.gov.ua/aktualni-temy/hto-z-rosiyskyh-voyennyh-zlochynciv-uzhetymav-sudovi-vyroky> (дата звернення: 10.08.2023).

правопорушення [9, с. 33] та «зумовлює специфіку складу злочину по усіх його складниках (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), зважаючи на залежність ідентифікації контекстуальних елементів від загальних обставин вчиненого діяння та специфіку оцінки об'єктивної сторони в умовах збройного конфлікту» [10, с. 395].

Формулювання сутності контекстуального елемента полягає в такому: по-перше, поведінка виконавця мала місце в контексті та була пов'язана з міжнародним збройним конфліктом, по-друге, виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту.

Тобто під час кваліфікації дій за ст. 438 КК України необхідно встановити існування зв'язку між індивідуальною злочинною поведінкою та збройним конфліктом міжнародного характеру. Так, в одному з вироків таким чином акцентовано на контекстуальному елементі: обвинувачені перебували у військовій формі, зі зброєю, на військовій техніці, та надані письмові докази перебування обвинувачених у складі збройних сил російської федерації.

Отже, контекст повинен бути пов'язаний зі збройним конфліктом, а інкриміноване кримінальне правопорушення має бути в контекстуальному, причинному і логічному зв'язку з учиненими діяннями, незважаючи на те, який прояв має скоєне (це може бути вбивство, катування, зґвалтування, незаконне позбавлення волі, заволодіння чужим майном тощо).

Висновки

Незважаючи на існуючу тенденцію чіткої виокремленості категорії воєнних злочинів, що спостерігається з початку збройного конфлікту у площині вітчизняної кримінально-правової науки та у правозастосуванні, вона ще не отримала належної уваги з боку законодавця, а тому потребує нормативного закріплення й у національному кримінальному законі, визначення переліку воєнних злочинів та встановлення диференційованої кримінальної відповідальності за кожен їхній вид, проте, як свідчить час, вирішення цього питання ускладнюється через відсутність ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду та швидше є питанням майбутнього.

Ще на початку широкомасштабного вторгнення рф в Україну у березні 2022 р. пріоритет законодавця був відданий інтересам державної безпеки, що у вимірі кримінального права знайшло відображення у підвищенні санкцій кримінально-правових норм за вчинення злочинів проти основ національної безпеки, у криміналізації менш тяжких проявів державної зради (як-то колабораційна діяльність) та інших протиправних діянь, які стали вчинятися у воєнний час. Вочевидь встановлення суворої кримінальної відповідальності за діяння, що посягають на важливі національні інтереси України, є виправданим і необхідним.

Проте війна триває, і серед злочинів, учинених у період повномасштабного вторгнення, переважна більшість припадає саме на діяння, передбачені ст. 438 КК України, що також потребує відповідного реагування з боку держави, адже будь-яка санкція як частина кримінально-правової норми має конструюватися відповідно до принципів кримінального права, тим самим забезпечуючи реалізацію не лише диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, а й співмірності покарання. Таким чином, розмір покарання за порушення законів і звичаїв війни, що є злочином проти миру, не узгоджується зі змістом інших санкцій Особливої частини КК України, а тому в умовах сьогодення з метою забезпечення максимального та справедливого покарання військовослужбовців РФ та інших мілітарних формувань, які вчинили воєнні злочини в Україні, санкція ч. 1 ст. 438 КК України має бути переглянута у бік посилення і мінімальної, і максимальної межі покарання, що передбачається за вчинення цього злочину.

Список бібліографічних посилань: 1. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. М. С. Цуцкірідзе, В. В. Черня, А. А. Вознюка. Київ : Норма права, 2023. 322 с. 2. Гловюк І. Кримінальне провадження щодо воєнних злочинів: виклики та відповіді. *Право України*. 2023. № 5. С. 85–100. DOI: <https://doi.org/10.33498/lopu-2023-05-085>. 3. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с. 4. Примаченко О. Воєнний злочинець буде заарештований, щойно виїде за межі своєї країни, без строку давності – голова ККС // Судова влада України : офіц. сайт. 25.10.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1337696/> (дата звернення: 10.08.2023). 5. Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 424 с. 6. Вознюк А. А. Кримінально-правові інструменти забезпечення безпекового середовища України під час війни // Нова архітектура безпекового середовища України : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Юрайт, 2022. С. 52–56. 7. Хавронюк М. І. Кримінально-правові норми, розраховані на застосування в умовах війни, чинні до початку відкритої російської агресії проти України: досягнення і прорахунки українського законодавства та правозастосовної практики // Українська кримінальна юстиція в умовах війни : матеріали VIII (XXI) Львів. форуму кримінальної юстиції (м. Львів, 9–11 черв. 2022 р.) / Львів. форум кримінальної юстиції, Держ. бюро розслідувань України, Львів. держ. ун-т внутр. справ та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 246–257. 8. Загиней-Заболотенко З., Гладун О. Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 Кримінального кодексу України): особливості кваліфікації з урахуванням

контекстуальних обставин. *Право України*. 2023. № 5. С. 117–132. **9.** Антонюк Н. М. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 5. С. 30–38. **10.** Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування *sui generis*. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 394–398. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/87>.

Надійшла до редколегії 13.08.2023

Прийнята до опублікування 03.09.2023

Shcherbak S. V. War crimes in the International Criminal and Humanitarian Law and in the Criminal Law of Ukraine: theoretical and practical aspects

The article reveals the criminal law characteristics of war crimes in the International Criminal Law, International Humanitarian Law and under the National Criminal Law. The category of “war crimes” is analysed and its Criminal Law description is made in terms of substantive, international and national components in the context of combining theoretical and applied aspects of war crimes research. A comparative analysis of war crimes in both International Criminal Law and National Criminal Law has been made, with the examples of application of Article 438 of the CC of Ukraine from judicial practice provided, and the legislative regulation of the term “war crimes” in the CC of Ukraine has been proposed, given the trend of clear separation of the category of war crimes which has been observed since the beginning of the armed conflict in Ukraine in the National Criminal Law science and in law application which remains doctrinal.

The range of problematic issues of interpretation and enforcement of Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine arising in court practice in the course of implementation of this provision has been outlined, such as the “international legal” blanket nature of the disposition of Art. 438 of the CC of Ukraine, the need for ratification of the Rome Statute and implementation of its provisions into national legislation, low sanctions for war crimes, distinguishing war crimes from other international crimes, as well as war crimes from “general criminal” offences provided for in other articles of the Special Part of the CC of Ukraine. It has been proved that courts in criminal proceedings should establish a contextual element when qualifying violations of the laws and customs of war under Article 438 of the CC of Ukraine as an independent element of war crimes, which makes it possible to distinguish them from “general criminal” offences provided for in other sections of the CC of Ukraine. The low sanction of Part 1 of Art. 438 of the CC of Ukraine has been stated and proposals have been made to strengthen it in order to establish in the Criminal Law a relevant punishment for persons who committed war crimes during the armed conflict in Ukraine, which is a requirement of today.

Key words: war crimes, international crimes, elements of crime, contextual element, International Criminal Law, International Humanitarian Law, violation of the laws and customs of war.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 342.76(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.46>

Олег Олегович Левицький,

Національна академія внутрішніх справ, м. Київ (аспірант);

 <https://orcid.org/0000-0001-7692-6182>,

e-mail: O_levytskyi@gmail.com

КАРАНТИННІ ТА ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ ЗАХОДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ НАДЗВИЧАЙНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Розглянуто поняття надзвичайного права в Україні, його розвиток і роль у сучасному суспільстві. Проаналізовано законодавчі та нормативно-правові акти, що регулюють надзвичайний стан і дії в умовах надзвичайних ситуацій, таких як природні катастрофи, військовий конфлікт, пандемії тощо. Розглянуто аспекти надзвичайного права, такі як повноваження державних органів, права й обов'язки громадян у період надзвичайних подій. Проаналізовано вплив надзвичайного права на права людини, демократію та засади правової держави в Україні. Зроблено висновок, що до основних напрямів удосконалення та розвитку карантинних і протиепідемічних заходів у системі надзвичайного права необхідно віднести покращення нормативно-правового регулювання.

Ключові слова: карантинні заходи, протиепідемічні заходи, надзвичайне право в Україні, діяльність державних органів у надзвичайних правових режимах.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Надзвичайні та кризові ситуації стали неодмінним складником сучасного світу, і Україна не є винятком. Відповідно до цього уряд та державні структури повинні мати ефективні механізми для керування кризовими ситуаціями та захисту громадян. Надзвичайне право стає ключовим інструментом для реагування на такі непередбачувані обставини, тому ця стаття присвячена дослідженню й аналізу надзвичайного права в Україні.

Стан дослідження проблеми

Питаннями адміністративно-правових режимів займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, а саме: В. Авер'янов, Д. Бахрах, Ю. Битяк, Ж. Вендель, В. Гаращук, Є. Додін, М. Ковальова, А. Комзюк, С. Кузніченко, В. Ласточкін, В. Опришко, О. Остапенко, В. Рушайло, Х. Ярмакі та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення актуальних питань, пов'язаних із карантинними та протиепідемічними заходами як елементами надзвичайного права в Україні. *Завданнями* дослідження є: розглянути поняття надзвичайного права в Україні, його розвиток і роль у сучасному суспільстві; проаналізувати законодавчі та нормативно-правові акти, що регулюють надзвичайний стан та дії в умовах надзвичайних ситуацій.

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого розвитку розуміння поняття надзвичайного права в Україні, досліджено його розвиток і роль у сучасному суспільстві, а також надано пропозиції з удосконалення законодавчих актів, що регулюють надзвичайний стан і дії в умовах надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу

Надзвичайне право є галуззю права, що формується з окремих елементів надзвичайних правових режимів та впливає на права й обов'язки громадян у період надзвичайних ситуацій. Воно охоплює такі сфери, як військовий стан, надзвичайний стан, екстрену ситуацію та стан надзвичайної епідемічної загрози. Важливо зазначити, що надзвичайне право має тимчасовий характер і застосовується лише у випадках загрози національній безпеці, громадському порядку та здоров'ю нації.

Надзвичайне право в Україні сягає своїм корінням в історичні традиції державності. З моменту проголошення незалежності Україна стикалася з численними викликами, такими як природні катастрофи, техногенні аварії, пандемія COVID-19 та воєнна загроза. Як слушно зазначили В. Селюков і В. Макаренко, «пандемія коронавірусу COVID-19 сколихнула всі наявні устої функціонування суспільства в усьому світі. Зміни соціальних пріоритетів та форм існування суспільства потребують вагомих змін у механізмах функціонування державних органів» [1, с. 62]. Крім того, ці події спонукали до розвитку законодавства про надзвичайний стан і впровадження механізмів щодо ефективного реагування на них.

Особливий пункт розвитку надзвичайного права становить ухвалення законів України «Про правовий режим надзвичайного стану»¹

¹ Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14> (дата звернення: 04.08.2023).

та «Про правовий режим воєнного стану»¹. Ці закони закріплюють порядок уведення в країні надзвичайного та воєнного станів, повноваження влади під час їх дії, а також гарантії прав і свобод громадян. Вони також забезпечують правову базу для вжиття заходів щодо відвернення загрози національній безпеці та реагування на надзвичайні ситуації.

Надзвичайне право в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку. З моменту свого створення воно постійно адаптується до нових викликів і загроз, з якими стикається сучасне суспільство. Впровадження новітніх технологій і передових практик управління надзвичайними ситуаціями допоможе зробити цю галузь ще більш ефективною та гнучкою.

Потрібно також враховувати вплив надзвичайного права на права людини та демократію. У разі надзвичайних ситуацій виникає ризик обмеження деяких прав і свобод громадян для забезпечення загальної безпеки. Тому розвиток надзвичайного права повинен здійснюватися з дотриманням принципів правової держави та міжнародних стандартів прав людини.

Проблеми місця і статусу надзвичайного права у правовій системі України мало привертала увагу науковців. Питання про надзвичайні правові режими, як правило, розглядалися фахівцями, що спеціалізуються в галузі конституційного й адміністративного права. Однак існує загальне розуміння, відповідно до якого надзвичайні правові режими належать до адміністративно-правових режимів. Таким чином, галузева належність цих режимів пов'язана з адміністративним правом.

До цього часу дослідники мало цікавилися питаннями предмета, функцій, методів та особливостей надзвичайного права. Беззаперечно, що надзвичайне право належить до галузі адміністративного права.

Предмет надзвичайного права становить різноманітні види регульованих відносин, що мають неоднорідний характер. По-перше, до предмета конституційного права входять відносини, пов'язані з уведенням, продовженням і скасуванням надзвичайних правових режимів, таких як надзвичайний стан. Ці відносини мають особливе значення і підпадають під юрисдикцію конституційного права. По-друге, предмет надзвичайного права охоплює відносини, що виникають у період надзвичайних ситуацій, коли суспільство стикається з патологічними, нестабільними та кризовими умовами.

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 04.08.2023).

Наразі існують також інші суспільні відносини, які не піддаються змінам під час надзвичайних ситуацій. Ці відносини продовжують функціонувати і регулюються тими галузями права, до яких вони належали до виникнення надзвичайної ситуації. Надзвичайне право не замінює нормальний правовий порядок, а лише виключає або обмежує деякі норми простого права.

Таким чином, надзвичайне право фокусується на регулюванні особливих відносин, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями, і зазвичай не впливає на відносини у сфері приватного права, таких як сімейне, цивільне та трудове право.

Можна сказати, що є два види правового регулювання, які існують одночасно, – ординарне та екстраординарне. Останнє вносить корективи та зміни в окремі інститути ординарного права. Предметні межі інституту надзвичайного стану, визначені С. Кузниченком, полягають у системі узгоджених правових норм, що визначають основи введення надзвичайних правових режимів, державні органи, що мають право їх упроваджувати, порядок уведення, обмеження прав і свобод громадян та прав юридичних осіб, а також зміни в системі суспільних відносин у період надзвичайного стану [2, с. 38].

Таким чином, предмет надзвичайного права може охоплювати такі соціальні відносини:

- відносини між вищими органами державної влади, які стосуються введення, продовження та скасування надзвичайного стану й інших виняткових правових режимів;

- відносини, які виникають у період надзвичайного стану і потребують державного контролю, охорони та нормалізації.

До особливостей надзвичайного права як інституту права можна віднести таке:

- 1) має комплексний, міжгалузевий характер, який охоплює норми різних галузей права, зокрема адміністративного та конституційного;

- 2) надзвичайне право є публічно-правовим інститутом, спрямованим на захист суспільства від загроз надзвичайних та інших кризових ситуацій.

Переважають використовуються імперативні засади, а також заборони, зобов'язання та правообмеження як способи правового регулювання у надзвичайному праві.

У сучасних умовах надзвичайне право вирізняється використанням специфічних публічно-правових методів регулювання, а саме:

- встановлення юридичних фактів особливого характеру (події та дії), які мають екстраординарний вплив і загрожують безпеці суспільства;

- застосування активних зобов'язань і заборон замість раніше чинних дозволів у відносинах, що стосуються, наприклад, обмеження

права на публічні маніфестації або проведення виборів і референдумів;

– запровадження заходів, які обмежують свободу руху, право власності і свободу економічної діяльності;

– регулювання надзвичайних відносин шляхом видання індивідуальних владних актів спеціальних надзвичайних органів управління;

– відмова від диспозитивності, тобто обмеження свободи суб'єктів права у встановленні прав та обов'язків, таких як мобілізація населення або залучення громадян до громадських робіт;

– використання дискреційних повноважень держави для регулювання надзвичайних відносин, що може передбачати застосування правових заходів, які не передбачені безпосередньо у нормах права.

Надзвичайне право має низку специфічних рис, зокрема:

1) у повсякденних умовах надзвичайне право перебуває у «сплячому стані» та не застосовується;

2) у надзвичайних ситуаціях надзвичайне право викликає радикальні зміни в порядку правового регулювання. Воно перенаправляє правову систему на подолання надзвичайної ситуації, виходячи за межі звичайних правил, які регулюють діяльність держави в нормальних умовах;

3) механізм правового регулювання зазнає змін: дозволи замінюються зобов'язаннями та заборонами, сфера дозволеної поведінки стає меншою, диспозитивність замінюється імперативним, централізованим правовим регулюванням, а також розширюється сфера індивідуального правового регулювання. Значною мірою органи державної влади отримують дискреційні повноваження щодо регулювання нових суспільних відносин, які раніше не існували. В сутнісному аспекті правове регулювання може повністю змінити стандартний приватноправовий порядок на екстраординарний публічно-правовий порядок;

4) надзвичайне право може розглядатись як легалізоване порушення прав людини і громадянина, що дає змогу порушити встановлені норми, зокрема конституційні, в період надзвичайної ситуації;

5) норми надзвичайного права розробляються та застосовуються надзвичайними органами спільно зі спеціальними державними інститутами.

Під час обговорення надзвичайного права важливо розрізнити дві групи правових норм, що існують у цій системі. Перша група складається з юридичних норм, які створюються заздалегідь і стосуються процедури введення надзвичайного правового регулювання. Такі норми можуть бути знайдені, наприклад, у законах про надзвичайний та військовий стан. Основна мета таких первинних норм – встановити організаційну основу для переходу на екстраординарне правове регулювання. Проте ці первинні норми не регулюють надзвичайні відносини, які виникають у критичних ситуаціях.

Друга група юридичних норм (підзаконні правові акти) виникає вже під час кризової обстановки і спрямована на регулювання конкретних відносин, які виникли внаслідок надзвичайної ситуації. Взагалі передбачити такі норми права наперед практично неможливо, оскільки вони виникають в умовах кризи і реагують на унікальні обставини. Часто замість нормативного регулювання застосовуються індивідуальні та казуальні правові регулювання у кризових ситуаціях. Це може бути обґрунтовано нестандартністю та індивідуальністю випадків, що виникають, проте такий підхід також може призвести до зловживань владою з боку тих, хто видає індивідуальні накази.

У певному сенсі саме вторинні юридичні норми й утворюють надзвичайне право – право, що виникло в умовах надзвичайних обставин. Воно спонтанне, стихійне, іноді хаотичне та непередбачуване, оскільки залежить від ступеня безладу в суспільних відносинах.

Проте ми вважаємо, що первинні норми права, які регулюють порядок введення надзвичайного стану та інших виняткових правових режимів, входять до складу надзвичайного права, оскільки у звичайних умовах вони не діють, залишаються неактивними та не мають чинності, а стають дійсними лише під час настання кризових або надзвичайних ситуацій. Крім того, ці норми права вирізняються використанням особливих правових засобів, таких як введення обмежень, перехід від диспозитивних початків до імперативних у процесі правового регулювання тощо. Закони надзвичайного законодавства передбачають такі повноваження та створюють такі органи державної влади, які можуть використовуватися лише в умовах надзвичайної ситуації.

З юридичної точки зору включення надзвичайного права до інститутів адміністративного права виправдане лише з погляду використуваних методів і засобів правового регулювання. Проте в цілому очевидно, що надзвичайне право має комплексний характер, оскільки включає в себе норми з різних галузей права і може стосуватися практично всіх видів відносин, які підлягають правовому регулюванню. Таким чином, надзвичайне право має загальноправове, універсальне значення для всієї системи права. Крім цього, проблема місця надзвичайного права ускладнюється дискусіями та невирішеністю питань про структуру права, сутність і види правових інститутів.

Завдяки своєму загальноправовому значенню традиційна концепція комплексних інститутів права, ймовірно, не може бути застосована до надзвичайного права. Комплексні інститути права є частиною певної галузі права, що включають в себе елементи методів з інших галузей. Згідно із цим підходом комплексний інститут права є єдиною та однорідною сукупністю норм певної галузі, однак з елементами методів, характерними для інших галузей [3, с. 216].

Однак у контексті надзвичайного права цей підхід може бути обмежений, оскільки надзвичайне право має універсальний та комплексний характер. Воно не обмежується однією конкретною галуззю права, а здатне охоплювати різноманітні сфери діяльності в умовах кризових і надзвичайних ситуацій. Таким чином, надзвичайне право може мати унікальні аспекти, які не обов'язково обмежуються певною галуззю права і можуть залучати елементи з різних галузей для ефективного регулювання надзвичайних відносин.

З одного боку, існують різні дозвільні режими, такі як режим надзвичайного стану, прикордонний стан, надзвичайна ситуація, воєнний стан, паспортно-візовий режим, митний режим та інші, які належать до сфери адміністративно-правового регулювання та державного управління. З іншого боку, надзвичайний режим, особливо в його вузькому значенні, належить до сфери законодавства про безпеку. Інші надзвичайні режими, такі як воєнний стан і надзвичайна ситуація, підпадають під військове та екологічне законодавство.

Тому надзвичайне право має міжгалузеве та комплексне значення. Зараз такий підхід є адекватним для надзвичайного права, але слід зазначити, що воно має універсальне застосування і враховує імперативний метод регулювання для відносин, що охоплюють практично всі галузі права, такі як конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, екологічне, земельне тощо.

У надзвичайних ситуаціях відбувається зміна характеру відносин, оскільки вони виходять із-під впливу звичайних норм і підпорядковуються спеціальному публічно-правовому інституту. Наприклад, у законодавстві можуть встановлюватися обмеження на продаж алкоголю, зброї, наркотиків та психотропних речовин, що передбачають унесення винятків у дію цивільно-правових норм щодо купівлі-продажу.

У таких кризових ситуаціях відбувається перерозподіл правових інструментів із приватного сектору до громадського. Диспозитивність і автономія значно зводяться, замість них посилюється імперативність та авторитарність у правовому регулюванні. Приватні відносини отримують публічно-правове забарвлення та починають регулюватися нормами адміністративного права. Наприклад, під час поширення масових захворювань можливі обмежені права на свободу пересування та торгівлю товарами, що можуть загрожувати здоров'ю населення, шляхом уведення карантинних заходів.

Під час аналізу надзвичайного права як інституту можна зробити висновок, що цей інститут має особливу природу і відрізняється від звичайної системи права. По-перше, його предмет охоплює широкий спектр суспільних відносин, які можуть потрапити під його дію в разі виникнення надзвичайних обставин. Тільки в таких ситуаціях він замінює звичайні методи правового регулювання на імперативні.

По-друге, надзвичайне право протистоїть простій системі права. Воно призводить до зміни звичайної дії поточного законодавства та визначення норм у протилежному напрямі. Зазвичай воно залишається пасивним і не застосовується, активізуючись лише в критичних ситуаціях, що загрожують суспільству. Таким чином, надзвичайне право можна порівняти з «мертвонародженим правом», яке може залишитися без застосування, якщо у цьому немає необхідності. Наприклад, у Німеччині, хоча й існує широке надзвичайне законодавство, проте до цього часу не було ситуацій, які б потребували його застосування.

Надзвичайне право як правовий інститут має різноманітні функції. Перш за все воно спрямоване на охорону суспільства від різних загроз. Його роль полягає в запобіганні надзвичайним ситуаціям та захисті від їхніх наслідків. Крім того, надзвичайне право має компенсаційну функцію, оскільки ставить своєю метою відновлення порядку і соціального благополуччя після кризових ситуацій. Також воно відіграє ідеологічну роль, спрямовану на мобілізацію цінностей і установок суспільства для подолання кризових обставин.

Надзвичайне право можна розглядати не лише як об'єктивний правовий інститут, але і як суб'єктивне повноваження держави на застосування екстраординарних та позаправових заходів для реагування на екстремальні ситуації. Влада має право і обов'язок вживати нестандартних заходів у критичних обставинах, і це обумовлено самою природою її функцій.

Очевидно, що надзвичайне право як суб'єктивне право держави може створювати певні ризики зловживання та порушення прав і свобод громадян. Тому важливо, щоб законодавство про надзвичайний стан чітко визначало межі та обсяг повноважень, які можуть бути застосовані в надзвичайних ситуаціях. Право таких дискреційних повноважень не повинно бути необмеженим, а повинно бути обмежене законом.

На жаль, надзвичайне право у суб'єктивному сенсі нерідко використовується як нелегалізована дискреція влади державних органів. Інформація про конкретний зміст таких повноважень не чітко визначена у законодавстві, що дає змогу державним органам широко вживати необхідних заходів у реагуванні на кризові ситуації, але це може призвести до потенційного порушення прав і свобод громадян. Право дискреційних повноважень має бути більш чітко визначене і контрольоване, щоб уникнути можливих зловживань влади.

Що більша дезорганізація та хаос в екстремальних ситуаціях, то більша можливість для державної влади ухвалювати надзвичайні заходи з використанням дискреційних повноважень. Залежність цього рівня дезорганізації відповідає прямо пропорційному збільшенню свободи дій уряду для прийняття необхідних рішень.

Але така свобода прийняття рішень має свої обмеження. Чим більше безладу, тим менше така діяльність має чітку юридичну основу, що означає, що владні рішення можуть не мати чіткого підґрунтя в законодавстві. Це може призвести до появи неправового насильства та сприяти встановленню диктатури. Тобто чим більше ситуація кризова, тим більше існує ризик, що державна влада може використати свої повноваження неправомірно або зловживати ними, і такий сценарій може призвести до переходу до диктаторського режиму.

Висновки

Надзвичайне право в Україні відіграє важливу роль у забезпеченні національної безпеки та ефективного реагування на непередбачувані ситуації. Розвиток цієї галузі права залежить від зусиль уряду, науковців та суспільства загалом. Забезпечення балансу між захистом прав громадян та забезпеченням безпеки держави є важливим завданням для зміцнення демократії та правової держави в Україні.

Надзвичайне право в об'єктивному сенсі є всебічним правовим інститутом, який регулює відносини, що виникають у виняткових ситуаціях, використовуючи спеціальні правові засоби. Воно складається з двох груп норм. Перша група, або первинні норми, встановлює правила для введення, продовження та скасування надзвичайного стану, а також повноваження і види надзвичайних органів влади. Друга група, або вторинні норми, стосується правил, які застосовуються надзвичайними органами влади під час виникнення кризових ситуацій.

Надзвичайне право можна розглядати у суб'єктивному сенсі як набір дискреційних повноважень, які має державна влада для застосування надзвичайних заходів у кризових ситуаціях, що виникають у суспільстві. Таким чином, надзвичайне право надає державі змогу реагувати на кризові ситуації шляхом вжиття відповідних заходів для забезпечення безпеки і стабільності.

До основних напрямів удосконалення та розвитку карантинних і протиепідемічних заходів у системі надзвичайного права необхідно віднести:

- покращення нормативно-правового регулювання. Важливо зробити чітке та деталізоване законодавство щодо карантинних заходів і протиепідемічних стратегій. Документи повинні враховувати всі можливі сценарії надзвичайних ситуацій та умови для їх активування;
- підвищення координації та співпраці між органами влади. Важливо забезпечити ефективний обмін інформацією та взаємодію між різними рівнями влади та міжнародними партнерами. Це допоможе підвищити ефективність заходів і швидко реагувати на надзвичайні ситуації;

– забезпечення дотримання прав громадян. У контексті надзвичайного права важливо забезпечити баланс між державною безпекою та захистом прав і свобод громадян. Карантинні й протиепідемічні заходи повинні бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ефективними;

– впровадження нових технологій та інновацій. Надзвичайне право повинно враховувати роль технологій та інновацій у боротьбі з кризовими ситуаціями. Це можуть бути масштабні тестування, використання контактних даних та інші технології для виявлення і контролю захворюваності.

Розвиток і вдосконалення карантинних та протиепідемічних заходів у системі надзвичайного права є критично важливим для забезпечення безпеки та стійкості суспільства. Сталі зміни у глобальних загрозах, таких як пандемії, вимагають постійного аналізу, оновлення та вдосконалення правового механізму реагування. Ефективна координація, належне нормативне регулювання та захист прав громадян висувуються на перший план у політиці протидії надзвичайним ситуаціям.

Список бібліографічних посилань: 1. Селюков В. С., Макаренко В. С. Проблеми взаємодії поліції з громадськістю в умовах карантинних обмежень. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 62–66. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.08>. 2. Кузніченко С. О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель : монографія. Одеса : ОДУВС, 2011. 322 с. 3. Теорія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с.

Надійшла до редколегії 07.08.2023

Прийнята до опублікування 31.08.2023

Levytskyi O. O. Quarantine and anti-epidemic measures as an element of Emergency Law in Ukraine

The concept of Emergency Law in Ukraine, its development and role in modern society are considered. The article analyses the legislative and regulatory acts governing the State of Emergency and actions in the context of emergency situations, such as natural disasters, military conflict, pandemics, etc. The key aspects of Emergency Law, such as the powers of state bodies, rights and obligations of citizens during emergency events, are considered. The article also analyses the impact of emergency law on human rights, democracy and the rule of law in Ukraine. It is stated that emergency law is a branch of law which is formed from certain elements of emergency legal regimes and affects the rights and obligations of citizens during emergencies. It covers such areas as Martial Law, State of Emergency, Emergency Situation and State of Emergency Epidemic Threat.

It is specified that Emergency Law is temporary in nature and is applied only in cases of threat to national security, public order and health of the nation. It has been concluded that the main areas of improvement and development of quarantine and anti-epidemic measures in the Emergency Law system should include: improvement of legal regulation; enhancement of coordination and cooperation between public authorities; ensuring respect for citizens' rights; and consideration of the role of technology and innovation in dealing with crisis situations. The development and improvement of quarantine and anti-epidemic measures in the system of Emergency Law is crucial for ensuring the security and resilience of society. Sustained changes in global threats, such as pandemics, require constant analysis, updating and improvement of the legal response mechanism. Effective coordination, proper regulation and protection of citizens' rights are at the forefront of disaster management policy.

Key words: quarantine measures, anti-epidemic measures, Emergency Law in Ukraine, activities of state bodies in emergency legal regimes.

Олена Анатоліївна Лук'янихіна,

*кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра соціально-економічних дисциплін (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0326-9983>,

e-mail: elenaluk2006@gmail.com;

Світлана Анатоліївна Петровська,

*кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра соціально-економічних дисциплін (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-1992-4161>,

e-mail: sv_pet@ukr.net

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Проаналізовано зміст надзвичайних ситуацій та виокремлено їхню законодавчу класифікацію. Визначено правову основу й особливості організації захисту населення від надзвичайних ситуацій. Акцентовано увагу на принципах реалізації захисту від надзвичайних ситуацій як частини цивільного захисту на території України. Наведено дефініцію правового режиму воєнного стану згідно із законодавством України. Виокремлено аспекти впливу правового режиму воєнного стану на правову основу й організацію захисту населення від надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: правовий режим воєнного стану, цивільний захист, організація цивільного захисту, правові засади захисту від надзвичайних ситуацій, надзвичайні ситуації.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Порушення прав і законних інтересів людини відбувається внаслідок різноманітних життєвих чинників. Деякі з них не залежать від людської волі, такі, наприклад, як надзвичайні ситуації. Останні мають різну інтенсивність та небезпеку, у зв'язку з чим шкода від них може бути значною і для суспільства в цілому, і для кожного окремого громадянина. Незважаючи на це, виникнення надзвичайних ситуацій не знімає з держави обов'язку захищати населення, права та інтереси його представників від потенційних або реальних негативних

наслідків надзвичайних ситуацій, навіть за умови дії на території України воєнного стану.

Стан дослідження проблеми

Правові й організаційно-правові засади захисту населення від надзвичайних ситуацій неодноразово були предметом наукових досліджень. Цим питанням присвячували увагу Ю. І. Аболонцев, Ю. Ф. Дроздов, В. М. Медведєв, А. К. Міхеєва, О. В. Пуляк, А. В. Терентьєва, А. І. Ткачук, В. Ф. Торбін та ін. Однак на сьогодні проблема юридичного регулювання та забезпечення захисту населення від надзвичайних ситуацій тісно пов'язана з новими викликами, що постають перед Україною в умовах особливих соціально-правових реалій воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення правових аспектів захисту населення України від надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану. Щоб детально розібратися у поставленому питанні, необхідно виконати такі *завдання*: 1) встановити сутність і суб'єктів захисту населення від надзвичайних ситуацій; 2) проаналізувати юридичний зміст і значення воєнного стану; 3) виокремити особливості захисту населення України від надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану та їхню правову основу.

Наукова новизна дослідження

Зазначене дослідження присвячене вивченню та розкриттю новітніх правових, організаційних, морально-етичних (ідеологічних) аспектів захисту населення України від надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Особливості організації діяльності держави та уповноважених органів у сфері захисту населення від надзвичайних ситуацій вичерпно регламентовано Кодексом цивільного захисту України (далі – КЦЗ України). Відповідно до ст. 4 КЦЗ України цивільний захист – це комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їхніх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки¹.

¹ Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР)

Зважаючи на новітні виклики в умовах воєнного стану, до подолання яких залучені, зокрема, підрозділи Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС), Національної поліції України (далі – поліції) та інші відомства, органи і підрозділи, українське суспільство зіштовхнулося із ситуацією застосування країною-агресором озброєння та військової техніки проти цивільних об'єктів, зокрема житлових будинків, підприємств, установ, організацій, що не належать військово-промислового комплексу України, проти об'єктів критичної інфраструктури, зокрема енергетичної інфраструктури; руйнування Каховської гідроелектростанції, «ядерного шантажу» навколо підриву атомної електростанції. Подібні ситуації є новими для всього світового співтовариства, зважаючи на застосування сучасного озброєння в умовах мегаполісів. У таких умовах працівники ДСНС та поліції по суті щоденно виконують бойові завдання, ризикуючи потрапити під черговий обстріл у момент гасіння пожежі чи документування наслідків влучання в об'єкт цивільної інфраструктури.

Предмет цивільного захисту згідно з положеннями КЦЗ України становлять надзвичайні ситуації. В наукових джерелах ця категорія найчастіше трактується як небезпечне явище дійсності, яке з'являється під інтенсивною дією негативного чинника, що має шкідливі наслідки (чи може з великою ймовірністю призвести до таких наслідків) у вигляді людських чи матеріальних втрат [1–3]. Місце наслідків бойових дій (застосування певних видів озброєння проти цивільного населення) у системі надзвичайних ситуацій є новою проблемою для світової наукової думки. Так, осмислення цих наслідків є важливим, зокрема у контексті побудови на законодавчому рівні справедливого та належного правового статусу тих категорій працівників, які задіяні до подолання наслідків подібних надзвичайних ситуацій, працівників не лише ДСНС і поліції, але й критичної інфраструктури, транспорту, охорони здоров'я, торгівлі.

Визначення, що міститься у положеннях КЦЗ України, виявляється більш повним і точним. Згідно з п. 24 ч. 1 ст. 2 документа надзвичайна ситуація – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до

неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності¹.

Вважаємо доречним у світлі нових небезпек в умовах воєнного стану внести зміни до п. 24 ч. 1 ст. 2 КЦЗ України та доповнити перелік ознак, що характеризують надзвичайну ситуацію, категорією «застосування воєнного озброєння проти об'єктів цивільної інфраструктури в умовах воєнного стану (війни)», а також категорією «ускладнення доступу до електро-, водо-, теплопостачання, питної води та продуктів харчування в умовах воєнного стану та інших надзвичайних ситуацій». Ці зміни у законодавстві сприятимуть більш комплексному та сучасному погляду законодавця на питання надзвичайних ситуацій, а також окреслять новітні сфери, працівники яких і волонтери фактично задіяні в умовах воєнного стану до подолання наслідків надзвичайних ситуацій.

А. М. Клочко та В. В. Єманов під надзвичайною ситуацією розуміють зовні несподівану, раптову обстановку, що характеризується невизначеністю і складністю прийняття рішень, конфліктністю і стресовим станом населення, значною соціально-екологічною й економічною шкодою, насамперед людськими втратами [4, с. 46].

Таким чином, під надзвичайною ситуацією з урахуванням новітніх викликів воєнного стану необхідно розуміти раптову та жодним чином не підготовлену об'єктивно зумовлену обстановку, що характеризується ускладненням певних сфер життєдіяльності населення та зумовлює функціонування окремих працівників та служб у специфічному режимі, викликаному максимальною мобілізацією їхніх ресурсів на подолання наслідків такої обстановки.

Головним суб'єктом у сфері захисту населення України від надзвичайних ситуацій є ДСНС. Відповідно до затвердженого постановою Кабінету Міністрів України Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій остання є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ².

Зараз підрозділи ДСНС активно залучені до подолання наслідків обстрілів країни-агресора (гасіння пожеж, розбору завалів), розмінування деокупованих територій, проведення евакуації населення, наприклад у районах, що постраждали унаслідок повені, яку спричинив підриг росіянами Каховської ГЕС. Ці функції, зважаючи на їхній

¹ Там само.

² Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p> (дата звернення: 14.08.2023).

новітній характер, вимагають детального аналізу на рівні методичних рекомендацій, міжвідомчих інструкцій, аналітичних документів і комплексних наукових досліджень.

Отже, відповідно до викладеного вище захист населення країни від надзвичайних ситуацій: по-перше, є складовою комплексної системи цивільного захисту на території України та ґрунтується на правових положеннях КЦЗ України; по-друге, проводиться Державною службою України з надзвичайних ситуацій; по-третє, реалізується з урахування складності та різновиду конкретної надзвичайної ситуації, класифікація яких закріплена на законодавчому рівні. Проте в умовах воєнного стану наведена організаційно-правова структура захисту населення від надзвичайних ситуацій корегується відповідно до особливостей цього правового режиму.

Звернемо увагу на положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Стаття 1 цього Закону закріплює, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень¹.

Уведення воєнного стану змінює вертикаль державної влади та напрями взаємодії з громадськістю. Для реалізації завдань із захисту населення від надзвичайних ситуацій в умовах воєнного стану допускається залучення громадян України для проведення суспільно корисних робіт. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» суспільно корисні роботи – це види тимчасової трудової діяльності працездатних осіб в умовах воєнного стану, які провадяться для виконання робіт, що мають оборонний характер, ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного та воєнного характеру².

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 14.08.2023).

² Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів

Водночас потребує уточнення на рівні окремих підзаконних нормативно-правових актів порядок залучення представників окреслених у постанові категорій на рівні особливостей їх збору, оповіщення, керівництва їх діяльністю, дисциплінарної відповідальності та системи виплати винагороди в грошовій чи негрошовій формі, нематеріального заохочення, їх інституційного закріплення й методологічної основи організації та проведення цих робіт.

Висновки

Запровадження правового режиму воєнного стану на території України впливає на систему цивільного захисту населення стосовно формування правових засад та організації процесу захисту від надзвичайних ситуацій, що виявляється у такому:

1) окрім КЦЗ України та відомчих підзаконних нормативних документів у сфері захисту населення від надзвичайних ситуацій з'являється додаткова юридична засада – Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», положеннями якого можуть визначатися додаткові завдання у сфері цивільного захисту;

2) змінюється структура державного управління, що передбачає створення військових адміністрацій, які у взаємодії із військовим командуванням забезпечують координацію органів державної влади, зокрема тих, що забезпечують виконання функцій із захисту населення від надзвичайних ситуацій;

3) під час дії правового режиму воєнного стану допускається залучення громадян України до суспільно корисних робіт, які проводяться для ліквідації надзвичайних ситуацій та їхніх наслідків.

Список бібліографічних посилань: 1. Кузніченко С. О. Управління органами внутрішніх справ в особливих умовах, викликаних аномальними явищами техногенного і природного характеру (організаційно-правові питання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2001. 225 с. 2. Братель О. Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 22 с. 3. Засулько С. С. Адміністративно-правове регулювання у сфері забезпечення техногенної безпеки в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 193 с. 4. Клочко А. М., Єманов В. В. Виділення рівнів загроз, які впливають на зміни в оперативній обстановці. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. Вип. 2 (49). С. 41–51.

Надійшла до редколегії 18.08.2023

Прийнята до опублікування 11.09.2023

Lukianykhina O. A., Petrovska S. A. Legal aspects of protecting the Ukrainian population against emergencies under martial law

It is emphasized that the place of the hostilities consequences (the use of certain types of weapons against the civilian population) in the emergency system is a new problem for the world scientific thought. It is important to understand these consequences, in particular within the context of building a fair and proper legal status at the legislative level for those categories of workers involved in overcoming the consequences of such emergencies, not only employees of the SES and the police, but also of critical infrastructure, transport, healthcare, and trade.

The introduction of martial law on the territory of Ukraine affects the civil defence system in terms of the legal framework and the process of organising disaster protection, which is manifested in the following 1) in addition to the Civil Protection Code of Ukraine No. 5403-VI of 2 October 2012 and departmental by-laws in the field of civil protection of the population from emergencies, an extra legal basis appears in the form of the Decree of the President of Ukraine on the introduction of martial law, the provisions of which may define additional tasks in the field of civil defence; ensure the implementation of functions on protection of the population from emergencies; 2) the structure of public administration is changed, which provides for the establishment of military administrations, which, in cooperation with the military command, ensure coordination of public authorities, in particular those responsible for the protection of the population from emergencies; 3) during the legal regime of martial law, it is allowed to involve citizens of Ukraine in socially useful works carried out to eliminate man-made, natural and military emergencies that occurred during martial law and their consequences

It is noted that the procedure for engaging representatives of the categories specified in the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Procedure for Engaging Able-bodied Persons in Socially Useful Work under Martial Law” needs to be clarified at the level of individual by-laws and regulations at the level of peculiarities of their collection, notification, management of their activities, disciplinary liability and the system of payment of remuneration in cash or in kind, non-material incentives, their institutionalisation and methodological basis for organising and conducting such work.

Key words: legal regime of martial law, civil defence, organisation of civil defence, legal principles of protection against emergencies, emergency situations.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9.072

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.48>

Михайло Володимирович Бутенко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (здобувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-1800-2410>,

e-mail: butenko93@ukr.net

ОБҐРУНТУВАННЯ АВТОРСЬКОЇ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Проаналізовано поняття емоційного інтелекту, емоційної компетентності та структурні складові цих понять. Розглянуто трактування концепцій емоційного інтелекту такими вченими, як П. Саловей, Дж. Майер, Д. Карузо, Г. Гарднер, Р. Бар-Он, С. Маркус, Г. Дудчак, М. Миколайчак. Виокремлено головні компоненти емоційного інтелекту та розроблено власний тестовий інструментарій щодо його вивчення. Здійснено кореляційний аналіз показників авторської методики з наявними тестовими методами вивчення емоційного інтелекту з метою підтвердження надійності та валідності тесту. Доведено валідність і надійність розробленого тесту, який рекомендується використовувати для оцінки рівня емоційного інтелекту та його компонентів.

Ключові слова: емоційний інтелект, структура емоційного інтелекту, методика тестування, тестовий матеріал.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Протягом останніх років дослідники таких психологічних особливостей, як інтелект, здібності, емоції, дійшли висновку, що успішні особи в соціумі не визначаються високим рівнем IQ або наявністю таланту. Люди, які мають середній показник IQ і в яких відсутня креативність, доволі часто стають лідерами не лише в колективі, а й на державному рівні. Тому сформувався припущення, що існує сукупність здібностей, які дозволяють особі ефективно взаємодіяти з іншими людьми на основі розуміння, інтерпретації і контролю власних емоцій, емоцій інших людей та досягати високого професійного розвитку. Система таких здібностей отримала назву «емоційний інтелект» [1].

Отже, якщо така здібність дозволяє особі досягати успіху як у професійному середовищі, так і в повсякденному житті, то постає питання: як саме визначити рівень емоційного інтелекту? Саме тому

виникає необхідність розробки й удосконалення тестового інструментарію для визначення рівня емоційного інтелекту.

Стан дослідження проблеми

Уперше термін «емоційний інтелект» згадується в назві дисертаційної роботи В. Пейна у 1986 році [2]. Надалі він з'являється в наукових статтях П. Саловея і Дж. Майера [1; 3]. Надзвичайної популярності тема емоційного інтелекту набуває після виходу книги Д. Гоулмана «Емоційний інтелект. Чому він може значити більше, ніж IQ» [4]. У результаті подальших досліджень емоційного інтелекту визначено основні складові, які формують сутність цієї категорії.

Першою складовою є ідентифікація та вираження емоцій, яка включає в себе два компоненти, один з яких спрямований на свої емоції та складається із вербального та невербального субкомпонентів. Другий компонент спрямований на чужі емоції, його становлять такі субкомпоненти, як невербальне сприйняття та емпатія. Друга складова емоційного інтелекту – регуляція емоцій, яка поділяється на регуляцію власних емоцій і регуляцію чужих емоцій. Третьою складовою є використання емоційної інформації в мисленні та діяльності. Її становлять такі компоненти, як гнучке планування, творче мислення, переспрямування уваги та мотивації.

Згодом учені уточнили запропоновану модель і визначили емоційний інтелект як здатність опрацювати інформацію, що міститься в емоціях (уміння визначати значення емоцій, взаємозв'язок між ними), і використовувати її як основу для прийняття рішень [4].

Д. Гоулман окрім поняття «емоційний інтелект» також описав таку властивість особи, як емоційна компетентність, і визначив взаємовплив цих понять. На його думку, емоційний інтелект є у всіх, але те, наскільки добре ми ним користуємося, визначає, власне, емоційна компетентність. Отже, вчений визначив емоційну компетентність як здатність розпізнавати власні почуття та почуття інших людей, мотивувати себе та успішно управляти емоціями в собі та в міжособистісних стосунках [5]. Отже, можна зауважити, що поняття «емоційний інтелект» і «емоційна компетентність» є взаємопов'язаними та випливають одне з одного. Подібну думку висловлює польська дослідниця М. Миколайчак (співавтор психодіагностичної методики ПЕК (профіль емоційної компетентності)). У своїй роботі вона представляє модель, яка має на меті поєднати дві суперечливі концепції емоційного інтелекту: концепцію емоційного інтелекту як форми інтелекту та концепцію емоційного інтелекту як риси особистості. Вчена зауважує, що емоційна компетентність є менш вживаним синонімічним терміном до визначення емоційного інтелекту [6].

Р. Бар-Он створив перший тест, який дозволяє виміряти емоційний інтелект. Це дало змогу вивести поняття емоційного інтелекту на

новий рівень, оскільки з'явився спосіб, за допомогою якого можна виміряти його так само, як багатьма роками раніше навчилися вимірювати IQ. На сучасному етапі розвитку психологічної науки С. Дерев'янка та С. Лавренко розглядають проблеми діагностики емоційного інтелекту в дитячому віці [7]. В. Зарицька запропонувала методику дослідження певних аспектів емоційного інтелекту студентів у процесі їхньої професійної підготовки [8].

Оскільки емоційний інтелект є відносно новим поняттям у психологічній науці та розглядається з різних боків, саме тому залишається актуальним питання розробки методики визначення рівня емоційного інтелекту та його складових.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – показати психодіагностичний інструментарій для вивчення компонентів і загального рівня емоційного інтелекту з метою подальшого його впровадження у практичну діяльність. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: створити авторську методику для вивчення емоційного інтелекту та провести перевірку надійності за допомогою інших тестових психодіагностичних методик, які спрямовані на вивчення емоційного інтелекту і його компонентів.

Наукова новизна дослідження

Розроблено авторську тестову методику для вивчення загального рівня емоційного інтелекту особи та його компонентів, здійснено перевірку її надійності.

Матеріали та методи дослідження. У статті поняття «емоційний інтелект» ми розуміємо як когнітивну властивість особи, яка дозволяє успішно пристосовуватися до соціального середовища та вирішувати ситуації, що виникають у процесі діяльності особи, з найменшими ресурсними втратами. Аналізуючи наукові дослідження, було прийняте рішення, що методика тестування, яка буде вивчати емоційний інтелект, повинна містити п'ять основних шкал і дві додаткові.

Перша шкала авторської методики – це «розуміння власних емоцій», когнітивна здібність особи, яка визначає рівень умінь усвідомлювати власні комплекси емоцій, точно їх описувати та правильно вербально проявляти. Приклад питань у вказаній шкалі: 1) я одразу розумію, що починаю злитись; 2) мені легко розпізнати, відчуваю я вину чи сором тощо.

Друга шкала розробленої методики – «керування власними емоціями», яка спрямована на вивчення когнітивної здібності особи, що дозволяє контролювати власні емоційні прояви, змінювати небажані емоційні стани на необхідні (адекватні) для досягнення власних цілей

або входить в емоційні стани, які сприяють досягненню успіху в життєвих ситуаціях, допомагають контролювати емоційну експресію. Вона містить такі питання: 1) мені легко контролювати власні емоції; 2) якщо я відчуваю страх, я легко його приборкую тощо.

Третя шкала – це «розуміння чужих емоцій», вона спрямована на вивчення когнітивної здібності особи адекватно сприймати емоційні стани іншої людини, вміння їх розуміти, розпізнавати, правильно описувати, передбачати силу емоційного стану іншої особи, його тривалість і наслідки. У ній передбачені такі питання: 1) люди вважають, що я добре розуміюся на тому, що відчувають інші; 2) для мене важливо знати, які почуття переживають мої знайомі, тощо.

Четверта шкала запропонованої методики – «керування чужими емоціями», вона направлена на вивчення когнітивної здібності особи контролювати інтенсивність емоцій інших, регулювати їх, впливати на особу таким чином, що б викликати ті емоції, які необхідні для ефективної взаємодії. Шкала містить питання такого типу: 1) мені не потрібно багато часу, щоб заспокоїти розлючену людину; 2) якщо близька мені людина плаче, я не знаю, що із цим робити, тощо.

П'ята шкала спрямована на вивчення такої здібності особи, як «емпатія». Вона вивчає здібність особи розуміти стосунки, почуття, психічні стани інших людей у формі співпереживання. Включає в себе такі типи питань, як-от: 1) коли люди плачуть, мене це сильно дратує; 2) мені важко дивитися на страждання тварин тощо.

Шкала «загальний рівень емоційного інтелекту» вираховується завдяки додаванню всіх результатів, отриманих за попередніми п'ятьма шкалами.

Окремо слід звернути увагу на шкалу «брехні», яка спрямована на виявлення правдивості відповідей, а саме: чи дійсно особа може відчувати, розуміти, правильно описувати емоції. Приклади питань, які містить шкала: 1) я можу зробити так, щоб усі, хто мене оточує, захопилися в мене; 2) я ніколи не відчував негативних емоцій тощо.

У подальшому було розроблено інструкцію, в якій описано загальні правила щодо надання відповідей на тест. Вказано, що в тесті наявна 6-бальна шкала оцінювання відповідей: 1 – «зовсім не погоджуюсь»; 2 – «загалом не погоджуюсь»; 3 – «частково не погоджуюсь»; 4 – «частково погоджуюсь»; 5 – «загалом погоджуюсь»; 6 – «повністю погоджуюсь».

В інструкції також зазначено, що відповідати на твердження необхідно щиро і якомога точніше виражати власне ставлення до них, не витрачати час на обмірковування відповіді, а давати ту, яка першою спала на думку. Також зауважено, що не існує «правильних» чи «неправильних» думок щодо запропонованих тверджень.

На наступному етапі розробки тестової методики було визначено 96 тверджень та після проведення першочергового опитування й

додаткового опрацювання тестового опитувальника були відсіяні питання, на які більшість респондентів ($\geq 75\%$) відповідали одномаїтно. Саме тому після цього етапу в методиці залишилося 74 твердження.

Із метою підтвердження надійності авторської методики були використані: опитувальник емоційного інтелекту Н. Холла; профіль емоційної компетентності (далі – ПЕК) М. Миколайчак; Торонтська алекситимічна шкала.

Опитувальник емоційного інтелекту Н. Холла дозволяє визначити рівень розвитку таких властивостей особистості, як-от: емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших та інтегральний рівень емоційного інтелекту. Торонтська алекситимічна шкала визначає рівень алекситимії. Методика ПЕК включає в себе 10 субшкал, які вивчають такі властивості емоційної компетентності, як: ідентифікація своїх/чужих емоцій; розуміння своїх/чужих емоцій; вираження свої/чужих емоцій; регулювання свої/чужих емоцій; використання свої/чужих емоцій. Ці шкали формують три глобальні шкали – інтраперсональну та інтерперсональну емоційну компетентність, а в результаті додавання цих двох шкал визначається загальний рівень емоційної компетентності.

У дослідженні використано математичний метод рангової кореляції Спірмена, який визначається за допомогою програми Microsoft Excel, де проведено розрахунок коефіцієнта кореляції між авторським тестовим інструментарієм та іншими запропонованими методами. Участь в опитуванні взяли 150 осіб віком від 20 до 47 років.

Результати досліджень

Розрахунки показника кореляції за Торонтською алекситимічною шкалою наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Коефіцієнт кореляції шкал авторської методики з тестом Торонтської алекситимічної шкали

<i>Показники</i>	<i>Алекситимія</i>	<i>R</i>
Брехня	-0,089	-
Розуміння власних емоцій	-0,553	-
Керування власними емоціями	-0,448	-
Розуміння чужих емоцій	-0,464	-
Керування чужими емоціями	-0,499	-
Емпатія	-0,411	-
Загальний рівень емоційного інтелекту	-0,596	-

Алекситимія є психологічною характеристикою індивіда, яка показує, що в людини є певні труднощі або вона нездатна описати свої емоційні переживання, зрозуміти почуття іншої людини. Вона є протилежністю емоційному інтелекту, а отже, має бути негативною, якщо порівняти з кореляцією, що ми можемо спостерігати в табл. 1.

Для визначення надійності шкал авторської методики було розраховано коефіцієнт кореляції зі шкалами опитувальника емоційного інтелекту Н. Холла (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Коефіцієнт кореляції шкал авторської методики
зі шкалами опитувальника емоційного інтелекту Н. Холла**

Показники опитувальника Н. Холла	Показники авторської методики						
	<i>Брехня</i>	<i>Розуміння власних емоцій</i>	<i>Керування власними емоціями</i>	<i>Розуміння чужих емоцій</i>	<i>Керування чужими емоціями</i>	<i>Емпатія</i>	<i>Загальний рівень емоційного інтелекту</i>
Шкала емоційної обізнаності	0,081	0,384**	0,16*	0,319**	0,327**	0,448**	0,382**
Керування своїми емоціями	0,04	0,434**	0,479**	0,407**	0,460**	0,313**	0,538**
Самомотивація	0,08	0,509**	0,469**	0,447**	0,486**	0,415**	0,585**
Емпатія	0,239**	0,483**	0,344**	0,555**	0,516**	0,561**	0,599**
Розпізнавання емоцій інших	0,189*	0,478**	0,389**	0,540**	0,552**	0,487**	0,61**
Інтегральний рівень емоційного інтелекту	0,144	0,541**	0,436**	0,532**	0,550**	0,522**	0,639**

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Відповідно до наведених даних у табл. 2 шкала авторської методики «брехня» має позитивну кореляцію зі шкалами «емпатія» ($r = 0,239$, $p \leq 0,01$) та «розпізнавання емоцій інших» ($r = 0,189$, $p \leq 0,05$).

Шкала авторської методики «розуміння власних емоцій» має відчутний прямий зв'язок зі шкалою опитувальника Н. Холла «емоційна обізнаність» ($r = 0,384$, $p \leq 0,01$), що підтверджує той факт, що респонденти розуміють емоції, можуть їх описати, обізнані про свій внутрішній стан. Вона також має високий коефіцієнт кореляції зі шкалами «самотивація» ($r = 0,509$, $p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,434$, $p \leq 0,01$), «емпатія» ($r = 0,483$, $p \leq 0,01$), «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,478$, $p \leq 0,01$) та «інтегральний рівень емоційного інтелекту» ($r = 0,541$, $p \leq 0,01$).

Шкала авторської методики «керування власними емоціями» має позитивну кореляцію зі шкалою опитувальника Н. Холла «керування своїми емоціями» ($r = 0,479$, $p \leq 0,01$), а отже, можна сказати, що результати опитування за авторською методикою визначають вміння людини керувати власними емоціями, приховувати або демонструвати емоції відповідно до ситуації та емоційну гнучкість. Також помітний прямий зв'язок зі шкалою «самотивація» ($r = 0,469$, $p \leq 0,01$), оскільки вони визначають рівень здібності особи керувати власною поведінкою за рахунок керування емоціями. Також вона має позитивну кореляцію зі шкалами «емпатія» ($r = 0,344$, $p \leq 0,01$), «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,389$, $p \leq 0,01$), «інтегральний рівень емоційного інтелекту» ($r = 0,436$, $p \leq 0,01$).

Шкала «розуміння чужих емоцій» має взаємозв'язок із такими шкалами, як «емоційна обізнаність» ($r = 0,319$, $p \leq 0,01$) та «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,54$, $p \leq 0,01$). Саме ця кореляція є важливою для підтвердження надійності розробленої методики. Також вона має доволі високий коефіцієнт кореляції зі шкалами «керування своїми емоціями» ($r = 0,407$, $p \leq 0,01$), «самотивація» ($r = 0,447$, $p \leq 0,01$), «емпатія» ($r = 0,555$, $p \leq 0,01$) та «інтегральний рівень емоційного інтелекту» ($r = 0,532$, $p \leq 0,01$).

В опитувальнику Н. Холла відсутня пряма шкала, яка б вивчала здібність особи керувати чужими емоціями, тому в цьому разі слід зазначити кореляцію між шкалою авторської методики «керування чужими емоціями» і такими шкалами, як «емпатія» ($r = 0,516$, $p \leq 0,01$), «емоційна обізнаність» ($r = 0,327$, $p \leq 0,01$) та «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,552$, $p \leq 0,01$). Також вона має помітний прямий зв'язок зі шкалами «керування своїми емоціями» ($r = 0,460$, $p \leq 0,01$), «самотивація» ($r = 0,486$, $p \leq 0,01$) й «інтегральний рівень емоційного інтелекту» ($r = 0,550$, $p \leq 0,01$).

Відповідно до даних табл. 2 шкала авторської методики «емпатія» має позитивну кореляцію зі шкалою «емпатія» опитувальника

Н. Холла ($r = 0,561$, $p \leq 0,01$). Отримані високі показники демонструють саме направленість шкали авторської методики на вивчення емпатії в особи. Авторська шкала також має високі показники кореляції зі шкалами «емоційна обізнаність» ($r = 0,448$, $p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,313$, $p \leq 0,01$), «самотивація» ($r = 0,415$, $p \leq 0,01$), «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,487$, $p \leq 0,01$) й «інтегральний рівень емоційного інтелекту» ($r = 0,522$, $p \leq 0,01$).

Шкала авторської методики «загальний рівень емоційного інтелекту» має високий рівень кореляції зі шкалою опитувальника Н. Холла «інтегральним рівнем емоційного інтелекту» ($r = 0,639$, $p \leq 0,01$), що підтверджує правильність визначення рівня емоційного інтелекту в особи за допомогою авторської методики. Також вона має високі показники кореляції з іншими шкалами: «емоційна обізнаність» ($r = 0,382$, $p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,538$, $p \leq 0,01$), «самотивація» ($r = 0,585$, $p \leq 0,01$), «емпатія» ($r = 0,599$, $p \leq 0,01$), «розпізнавання емоцій інших людей» ($r = 0,61$, $p \leq 0,01$).

Розрахунки показників кореляції за методикою ПЕК наведені в табл. 3.

Таблиця 3

**Коефіцієнт кореляції шкал авторської методики
зі шкалами методики ПЕК**

Показники методики ПЕК	Показники авторської методики						
	<i>Брехня</i>	<i>Розуміння власних емоцій</i>	<i>Керування власними емоціями</i>	<i>Розуміння чужих емоцій</i>	<i>Керування чужими емоціями</i>	<i>Емпатія</i>	<i>Загальний рівень емоційного інтелекту</i>
Розпізнавання своїх емоцій	-0,131	0,503**	0,41**	0,439**	0,427**	0,216**	0,519**
Розпізнавання чужих емоцій	-0,044	0,553**	0,506**	0,634**	0,571**	0,322**	0,671**
Розуміння своїх емоцій	-0,186	0,405**	0,455**	0,306**	0,326**	0,169*	0,436**
Розуміння емоцій інших	-0,128	0,445**	0,428**	0,571**	0,486**	0,194*	0,563**

Ви- ра- ження своїх емо- цій	0,008	0,494**	0,541**	0,413**	0,465**	0,165*	0,555**
Вміння прислуха- тися до емоцій ін- ших	-0,048	0,451**	0,375**	0,511**	0,527**	0,194*	0,546**
Керу- вання своїми емоціями	-0,097	0,471**	0,496**	0,4003**	0,4204**	0,254**	0,529**
Керу- вання емоціями інших	0,225**	0,426**	0,422**	0,441**	0,587**	0,350**	0,574**
Викорис- тання своїх емо- цій	0,089	0,251**	0,079	0,343**	0,302**	0,285**	0,306**
Викорис- тання чу- жих емо- цій	0,264**	0,43**	0,361**	0,452**	0,589**	0,421**	0,571**
Глобальна емоційна компете- нтність	-0,005	0,652**	0,603**	0,666**	0,692**	0,375**	0,777**
Особиста емоційна компете- нтність	-0,092	0,586**	0,553**	0,519**	0,532**	0,292**	0,645**
Міжосо- бистісна емоційна компете- нтність	0,076	0,604**	0,548**	0,689**	0,722**	0,388**	0,768**

Примітка:* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$

Відповідно до даних табл. 3 шкала авторської методики «розуміння власних емоцій» має позитивну кореляцію зі шкалами методики ПЕК «розпізнавання своїх емоцій» ($r = 0,503$, $p \leq 0,01$) та «розуміння своїх емоцій» ($r = 0,405$, $p \leq 0,01$). Високі показники кореляції

між ними вказують, що питання в авторській шкалі спрямовані на визначення здібності особи розуміти та розпізнавати власні емоції, вміло їх описувати, робити логічні висновки щодо джерела виникнення тих чи інших емоцій і навпаки. Вона також має помітний прямий зв'язок з іншими шкалами методики ПЕК, а саме: «розпізнавання чужих емоцій» ($r = 0,553, p \leq 0,01$), «розуміння емоцій інших» ($r = 0,445, p \leq 0,01$), «вираження своїх емоцій» ($r = 0,494, p \leq 0,01$), «вміння прислухатися до емоцій інших» ($r = 0,451, p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,471, p \leq 0,01$), «керування емоціями інших» ($r = 0,426, p \leq 0,01$), «використання своїх емоцій» ($r = 0,251, p \leq 0,01$), «використання чужих емоцій» ($r = 0,43, p \leq 0,01$), «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,652, p \leq 0,01$), «особистісна емоційна компетентність» ($r = 0,586, p \leq 0,01$), «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,604, p \leq 0,01$).

Шкала авторської методики «керування власними емоціями» має помітний кореляційний зв'язок з такими шкалами методики ПЕК, як «вираження своїх емоцій» ($r=0,541, p \leq 0,01$) і «керування своїми емоціями» ($r = 0,496, p \leq 0,01$). Високі показники кореляції вказують, що шкала авторської методики спрямована на вивчення таких здібностей, як вміння керувати власними вербальними та невербальними шляхами прояву емоцій, а також розкривати їх за допомогою власної поведінки та вчинків. Вона також має помітні показники коефіцієнту кореляції з такими шкалами, як: «розпізнавання своїх емоцій» ($r = 0,41, p \leq 0,01$); «розпізнавання чужих емоцій» ($r = 0,506, p \leq 0,01$); «розуміння своїх емоцій» ($r = 0,455, p \leq 0,01$); «розуміння емоцій інших» ($r = 0,428, p \leq 0,01$); «вміння прислухатися до емоцій інших» ($r = 0,375, p \leq 0,01$); «керування емоціями інших» ($r = 0,422, p \leq 0,01$); «особиста емоційна компетентність» ($r = 0,553, p \leq 0,01$); «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,548, p \leq 0,01$); «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,603, p \leq 0,01$).

Відповідно до даних табл. 3 шкала авторської методики «розуміння чужих емоцій» має позитивні показники кореляції зі шкалами методики ПЕК «розпізнавання чужих емоцій» ($r = 0,634, p \leq 0,01$) та «розуміння емоцій інших» ($r = 0,571, p \leq 0,01$), що свідчить про те, що питання в авторській методиці спрямовані визначати в особи вміння розуміти емоційні стани інших людей, аналізуючи при цьому зовнішні прояви їхніх емоцій. Вона також має значний показник взаємозв'язку з іншими шкалами методики ПЕК, зокрема: «розпізнавання своїх емоцій» ($r = 0,439, p \leq 0,01$), «вираження своїх емоцій» ($r = 0,413, p \leq 0,01$), «вміння прислухатися до емоцій інших» ($r = 0,511, p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,4003, p \leq 0,01$), «керування емоціями інших» ($r = 0,441, p \leq 0,01$), «використання своїх емоцій» ($r = 0,343, p \leq 0,01$), «використання чужих емоцій» ($r = 0,452, p \leq 0,01$),

«особиста емоційна компетентність» ($r = 0,519, p \leq 0,01$), «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,689, p \leq 0,01$), «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,666, p \leq 0,01$).

Варто звернути увагу на високий показник рівня кореляції зі шкалою «керування емоціями інших» авторської методики зі шкалами методики ПЕК «керування емоціями інших» ($r = 0,587, p \leq 0,01$) і «використання чужих емоцій» ($r = 0,589, p \leq 0,01$). Це свідчить, що авторська методика вивчає здібність особи контролювати інтенсивність емоцій інших, регулювати їх, впливати на особу таким чином, щоб викликати ті емоції, які необхідні для ефективної взаємодії. Також зазначена шкала має позитивну кореляцію з іншими шкалами методики ПЕК: «розпізнавання своїх емоцій» ($r = 0,427, p \leq 0,01$), «розпізнавання чужих емоцій» ($r = 0,571, p \leq 0,01$), «розуміння своїх емоцій» ($r = 0,326, p \leq 0,01$), «розуміння емоцій інших» ($r = 0,486, p \leq 0,01$), «вираження своїх емоцій» ($r = 0,465, p \leq 0,01$), «вміння прислухатися до емоцій інших» ($r = 0,527, p \leq 0,01$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,4204, p \leq 0,01$), «використання чужих емоцій» ($r = 0,589, p \leq 0,01$), «особиста емоційна компетентність» ($r = 0,532, p \leq 0,01$), «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,722, p \leq 0,01$), «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,692, p \leq 0,01$).

Шкала авторської методики «емпатія» має високі показники кореляції зі всіма шкалами методики ПЕК: «розпізнавання своїх емоцій» ($r = 0,216, p \leq 0,01$), «розпізнавання чужих емоцій» ($r = 0,322, p \leq 0,01$), «розуміння своїх емоцій» ($r = 0,169, p \leq 0,05$), «розуміння емоцій інших» ($r = 0,194, p \leq 0,05$), «вираження своїх емоцій» ($r = 0,165, p \leq 0,05$), «керування своїми емоціями» ($r = 0,254, p = 0,01$), «керування емоціями інших» ($r = 0,350, p \leq 0,01$), «використання своїх емоцій» ($r = 0,285, p \leq 0,01$), «використання чужих емоцій» ($r = 0,421, p \leq 0,01$), «особиста емоційна компетентність» ($r = 0,292, p \leq 0,01$), «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,375, p \leq 0,01$). Окремо слід звернути увагу на коефіцієнти кореляції зі шкалами «вміння прислухатися до емоцій інших» ($r = 0,194, p \leq 0,05$) та «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,388, p \leq 0,01$). Це вказує на те, що питання у шкалі «емпатія» авторської методики спрямовані на визначення рівня здібності особи розуміти стосунки, почуття, психічні стани іншої особи у формі співпереживання.

Щодо шкали авторської методики «загальний рівень емоційного інтелекту», то вона має значні показники кореляції з такими шкалами методики ПЕК: «глобальна емоційна компетентність» ($r = 0,777, p \leq 0,01$), «особиста емоційна компетентність» ($r = 0,645, p \leq 0,01$), «міжособистісна емоційна компетентність» ($r = 0,768, p \leq 0,01$).

Обговорення результатів. За результатами проведеного дослідження були отримані дані, які підтверджують надійність розробленого

авторського тестового інструментарію щодо вивчення емоційного інтелекту особи та його компонентів. Це підтверджується саме кореляційним аналізом між авторською методикою та методиками, які спрямовані на вивчення емоційного інтелекту.

Особливо слід звернути увагу на отримані результати щодо кореляції авторської методики з Торонтською алекситимічною шкалою. Оскільки алекситимія є протилежною властивістю емоційного інтелекту, отримані негативні результати за кореляцією вказують на те, що запропонована методика дійсно є надійною.

У процесі кореляційного аналізу ми спостерігаємо позитивні показники кореляцій між шкалами авторської методики та шкалами опитувальника емоційного інтелекту Н. Холла. Особливо слід звернути увагу на цей показник між шкалою «загальний рівень емоційного інтелекту» авторської методики та шкалою опитувальника «інтегральний рівень емоційного інтелекту», оскільки в обох методиках рівень емоційного інтелекту визначається за допомогою додавання результатів всіх інших шкал. Отримані результати також підтверджують надійність авторської методики.

Більшість шкал авторської методики мають вагомі показники позитивної кореляції з методикою ПЕК. Нами розглянуто рівні кореляції між шкалами обох методик. Саме отримані дані також засвідчують той факт, що авторська методика спрямована саме на вивчення тих властивостей, які в ній закладені.

Висновки

У дослідженні було подано психодіагностичний інструментарій щодо вивчення компонентів емоційного інтелекту, а саме: розуміння власних емоцій; керування власними емоціями; розуміння чужих емоцій; керування чужими емоціями; емпатія та загальний рівень емоційного інтелекту.

Для визначення надійності та валідності авторської методики було здійснено кореляційний аналіз з іншими методиками, спрямованими на вивчення емоційного інтелекту, емоційної компетентності та рівня алекситимії.

За результатами дослідження встановлено високі показники взаємозв'язків шкал авторської методики зі шкалами тесту Н. Холла та методики ПЕК. Важливо також зауважити, що відповідно до кореляційного аналізу авторської методики із Торонтською алекситимічною шкалою наявний негативний взаємозв'язок. Цей факт лише підтверджує, що авторська методика дійсно спрямована на вивчення саме емоційного інтелекту, а не протилежних рис особи.

Отже, аналізуючи отримані результати як за окремими шкалами авторської методики, так і за загальним рівнем визначення емоційного

інтелекту, можна дійти висновку, що тестовий інструментарій, запропонований у дослідженні, є надійним та валідним для подальшого його використання. За допомогою цієї методики можна дійсно вивчати рівень розвитку компонентів емоційного інтелекту особи та його загальний рівень.

Список бібліографічних посилань: **1.** Salovey P., Mayer, J. D. Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*. 1990. Vol. 9, Iss. 3. Pp. 185–211. DOI: <https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG>. **2.** Носенко Е. А. Теорія емоційного інтелекту : посібник. Дніпропетровськ : ДНУ, 2014. 73 с. **3.** Mayer J. D. How Mood Influences Cognition // *Advances in Cognitive Science* / ed. by N. E. Skarkey. Chichester, England : Ellis Horwood, 1986. Vol. 1. Pp. 290–314. **4.** Зарицька В. В. Емоційний інтелект: аналіз наукових теорій. *Теорія і практика сучасної психології*. 2010. Вип. 1. С. 17–22. **5.** Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam, 2006. 352 p. **6.** Mikolajczak M. Going Beyond The Ability-Trait Debate: The ThreeLevel Model of Emotional Intelligence. *E-Journal of Applied Psychology*. 2009. Vol. 5 (2). Pp. 25–31. **7.** Дерев'янко С., Лавренко С. Методичні засоби діагностики емоційного інтелекту у дітей. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2020. Вип. 7. С. 23–29. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2020.7.4>. **8.** Зарицька В. В. Методика дослідження емоційного інтелекту особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3, т. 2. С. 37–41. DOI: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.7>.

Надійшла до редколегії 20.08.2023

Прийнята до опублікування 19.09.2023

Butenko M. V. Justification of the author's methodology of emotional intelligence research

Emotional intelligence is one of the new concepts in psychology, which is constantly being studied by many scientists. The article analyses the concepts of emotional intelligence, emotional competence and its structural components. The article considers various concepts of emotional intelligence of such scientists as P. Salovey, D. Mayer, D. Caruso, G. Gardner, R. Bar-On, S. Marcus, G. Dudchak, M. Mykolaychak. The article also analyses domestic concepts of emotional intelligence. As a result of the analysis of various scientific views on the concept of emotional intelligence and methods of its research, it has been made a decision to develop the author's own psychodiagnostic test. The author has developed own test methodology for studying the emotional component, since there are no similar test methods in the national psychodiagnostics.

The author's methodology includes five main and two additional scales. The main scales of the methodology include the following properties of emotional intelligence: 1. managing one's own emotions; 2. managing the emotions of others; 3. understanding one's own emotions; 4. understanding the emotions of others; 5. empathy. Additional scales of the

methodology are the lying scale and the general level of emotional intelligence (calculated by adding the results of the 5 main scales).

Subsequently, various test methods were considered to study emotional intelligence and its components. The following tests were chosen for correlation: Toronto Alexithymia Scale, N. Hall's Self-Esteem Emotional Intelligence Inventory, and the Profile of Emotional Competence (PEC).

A correlation analysis of the own methodology with existing test methods for the study of emotional intelligence has been carried out to confirm its validity. The study proved the validity and reliability of the developed test methodology. Therefore, the developed test methodology is indeed aimed at studying the general level of emotional intelligence and studying its components such as: managing one's own emotions and the emotions of others, understanding one's own emotions and the emotions of others, empathy.

Key words: emotional intelligence, structure of emotional intelligence, theoretical approaches, emotional competence, test material, correlation.

НАШІ АВТОРИ

- Бандурка С. С.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС) (докторант), д-р філософії
- Бугайчук К. Л.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем наукового забезпечення правоохоронної діяльності та якості підготовки кадрів (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Бутенко М. В.** ➤ ХНУВС (здобувач)
- Василенко М. Є.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Величко В. О.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кафедра державного будівництва (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Дорошенко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліцейської, д-р філософії в галузі права
- Дячук С. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
- Каверіна Т. П.** ➤ Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ, факультет підготовки фахівців для підрозділів поліції, кафедра поліцейської діяльності (старший викладач)
- Кобко Р. В.** ➤ ХНУВС, кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки (доцент), канд. екон. наук
- Коваленко А. В.** ➤ Луганський навчально-науковий інститут імені Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ, кафедра поліцейської діяльності (професор), канд. юрид. наук, доц.
- Коваленко Є. В.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки

- Колобиліна О. О.** ➤ Україна, спеціальна кафедра № 2 (професор), канд. юрид. наук, доц. ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Кравченко І. М.** ➤ Луганський навчально-науковий інститут ім. Е. О. Дідоренка Донецького державного університету внутрішніх справ, кафедра правосуддя (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Кравченко Р. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач)
- Левицький О. О.** ➤ Національна академія внутрішніх справ, м. Київ (аспірант)
- Лук'янихіна О. А.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра соціально-економічних дисциплін (доцент), канд. екон. наук, доц.
- Мельник Д. С.** ➤ Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, м. Київ (провідний науковий співробітник), канд. юрид. наук, ст. досл.
- Музичук Е. О.** ➤ Академія праці, соціальних відносин і туризму (аспірант)
- Музичук О. М.** ➤ ХНУВС (проректор), д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України
- Наджафлі Е.** ➤ ХНУВС, кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Науменко К. С.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, відділ навчально-методичної роботи (начальник), канд. юрид. наук, доц.
- Новик М. Ю.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)
- Панасюк О. В.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (завідувач), д-р юрид. наук, доц.
- Петровська С. А.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра соціально-економічних дисциплін (доцент), канд. екон. наук, доц.

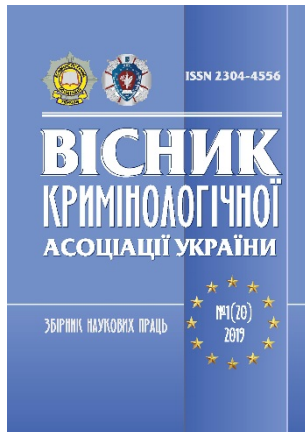
- Плетньов О. В.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, спеціальна кафедра № 2 (професор), канд. юрид. наук, доц.
- Пономарьова Я. О.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (доцент), канд. юрид. наук
- Рачинський О. О.** ➤ ХНУВС (курсант)
- Сліпченко А. С.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу, канд. юрид. наук
- Тищенко Г. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Ткаченко П. І.** ➤ Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (аспірант)
- Фоміна Т. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Шуміло О. М.** ➤ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (професор), канд. юрид. наук, проф.
- Щербак С. В.** ➤ Сумський національний аграрний університет, кафедра адміністративного та інформаційного права (доцент), канд. юрид. наук, доц.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «Вісник Кримінологічної асоціації України», наукового журналу «Право і безпека» та електронного видання «Форум права».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «Вісник Кримінологічної асоціації України» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

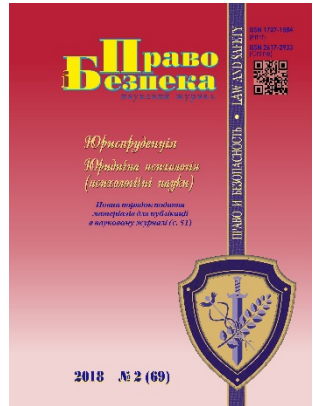
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,*
О. М. Неццетної
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,*
О. М. Неццетної
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 26.09.2023. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 16,1. Тираж 50 прим. Зам. № 2023-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.